

“અસ્તુ” સાહિત્ય” એટલે “હા”માં હા”નું સાહિત્ય”

ગૌતમ બુદ્ધ

(ચરિત્ર, પદ્મપદ ને અયોક્તા શિક્ષાણેખા)

✱

પ્રયોજક :

સ્વ. મણિલાલ નથુભાઈ દોશી

✱

ભિક્ષુ અખંડાનંદની પ્રસ્તાવિ
અસ્તુ સાહિત્ય વર્ષક કાર્યાલય
કે બદ્ધ પાસે અમદાવાદ અને કાલખાદેવી રોડ મુંબઈ ૨

✱

સવા રૂપિયે,

સં. : ૨૦૦૦

પ્રત : ૩૮૫૦

સર્વ હક્ક પ્રકાશક સંસ્થાને સ્વાધીન છે.

મુદ્રક અને પ્રકાશક :
ત્રિભુવનદાસ ક. ઠક્કર,
સરણ સાહિત્ય મુદ્રણાલય,
ટે. રાયખડ :: અમદાવાદ.

નિવેદન:

હાલવાન ગૌતમશ્રુજનું ચરિત્ર તથા તેમના ઉપદેશો બીજાંધર્મીઓએ માટે જ ઉપયોગી હોય તો પણ તે એકંદરે સર્વ મનુષ્યોને માટે ઉપકારક છે. આ ઉપદેશો ઉત્તમ જ્ઞાન અને સદ્ગુણોની વૃદ્ધિ તથા દૃઢતા કરનારા અને શુભ ધર્મ, કર્મ અને વિચારોમાં આમળ વધવાનું બળ તેમ જ ઉત્તેજન આપનારા અનુસવાયા વિના રહેશે નહિ.

ઉત્તમ ચરિત્રના વાચનથી થતા હાલ સંબંધી સદ્ગત સ્વામી શ્રીઅખંડાનંદજીએ જે વિચારો સંવત ૧૯૬૮માં આખી પહેલી આવૃત્તિના નિવેદનમાં જણાવેલા તે થોડા ફેરફાર સાથે નીચે અવતરણમાં આપ્યા છે:

“શરીરની કે ધનની, મનની કે વાણીની, વ્યવહારની કે પરમાર્થની કોઈ નહિ ને કોઈ પણ પ્રકારની શ્રેષ્ઠતા મેળવવાની શુભેચ્છા કયા મનુષ્યના હૃદયમાં નહિ હોય? એવી ઇચ્છાવાળા દરેક મનુષ્યે વિવિધ પ્રકારની શ્રેષ્ઠતા મેળવી ચૂકેલાં અનેક મહાન સ્ત્રીપુરુષોનાં ચરિત્રો અવશ્ય વાંચવાં જોઈએ.

“જગતમાં અગાઉ ઘઈ ગયેલાં અને વર્તમાન સમયનાં અનેક મહાન નરનારીઓની કયા અસાધારણ ગુણોને કાઢે

મહાન જનોમાં ગણના થઈ, તે ગુણો તેઓએ કેવી રીતે મેળવ્યા, કેવી રીતે દર્શાવી આપ્યા અને અસાધારણ કસોટીના તેમ જ લાલચોના પ્રસંગોમાં તે કેવી રીતે ટકાવી રાખ્યા, એ વગેરે બાબતો તેઓનાં જીવનચરિત્રોમાં એવી રીતે ગૂંથાયેલી હોય છે, કે જેથી તે વાંચનારને તેમાં ઘણો રસ પડે છે અને તેઓ તરફ તેમ જ તેમના શ્રેષ્ઠ ગુણો તરફ પૂજ્ય ભાવનાથી તે આકર્ષાય છે. મનુષ્યમાત્રના હૃદયક્ષેત્રમાં ઘોડા યા-ઘણા અસાધારણ ગુણોનાં જે સૂક્ષ્મ બીજ ગુપ્ત રહેલાં હોય છે, તે એવા વાચન, શ્રવણ ને મનનરૂપી પ્રકાશ અને જળના સંયોગે આપોઆપ ખીલવા માંડે છે; અને જેમ બીજમાંથી અંકુર, છાડ અને વૃક્ષ બની જઈ સુખદાયક ફળફૂલથી સુશોભિત થાય છે, તેમ તે સદ્ગુણોનાં બીજ ચરિત્રોના શ્રવણ અને વાચનમાંથી વિચારમાં, ઉચ્ચારમાં અને પછી આચારમાં પરિણામ પામ્યા વિના રહેતાં નથી. આ પ્રમાણે સદ્ગુણો આચારમાં મુકાતાં, તેમાં જે કંઈ ન્યૂનતા કે બેડાળપણ હોય છે, તે વિવિધ પ્રસંગોમાં ઘડાઈટિપાઈને દૂર થતાં, તે સદ્ગુણો સૂર્યપ્રભાની પેઠે પ્રકાશી નીકળે છે. સદ્ગુણોની આવી વિશુદ્ધિ, એ જ તેની અસાધારણતા; અસાધારણતા એ જ સામાન્ય જનોની અગેક્ષાએ વિશેષતા; વિશેષતા એ જ મહત્તા; અને મહત્તા એ જ મહાપુરુષોનું લક્ષણ હોવાથી, જીવનચરિત્રોનો ખરા શોખથી અભ્યાસ કરનાર સંજનમાં શુભ સંસ્કારોની સહજ સ્વભાવે વૃદ્ધિ થવા માંડે છે અને પરિણામે તે પોતે મહાપુરુષ જ બની રહે છે.

“જીવનચરિત્રોના સાહિત્યની એવી મહત્તા હોવાને લીધે જ તેની ગણના શ્રેષ્ઠતર સાહિત્યમાં થાય છે.

“જીવનચરિત્રોનું આવું ઉપયોગી સાહિત્ય લોકોમાં બને તેટલું વિશેષ ફેલાવવાની અગત્ય માટે મતભેદ હોઈ શકે નહિ. અંગ્રેજી ભાષામાં તો આ સાહિત્ય એટલા બહોળા પ્રમાણ પર.

જઈ પહોંચેલું છે કે, દુનિયામાંના કોઈ પણ શ્રેષ્ઠ મનુષ્ય વા સ્ત્રીનું નાતું વા મોટું ચરિત્ર એ ભાષામાં પ્રસિદ્ધ થયા વિના ભાગ્યે જ રહ્યું હશે. ”

આ પુસ્તકના લેખક સ્વં મહિલાલ નથુભાઈ દોશીને ઉપોદ્ઘાત આ પછીનાં પાન ઉપર છપાયે છે, તે તરફ વાચક બંધુઓનું ધ્યાન દોરવામાં આવે છે.

કારતક શુદ્ધ ૧૫, } સસ્તું સાહિત્ય મુદ્રણાગ્રય ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટીઓ વતી
સંવત ૨૦૦૦ } મનુ સુબેદાર (પ્રમુખ)

લેખકનો ઉપોદ્ધાત

પ્રયાસ કરોડ મનુષ્યો જે મહાત્માના નામનું પ્રાતઃકાળમંત્ર
 ઉઠી સ્મરણ કરે છે, તે ખુદ્દેવના 'દયા' અને 'આત્મસંયમ'
 નો ઉમદા પાઠ શીખવનાર ચરિત્રથી ગુજરાતી પ્રજા તદ્દન અસાત
 રહે એ કેવી ખેદની વાત છે ! નીચ-ઉચ્ચનો ભેદ નહિ ગણતાં
 સર્વત્ર પ્રેમભાવ રાખનાર અને વસુધાને ખરી મીત્ર (કેવળ
 શબ્દમાં જ નહિ) કુટુંબવૃદ્ધ માનનાર, આખા જગતના
 કલ્યાણ માટે રાજપાટ, મહેલ, વૈભવ, સ્ત્રી અને પુત્ર આદિ
 સર્વસ્વનો ત્યાગ કરી સત્યને શોધી કાઢનાર અને તે પરમ
 સત્યનો ચારે બાજુએ ફેલાવો કરવા ભગીરથ પ્રયત્ન કરનાર,
 ખુદ મહાત્માના જીવનને સંપૂર્ણ રીતે આલેખી બતાવવાનું કાર્ય
 તો જે કે અશક્ય જ છે. કરુણાર્થી ભરપૂર તે દિવ્ય સ્વરૂપનું
 આભેદૂપ ચિત્ર આપવાને જે કે કોઈ કલમ તાકાત ધરાવતી
 નથી, તો પણ તેમની ભવ્યતા જ એ રસને ભાંગેનૃત્યો પ્રયાસ
 કરવાની સતત પ્રેરણા કરે છે અને એથી જ પશ્ચિમના તેમ જ
 પૂર્વના અનેક વિદ્વાન લેખકોના શ્રંથને આધારે એક રંક
 પ્રયાસ આદરવા હિંમત ધરી છે. આ નાતું પુસ્તક તૈયાર
 કરવામાં જે જે શ્રદ્ધાની સહાયતા સેવામાં આવી છે, તેમાં નીચે
 જણાવેલા મુખ્ય છે:—

ધી લાઇટ ઓફ એશિયા-લેખક: સર એડવિન આર્નોલ્ડ.
 અશ્વમેધનું ખુદચરિત્ર (સિમ્હુચલ ખેલના અંગ્રેજ ઉપરથી)
 લેકચર ઓન પ્રજિટમ-લેખક: એની ખિસેન્ડ.

ઈનવાઈએખલ દેહપર્સ-લેખક સી. ડબલ્યુ. લીડબિટર.
 બુદ્ધિઅમ-લેખક: રેઝ હેવિડ્સ.
 કેટેચિઅમ ઓફ બુદ્ધિઅમ-લેખક: ડા. લોનલ એચ. એસ. ઓલકોટ.
 ગોસ્પેલ ઓફ બુદ્ધ-લેખક: ડો. પોલ કોર્સ.
 એસેન્સ ઓફ બુદ્ધિઅમ-લેખક: પ્રો. પી. એલ. નરસુ.
 ધી લાઈટ ઓફ ધી ઈસ્ટ-લેખક: એડિથ વર્ડ.
 બુદ્ધદેવચરિત્ર-લેખક: નારાયણ હેમચંદ્ર વગેરે.

એક બીજીધર્મીનુયાયી જેવા ભક્તિભાવથી, ‘બુદ્ધ ભગવાન’નું જીવનચરિત્ર લખે તેવા ભક્તિભાવથી આ ચરિત્ર લખવામાં આવ્યું છે. કોઈ પણ ધર્મની જૂની સમજવી હોય તો એ જરૂરનું છે કે, આપણી પોતાની માન્યતાઓ ઘડી ભર આજુએ રાખી બુદ્ધ તે ધર્મને માનનારાઓ તે ધર્મનું સ્વરૂપ કેવા રૂપમાં સમજે છે તે તરફ દ્રષ્ટિ રાખવી; એટલે કે, પોતાની જાતને તે ધર્મના વાતાવરણમાં મૂકવાથી જ તે ધર્મનું સ્વરૂપ સમજાય. કેવળ કટાક્ષબુદ્ધિથી અથવા દોષઅન્વેષણબુદ્ધિથી કોઈ પણ ધર્મનું સ્વરૂપ જાણવામાં આવી શકે નહિ. આ બુદ્ધિથી-આ ભાવનાથી સર એડ્વિન આર્નોલ્ડે ‘એશિયાનો પ્રકાશ’ એ નામનું બુદ્ધ-દેવનું ચરિત્રકાવ્ય લખ્યું હતું અને તે જ ભાવનાથી (જે કે મુકાબલે ઘણી ઓછી શક્તિથી) આ ચરિત્ર લખવામાં આવ્યું છે.

મહાત્મા બુદ્ધના સંબંધમાં અજ્ઞાન વર્ગના તેમજ કહેવાતા ભણેલાઓના મુખેથી એમ બોલાતું સાંભળવામાં આવે છે કે, બુદ્ધદેવે માંસાહાર કરવાની છૂટ આપી છે. એક પવિત્ર પુરુષના નામ ઉપર આના કરતાં બીજું મોટું આજ કોઈ હોઈ શકે જ નહિ. જેમના ઉપદેશથી બિંબિસાર (ત્રેલિક) રાજાએ તૈયાર કરાવેલા ચત્તકુંડ બુદ્ધાવી હીધો અને પોતાના રસોડામાંથી હંમેશને માટે માંસના ખોરાકને દેશવટો હીધો તથા હંદેશ પિટાવીને પોતાનાં તમામ પ્રજાજનોને માંસલક્ષણ અને યજ્ઞ કરતા અટ-

કાન્યા; વંળી જેમણે ઉપદેશોલા 'પંચશીલમાં' 'હું પ્રાણીઓનો વધ નહિ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લઉં છું'—એ પ્રથમ શીલ છે, તેમજ જેમનાં શિક્ષણ પ્રમાણે, સંઘ બહાર મૂકવા યોગ્ય અનેક દુર્ગુણોમાં પહેલું મદ-જીવતા પ્રાણી પ્રતિ દયા નહિ બતાવવાના દુર્ગુણોને આપવામાં આણું છે, એવા તે વિશ્વવત્સલ દયાસાગરને માંસા-હારનો ઉપદેશ આપનાર તરીકે ઠરાવવાનો પ્રયત્ન કરવો તે સૂર્યને અંધકાર ફેલાવનાર તરીકે ગણવા બરાબર છે.

બીજો મોટો આરોપ એ મૂકવામાં આવે છે કે, 'આત્મા' એ નામની કોઈ વસ્તુ છે જ નહિ, એવો ઉપદેશ બુદ્ધદેવે આપ્યો હતો. આ બાબત પણ ગૈરસમજથી ઊભી થયેલી છે. 'અહંકાર' કહો કે 'હુંપણું' કહો, અથવા શરીર, લાગણીઓ અને મનની બનેલી ઉપાધિ કહો, તે જ અસત્ય છે, તે જ ક્ષણભંજર છે, એમ બુદ્ધદેવ કહેતા હતા. પણ તે ઉપરથી એમ નથી ફલિત થતું કે, 'આત્મા' નામની કોઈ ચીજ નથી. જો એવો સિદ્ધાંત બુદ્ધદેવે આપ્યો હોત, તો પછી તેમના ઉપદેશમાં જગ્યાએ જગ્યાએ આવતા કર્મ અને પુનર્જન્મના સિદ્ધાંતની સાર્થકતા જ શું? બુદ્ધદેવે બોધિજ્ઞાન મેળવ્યું તે વખતે પોતાના અને મનુષ્યજાતિના હજારો પાછલા લવ બેયા, તો તે હજારો લવમાં સ્થાપી રહેલું તત્ત્વ કયું? તે જ 'આત્મા.' 'આત્મા'ના અસ્તિત્વમાં સેશમાત્ર સંશય નહિ ધરાવતા શ્રીમાન બુદ્ધદેવના પાછળના કેટલાકે અનુયાયીઓ જ્યારથી નીતિ અને તત્ત્વજ્ઞાનના પાયારૂપ આ સિદ્ધાંતનો અનાદર કરતા થયા, ત્યારથી જ બૌદ્ધધર્મને આચાર્યવર્તે છોડવો પડ્યો; કારણ કે 'આત્મા' નથી, એવો સિદ્ધાંત કોઈ આર્ય માની શકે જ નહિ.

સિંહલદ્વીપ વગેરે દક્ષિણના દેશોમાં કેટલેક અંશે ક્ષણિક-વાદ દાખલ થવા પામ્યો છે; પણ ઉત્તર તરફના દેશોમાં—ખાસ કરીને ચીન, જાપાન અને તિબેટમાં આ આત્મવાદસંબંધી

માન્યતા હિંદના ડોઈ પણ ધર્મ જેવી ચોક્કસ અને નિર્વિવાદ છે.

ક્રિયાકાંડમાં અને યજ્ઞયાગાદિમાં રમી રહેલા તે વખતના સોડાને બુદ્ધદેવે નીતિની પ્રધાનતાનો જે સચોટ ઉપદેશ આપ્યો છે અને આત્મસંયમનો તેમજ અપ્રમત દશાનો જે સુંદર બોધ આપ્યો છે; તેમજ મનુષ્યો અને પશુઓનું હિત કરવાની જે સંજ્ઞા હિમાયત કરી છે, તે સર્વની છાપ તેમના કાળ પછીના દરેક ગ્રંથમાં તેમ જ કાર્યોમાં ખુલ્લી જણાઈ આવે છે.

તેમને મનુષ્યો વચ્ચેથી ચાલ્યા ગયાને આજે ૨૫૦૦ વર્ષ થઈ જવા છતાં તેમનું નામ દરેક આર્યના મુખમાંથી માન અને ભક્તિપુરઃસર જ બોલાય છે. જે દેશમાં આ ધર્મ જન્મ પામ્યો હતો, તે દેશમાં તે હાલ તે ધર્મના અનુયાયીઓ ભાગ્યે જ શોધ્યા હાય લાગશે; તથાપિ તેમની વિચારશ્રેણીના ઉપાસકોને તો કશો તોટો પડવાનો નથી. અમેરિકા અને યુરોપમાં તો આજે સેંકડો મનુષ્યો પોતાને બૌદ્ધધર્માનુયાયી કહેવરાવવામાં માન સમજે છે.

x

x

x

x

હિંદુ લોકોને જેવી ભગવદ્ગીતા પ્રિય છે, મુસલમાનોને કુરાન પ્રિય છે, ખ્રિસ્તી લોકોને બાયબલ પ્રિય છે, તેટલા જ આ ધર્મપદ્ધતિ બૌદ્ધોને પ્રિય છે. આ ગ્રંથમાં જુદા જુદા ૨૬ વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે અને દરેક વિભાગમાં કેટલાક જુદા જુદા શ્લોકો આપવામાં આવ્યા છે. આ દરેક વિભાગના શ્લોકો એક સાથે બોલાયેલા નથી. શ્રીબુદ્ધદેવ પ્રાતઃકાળમાં ઊઠી પોતાના સવિધ્યજ્ઞાનદ્વારા એ વિચાર કરતા હતા કે, ‘આજ હું કોનો ઉદ્ધાર કરું ? આજે મારી મદદ મેળવવાને કોણુ યોગ્ય છે ?’ આ પ્રમાણે વિચાર કરી જુદેજુદે સ્થળે તે જતા અને જ્યાં જેને જોડેલો યોગ્ય હોય, ત્યાં તેને તેટલો ઉપદેશ આપતા હતા.

આ પ્રમાણે જુદેજુદે સ્થળે શ્રીજીદેવે ઉપદેશેલા શ્લોકોનો આ ગ્રંથમાં સંગ્રહ છે. દરેક શ્લોકને લગતું એક કથાનક છે. જ્યાં સુધી આ કથાનક આપણા જાણવામાં ન આવે, ત્યાં સુધી તે શ્લોકનું ગૌરવ આપણા સમજવામાં ન આવે એ સ્વાભાવિક છે. માટે આ શ્લોકોમાં પૂર્વાપરસંબંધ ન દેખાય તો તેમાં કાંઈ આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી. શ્રીજીદેવે આ ગ્રંથ ઉપર વિસ્તારથી ટીકા લખેલી છે અને તે દરેક શ્લોકને લગતો ઇતિહાસ તેમાં આપેલો છે.

આ ગ્રંથ પાલિ ભાષામાં લખાયેલો છે. તે તે વખતમાં મગધ, કાશી, કોશલ વગેરે ખંગાળના પૂર્વભાગમાં ખેલાતી ભાષા હતી. હાલ તો આ ખૌદ્ધર્મના ગ્રંથોની પાલિ ભાષા જૈન ધર્મના ગ્રંથોની માગધી ભાષાની માફક ભાષ્યે જ વપરાશમાં આવે છે. આ ખત્રે ભાષાઓને ઘણા નિકટનો સંબંધ છે અને ખત્રે સંસ્કૃતની પુત્રીઓ છે. સંસ્કૃત ભાષા જ્યારે શિષ્ટજન વાપરતા, ત્યારે ખાળકો, સ્ત્રીઓ, મંદ બુદ્ધિવાળા નોકરો વગેરે પાલિ કે માગધી ભાષા વાપરતા હતા. સમગ્ર મનુષ્યોને આ ઉમદા સિદ્ધાંતોનો લાભ મળે, તેવી અનુગ્રહબુદ્ધિથી આ ભાષામાં ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો હતો.*

આ પાલિ અને માગધી ભાષા સંસ્કૃતમાંથી જ ઉત્પન્ન થયેલી છે. જે સંસ્કૃતના જાણનાર વિદ્વાનો આ ભાષાઓના અભ્યાસ પાછળ લક્ષ આપે, તો ઘણા થોડા સમયમાં તે ભાષામાં નિપુણતા મળી શકે અને આ ભાષાઓનું જ્ઞાન પ્રાચીન ગ્રંથોનો ઉદ્ધાર કરવામાં ઘણું જ મદદગાર નીવડે.

* ચાલક્રીમન્દમૂર્ત્તીનાં નૃણાં ચારિત્ર્યકાંક્ષિણામ્ ।
અનુમદાર્યે તત્ત્વસૈઃ સિદ્ધાન્તઃ પ્રાદ્યતઃ કૃતઃ ॥ ૧ ॥

૧૮૭૬માં પ્રોફેસર મેક્સમુલરે આ ગ્રંથનું અંગ્રેજી ભાષા-માં ભાષાંતર કર્યું, ત્યાર પછી જુદાજુદા રૂપમાં ઘણી ભાષા-ઓમાં તેનું ભાષાંતર થયું છે. ચીનની ભાષામાંથી સેમ્યુઅલ ખીલે પણ અંગ્રેજીમાં ભાષાંતર કર્યું છે. સને ૧૮૬૮માં દક્ષિણી જીર્જિસ્ટ ટેક્સ્ટ સોસાયટીએ જીર્જિયોની ટીકાસહિત આ ગ્રંથ પ્રકટ કર્યો છે. ગુજરાતીમાં પ્રથમ સ્વર્ગસ્થ નારાયણ હેમચંદ્રે આ ગ્રંથનું ભાષાંતર પ્રકટ કર્યું હતું. હિંદુસ્તાનીમાં મૂળ સુધ્ધાં આરાકાન-નિવાસી લિશ્તુ ચંદ્રમણિએ તે પ્રસિદ્ધ કર્યો છે.

આ ભાષાંતર કરવામાં પણ ઉપર જણાવેલાં ઘણાંખરાં ભાષાંતરોની મદદ લીધી છે અને તે માટે તે સર્વ લેખકોને હું આભાર માનું છું. સરલ અને સમન્વય તેવી ભાષામાં આ મહાન ગુરુનાં વચનામૃતો રજૂ કરવાનો પોતાનો પ્રસંગ મળ્યો, તે માટે પોતાની જાતને આ લેખક સાગ્યશાળી માને છે. જેના સમયમાં હિંદનો સૂર્ય મધ્યાહ્નકાળે પહોંચ્યો હતો, તે પ્રતાપી બૌદ્ધ ભૂપતિ મહાન અશોકના શિલાલેખો પણ આ ગ્રંથમાં આપવામાં આવેલા છે, કે જેથી બૌદ્ધધર્મના વિશાળ સિદ્ધાંતોની કેવી અસર થવા પામી હતી તેનો વાચકવર્ગને કંઈક ખ્યાલ આવે. વળી ‘શ્રીબુદ્ધનાં વિવિધ શિક્ષણો’ પણ આપવામાં આવ્યાં છે, કે જેથી લોકોને જુદીજુદી બાબતો ઉપર બૌદ્ધધર્મના વિચારો જાણવાનો પ્રસંગ મળે. આ ગ્રંથમાં લખવા યોગ્ય ઘણું છે, પણ હાલ તો જે કંઈ ઉપયોગી હાથ લાગ્યું તેટલું વાચકવર્ગ આગળ ધરી આનંદ માનું છું.

મણિલાલ નથુભાઈ દોશી

અનુક્રમણિકા

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
	બુદ્ધચરિત્ર	
૧	જન્મ ...	૧
૨	બાલ્યાવસ્થા ...	૯
૩	યુવાવસ્થા ...	૧૬
૪	સંન્યાસની પૂર્વાવસ્થા ...	૨૭
૫	ગૃહત્યાગની તૈયારીઓ ...	૪૧
૬	ત્યાગ (મહાસિનિષ્ક્રમણ) ...	૪૯
૭	સત્યની શોધમાં ...	૫૬
૮	બુદ્ધત્વની શોધમાં ...	૭૧
૯	ધર્મપ્રચાર (ધર્મચક્રપ્રવર્તન) ...	૮૭
૧૦	નિર્વાણ ...	૧૧૪
૧૧	બુદ્ધ મહાત્માની ઉપદેશપદ્ધતિ ...	૧૨૦
૧૨	શ્રીબુદ્ધનો ઉપદેશ ...	૧૨૪

શ્રીબુદ્ધનો ઉપદેશ-ધર્મખંડ

૧	ચમકવર્ગ ...	૧૩૯
૨	અપ્રમત્તતા ...	૧૪૨
૩	ચિત્તવર્ગ (વિચાર) ...	૧૪૪
૪	યુષ્મવર્ગ ...	૧૪૫
૫	બાળવર્ગ (મૂર્ખ) ...	૧૪૭
૬	ખંડિતવર્ગ (ખરો જ્ઞાની) ...	૧૪૯
૭	અર્હતવર્ગ ...	૧૫૧
૮	સંહસ્ર (હજાર)વર્ગ ...	૧૫૩
૯	પાપવર્ગ ...	૧૫૫

૧૦	દંડવર્ગ	૧૫૬
૧૧	વૃદ્ધાવસ્થા	૧૫૬
૧૨	આત્મવર્ગ	૧૬૦
૧૩	લોકવર્ગ	૧૬૨
૧૪	પુદ્ગલવર્ગ	૧૬૩
૧૫	સુખવર્ગ	૧૬૫
૧૬	ત્રિયવર્ગ	૧૬૬
૧૭	કેધ	૧૬૮
૧૮	મલ (અશુદ્ધિ)વર્ગ	૧૭૦
૧૯	ધર્મશીલવર્ગ	૧૭૨
૨૦	ધર્મભાગવર્ગ	૧૭૪
૨૧	પ્રકીર્ણવર્ગ	૧૭૬
૨૨	નિરયવર્ગ (અધોગતિનો ભાગ)	૧૭૮
૨૩	નાગ (હાથી)વર્ગ	૧૮૦
૨૪	તૃણાવર્ગ	૧૮૨
૨૫	સિશુવર્ગ	૧૮૬
૨૬	બ્રાહ્મણવર્ગ	૧૮૯

શ્રીપુદ્ગલનાં વિવિધ શિક્ષણો

ભૂતદયાધર્મ	૧૯૪
ધર્મિક સૂત્રમાં ગૃહસ્થધર્મ	૧૯૫
સિશુઓના ધર્મ	૧૯૬
કર્મ	૧૯૭
સત્યવાણી	૧૯૮
મતાંતરો અને ધર્માનુયાયીઓ	૧૯૮
સુદૃઢ અને મિત્ર	૨૦૦
વિવિધ વચનો	૨૦૨

ખુદ્ધલોકની ઉચ્ચ ભાવનાઓ	૨૦૨
સદ્ધર્મનાં સાત રત્નો	૨૦૫
પાંચ નૈતિક શક્તિઓ	૨૦૬
ચાર સંપાદન અથવા પ્રયત્નો	૨૦૬
ધર્મ વિષે	૨૦૬

પ્રતાપી ખૌદરાજ મહાન અશોકના શિલાલેખો

૧ ભૂતદયા	૨૦૭
૨ મનુષ્ય અને પશુઓને સુખનાં સાધનો પૂરાં પાડવા વિષે	૨૦૮
૩ પંચવાર્ષિક સભા	૨૦૮
૪ ધાર્મિક જીવન	૨૦૯
૫ ધર્મ મહામાત્રા (ધર્મચરણની તપાસ રાખનારા)	૨૧૦
૬ કામકાજ ઘણી જ ત્વરાથી પતાવવા વિષે	૨૧૧
૭ ધર્મનું અનુષ્ઠાન	૨૧૨
૮ ધર્મયાત્રા	૨૧૩
૯ ક્રિયામાર્ગ	૨૧૩
૧૦ ખરી કીર્તિ	૨૧૪
૧૧ ખરી ઉદારતા	૨૧૫
૧૨ પરમ સદ્ગુણતા	૨૧૬
૧૩ ખરો વિજય	૨૧૭
૧૪ ક્રિપસંહાર	૨૨૦

શુદ્ધિપત્ર

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨	૨૩	પર્યંકાસન	પર્યંકાસન
૩	૩	કામદુષ્પા	કામદુષ્પા
૭	૨૫	કુમારને	કુમારનું
૧૧	૨૩	પહેલાં	પેલા
૧૫	૮	આશો	આ શો
૧૮	૧૫	અનાઘાત	અનાઘાત
૨૮	૧૦	હૃદયને	હૃદયને
૨૯	૨	ભવનોને	ભુવનોને
૩૩	૨૧	લલિતાંગિની	લલિતાંગિની
૩૩	૨૫	વૃદ્ધાવસ્થામાં	વૃદ્ધાવસ્થામાં
૩૪	૮	અ—	—
૩૬	૧૭	રંગ	રંક
૪૩	૨૫	સ્થિતિને	સ્થિતિને.
૫૦	૧૭	હૃદય	હૃદય
૫૧	૧૪	નિશ્ચય	નિશ્ચય
૫૪	૧૯	પેહેગારિને	પહેરેગારિને
૮૭	૬	જગતનું	જગતનો
૮૮	૨૬	ખડેરો	ખડેરો
૯૩	૬	વિચરો	વિચરો
૯૫	૨૦	રાજગૃહ	રાજગૃહીના
૧૦૨	૨૧	ક્રોધ	ક્રોધ
૧૦૩	૧૧	કેવ	કેવાં
૧૦૩	૨૬	આ	આજે
૧૧૯	૨૦	રાજગૃહના	રાજગૃહીના
૧૨૩	૧૩	લેતા	લેવી
૧૩૪	૧૭	આવશ્યકતામાં	આવશ્યકતામાં
૨૦૧	૧૫	નીચે	નીચું

શ્રીજીદેવ સંબંધી ઐતિહાસિક સાલ

જન્મ—શ્રીજીદેવનો જન્મ કલિયુગના ૨૪૭૮ વર્ષે કંપિલ-વસ્તું પાસે આવેલી હુંખિની નામની વાટિકામાં વૈશાખ માસના શુકલપક્ષની પૂર્ણિમા ને મંગળવારે ઈ. સ. પૂર્વે ૬૨૩ માં થયો હતો.

મહાલિનિષ્ક્રમણ—(ગૃહત્યાગ)—ઈ. સ. પૂર્વે ૫૯૫ માં ૨૮ વર્ષની વયે કંપિલવસ્તુથી નીકળી સિદ્ધાર્થકુમાર શાક્ય-મુનિ જન્યા.

જીવત્વપ્રાપ્તિ—ઈ. સ. પૂર્વે ૫૮૮ માં ૩૫ વર્ષની વયે નિરંજના નદીને પશ્ચિમ કિનારે વિશાળ જોધિવૃક્ષ નીચે શાક્ય-મુનિએ જીવત્વ પ્રાપ્ત કર્યું. આ સ્થળ જીવગયાના નામથી હાલમાં પ્રસિદ્ધ છે.

પ્રથમોપદેશ—(ધર્મચક્રપર્વતન)—ઈ. સ. પૂર્વે ૫૮૮ માં શ્રીજીદેવે કાશીથી ત્રણ માઈલ દૂર આવેલા ઈસીપતન (ઋષિપતન) નામના તપોવનમાં પ્રથમ ધર્મોપદેશ કર્યો.

નિર્વાણ—ઈ. સ. પૂર્વે ૫૪૩માં ૮૦ વર્ષની વયે શ્રીજીદેવે કુશીનગરની પાસે આવેલા વનમાં શાલવૃક્ષ નીચે નિર્વાણ પ્રાપ્ત કર્યું.

જન્મ, જીવત્વપ્રાપ્તિ અને નિર્વાણ આ ત્રણ પવિત્ર (કલ્યાણ-કારી) બનાવો વૈશાખ માસના શુકલ પક્ષની પૂર્ણિમાને દિવસે બનેલા હોવાથી ત્રણે પ્રસંગો એક સાથે તે જ દિવસે ઉજવાય છે.

+ આ મહત્તરી સિંહલદ્વીપમાં મનાતા બોદ્ધધર્મ પ્રગણે છે. ઉત્તર તરફના બોદ્ધધર્મ આ બનાવ ઈ. સ. પૂર્વે ૫૬૬માં બન્યો હોવાનું જણાવે છે.

સુપ્રસિદ્ધ ઇક્ષ્વાકુ વંશથી ઊતરી આવેલા શાક્ય લોકે જ્યાં કૃષિથી પોતાનું ઉદરપોષણ કરતા હતા, એવું કપિલવસ્તુ નગર નેપાલની દક્ષિણે અને કાશીપુરીની ઉત્તરે ૧૩૦ માઇલ દૂર રે-હિણી નદીના કિનારા ઉપર આવેલું હતું. રાજા શુદ્ધોદનના વખત-માં આ નગર ક્રીતિના શિખરે પહોંચ્યું હતું. પ્રજા સુખી અને સંતોષી હતી. રાજમહેલ સર્વ સામગ્રીથી ભરપૂર હતો. યોદ્ધાઓ દેશાભિમાનનોજ દમ લેતા હતા. આ સર્વ અનુકૂળ સંજોગોનું મૂળ અને ખરું કારણ રાજા શુદ્ધોદનની ધાર્મિક વૃત્તિ અથવા પવિત્રતા હતી. જેના મનમાં પવિત્રતા હોય છે તેને બાહ્યસંયોગો પણ અનુકૂળજ મળી રહે છે; તે એટલે સુધી કે કુદરત અથવા પ્રકૃતિ પણ તેના કાયદામાંજ હોય છે. એ નિયમ અનુસાર રાજા શુદ્ધોદનનું પાટનગર કપિલવસ્તુ એક બાજુએ મગધ દેશ અને

ખીજી બાબુએ કૌશલ દેશ વચ્ચે આવેલું હોય, તથા એ એ રાજ્યો અન્યોન્ય લડી રહેલાં હોય, શુદ્ધોદનના રાજ્ય પર તરાપ મારવાનો રાજલોભ પેલા એ બળવાન રાજાએ પૈકી એકને પણ થવો સંભવિત ન હતો. આ કારણથી શાક્ય લોકો સ્વતંત્ર રહેવા પામી શક્યા હતા.

જે રોહિણી નદીને એક કિનારે શુદ્ધોદનનું પાટનગર હતું, તેના સામે કિનારે કોલી નામે એક નગર હતું, કે જ્યાંના રહેવાસીઓને 'કોલી' તરીકે ઓળખવામાં આવતા હતા. આ કોલી લોકો અને શાક્ય લોકો વચ્ચે રોહિણી નદીની માલિકી વાસ્તે અનેક યુદ્ધો થયાં હતાં, પરંતુ જે પ્રસંગને માટે આપણે હમણાં બોલવા માગીએ છીએ, તે પ્રસંગે તો એટલે કે ઈ. પૂ. ૬૦૦માં તો બન્ને વચ્ચે સારો સંપ હતો; કારણ કે કોલી રાજાની એ પુત્રીઓ મહામાયા અને ગૌતમીનું લગ્ન રાજા શુદ્ધોદન સાથે કરેલું હતું. મહામાયા અને ગૌતમી જેટલી સુંદર તેટલી નમ્ર અને તેટલીજ અન્યોન્ય (સહપત્ની હોવા છતાં પણ) પ્રેમાળ હતી, તેથી રાજા દરેક રીતે સુખી હતો; રૈયત પણ સંપૂર્ણ રાજભક્ત હતી.

જે વખત લગ્ન કરવા છતાં રાજાને કંઈ સંતતિ ન હતી એ વાતનો તો ખેદ અલબત્ત તેને રહ્યાજ કરતો; પરંતુ તે ખેદ લાંબો વખત રહેવા માટે નિર્માયલો ન હતો.

એકદા આખા શહેરમાં દક્ષિણાયનનો મહોત્સવ ઉજવાઈ રહ્યો હતો, તેને સાતમે દિવસે રાણી માયાદેવીએ પોતાના શયનગૃહમાંના પર્થકાસનમાં પડ્યાં પડ્યાં એક દિવ્ય સ્વપ્ન જોયું. આ વખતે તેનું વય ચૂંવાળીસ વર્ષનું હતું.

આ અમાનુષી સ્વપ્ન એવી મતલબનું હતું કે, એક બબ્બ, છ કિશ્કુવાળો, ગુલાબ જેવો લાલ અને મોતી જેવો ચેત તારો આકા-

શમાંથી નીચે પડતો જોવામાં આવ્યો અને જમીનનો સ્પર્શ કરતાંમાં તો તે તારો બદલાઈને બરફ જેવો તથા કામદુગ્ધા ગાયના દૂધ જેવો શ્વેત હાથી બની ગયો ! તે હાથી ત્યાર બાદ પોતાની શ્વેત સૂંઢમાં શ્વેત પદ્મ ધારણ કરી રાણીના મહેલમાં આવ્યો અને ત્રણ વાર મસ્તક નમાવીને દક્ષિણ બાજુએથી ગર્ભમાં દાખલ થયો.

આ સ્વપ્ન જોવાથી સ્વભાવસ્થામાં પંચ માયાદેવીને સામાન્ય માતાઓએ કદાપિ નહિ અનુભવેલો એવો અપૂર્વ આનંદ થયો. સ્વપ્ન પૂરું થતાંજ તેની આંખ ઊઘડી ગઈ અને હૃપંથી છલકાતા હૃદયે તેણે આ સમાચાર પોતાના પતિને નિવેદન કર્યો.

રાજા શુદ્ધોદને પ્રાતઃકાળ થતાંજ સ્વપ્નપાઠકોને બોલાવ્યા અને તેમને સ્વપ્નનું ફલ પૂછ્યું. તેઓએ ખુલાસો કર્યો કે, “સૂર્ય કંઈ રાશ્ચિનો હોવાથી રાણી એક અલૌકિક બુદ્ધિવાળા પવિત્ર પુત્રની માતા બનશે, કે જે પુત્ર કાંતો ચક્રવર્તી રાજા થવો જોઈએ, અગર તો પૃથ્વી પરનો અજ્ઞાનતા અને પાપનો બોલો ઓછો કરનાર થઈ પડશે.”

આ ફલ સાંભળી રાજા, રાણી તેમજ રાજભક્ત નાગરિકોને ઘણાજ આનંદ થયો. પિસ્તાળીસ વર્ષની ઉંમરે રાણી ગર્ભવતી થઈ અને ઉત્તમ જીવ ગર્ભમાં આવવાથી તેને એક પછી એક ઉત્તમ દોહદ* થવા લાગ્યા, કે જે સર્વ પૂર્ણ પ્રેમપૂર્વક પૂરવામાં આવતા.

એક ગર્ભવતી સ્ત્રીએ પાળવા યોગ્ય સર્વ નિયમોનું ચથાથ* સેવન કરતી પ્રકુલિત ચિત્તવાળી રાણી દસમે મહિને પતિની સંમતિ મેળવીને પોતાના પિયર-કેાલીનગર તરફ જવા નીકળી. માર્ગમાં હુંભિની નામની વાટિકા આવતાં તેનું સૌંદર્ય જોવા અને ઘડીબર વિશ્વાંતિ લેવા રાણી ચાલી; પરંતુ ત્યાંજ એક શાલવૃક્ષ નીચે પુત્ર-જન્મ થયો. ઈ. સ. પૂ. ૬૨૩ ની વસંતપૂર્ણિમાનો આ દિવસ

* દોહદ એટલે ગર્ભવતી સ્ત્રીને ઉત્પન્ન થતી ધૃત્તિ.

પાછળથી દુનિયાના ઇતિહાસમાં સોનેરી અક્ષરથી લખાઈ રહ્યો; કારણ કે તે દિવસે ભવિષ્યમાં કરોડો માણસના 'તારનાર' તરીકે પ્રસિદ્ધિમાં આવનાર બુદ્ધ જન્મ્યો હતો.

આ બાલકના મુખ પર સૂર્ય સમાન તેજ બળકતું હતું, તથાપિ તેના તરફ આહ્વાદથી ભેઈ રહેનાર લોકસમૂહની આંખો કાંઈ અંતઃજાતી ન હતી, જે કે બુદ્ધ સૂતિકાગૃહ તો બાલકના તેજથી બળાબળા થઈ રહ્યું હતું.

આ બુશબળર પિતૃગૃહમાં તેમજ શ્વશુરપક્ષમાં ઝડપથી ફરી વળતાંજ ત્યાંથી હજારો દાસ-દાસીઓ પ્રસવસ્થાએ આવી પહોંચ્યાં અને રાજકુમારને તથા રાણીને પાલખીમાં *બેસાડી કપિલવસ્તુ તરફ લઈ ગયાં. આ વખતે નગરી ઠેરઠેર બાંધેલાં તોરણોને લીધે તથા ખીજી અનેક તરેહની શોભાઓને લીધે સ્વર્ગાતુલ્ય બની હતી.

આ વખતે સઘળા દેવોમાં પણ આનંદ છવાઈ રહ્યો. દેવોએ પુષ્પની વૃષ્ટિ કરી, ગંધર્વો ગીતો ગાવા લાગ્યા, ત્રણે ભુવનમાં-સ્વ-ગંલોક અને મૃત્યુલોકની તો શી વાત કરવી, પણ બુદ્ધ નરકમાંએ-એક ક્ષણ શાંતિ પ્રસરી રહી. નાગરાજા (એક પ્રકારના દેવો)એ પ્રથમના બુદ્ધોને માન આપ્યું હતું, તેવીજ રીતે આ બુદ્ધને માન આપવા અર્થે મંદાર પુષ્પની *વૃષ્ટિ કરી અને જગતનો ઉદ્ધાર

* બૌદ્ધધર્મશાસ્ત્ર એમ જણાવે છે કે, આ પાલખીના ચાર દાંડા ઉપાડનારા સામાન્ય મનુષ્યો ન હતા, પરંતુ ચાર દિશાના ચાર રક્ષપાલ દેવોએ મનુષ્યરૂપે પાલખી ઉપાડવાનું કામ કર્યું હતું. દેવો પણ મહાન ગુરુઓની ભક્તિ કરવાને ઇતેબર હોય છે.

* આ બધું વર્ણન (તેમજ આખા પુસ્તકમાંનું) કાંઈ પણ વર્ણન) કલ્પિત નથી—બૌદ્ધધર્મશાસ્ત્રોના શબ્દોના આધારેજ લખેલું છે. તેથી જૈનશાસ્ત્રોમાંના આવા પસંગોનાં વર્ણનો સાથે આ કેટલું મળતાપણું ધરાવે છે, તે વિચારવાની સારી સગવડ મળે છે. ભક્તામર-

કરવા અવતરેલા આ મહાપુરુષને નમસ્કાર કરી આનંદ અને લક્ષ્મીલાવ જણાવ્યો. વૈરવિરોધ ધરાવતાં પશુઓ પોતાનો સ્વાભાવિક વિરોધ બૂલીજ ગયાં! સઘળા રોગો અને પીડાઓનો, એટલા વખતને માટે લોપ થઈ ગયો. આમ ચોતરફ સઘળી રીતે શાંતિનું રાજ્ય છાઈ રહ્યું હતું; અસમાધિનું રાજ્ય ક્યાંય પણ હોય તો તે ક્ષત મારરાજ અથવા મોહરાજના હૃદયમાં હતું! જગ-હૃદયારક પુરુષનો જન્મ માત્ર તેનેજ દાવાનળરૂપે થઈ પડ્યો હતો !

જગતના આ નવા પરોણાનાં લક્ષણ જોઈને સામુદ્રિકશાસ્ત્રીઓએ રાજાને જણાવ્યું કે, “ આ મોટો ચક્રવર્તી રાજા થશે. હજારો વર્ષોમાં આવો ચક્રવર્તી એકાદજ થાય છે. અમુક ચિહ્નો પરથી આ બાળક લવિષ્યમાં અખિલ ભૂમંડલને તારનાર દેવી ગુરુ થનાર છે, અગર તો જો તે સાંસારિક બાળતોમાં પડવું ઉચિત માનશે, તો તે એક મહાન ચક્રવર્તી રાજા થશે અને સઘળા રાજાઓને પોતાના પગે પાડશે. પર્વતોમાં જેમ સુમેરુ, ધાતુઓમાં જેમ સુવર્ણ, જળાશયોમાં જેમ સમુદ્ર, તારાઓમાં જેમ ચંદ્ર, તેમ મનુષ્યોમાં આ તથાગત થશે. ”

આ લવિષ્યકથન સાંભળવાથી રાજાના હૃદયનો પાર રહ્યો નહિ. આજનો દિવસ આખા નગરમાં ઉત્સવના દિવસ તરીકે પસાર કરવાનો ઢઢેરો પિટાવ્યો હોવાથી, રસ્તાઓ સાફ કરવામાં આવ્યા, જ્યાંત્યાં સુગંધી જળનો છંટકાવ કરવામાં આવ્યો, ઘેરેઘેર અને રસ્તાઓ ઉપર ધ્વજાઓ અને તોરણો તથા વાવટા લટકાવવામાં આવ્યા. સર્પના ખેલાડીઓના, તલવારથી ખેલ કરનારાઓના, ઢોરડાં પર નાચનારાઓના અને એવા અનેક પ્રકારના તમાશા

સ્તોત્રના ૩૩ માં શ્લોકમાં દેવોએ મંદાર-નગર-પારિજાત વગેરે પુષ્પોની વૃષ્ટિ કર્યાનો ઉલ્લેખ છે.

જેવા લોકો શેરીએ શેરીએ એકઠા થવા લાગ્યા. શ્રીમંતો તેમજ ગરીબો રાજભક્તિ બતાવવા માટે આ શુભ પ્રસંગે પોતાના રાજ-ને નજરાણું આપવાને ઉમંગથી દોડતા જતા નજરે પડવા લાગ્યા. રાજાએ બંદીવાનોને મુક્ત કર્યા, કેટલાક કરો માફ કર્યા, મોટી દક્ષિણાઓ આપી, સાધુસંતને જમાડ્યા અને રાજ્યમાં રહેનારાઓને જે જે વસ્તુની જરૂર હતી, તે તે રાજ્ય તરફથી પૂરી પાડી.

આ સર્વ ધામધૂમ ચાલી રહી હતી એવામાં અસિત (કાળદેવ) નામનો એક વૃદ્ધ સંન્યાસી તે બાલક પાસે આવ્યો. સંસારના માયાવી નાદ સાંભળવાને જેના કાન બહેરા છે, એવા યોગીજનો સ્વર્ગીય નાદ સાંભળવાને તો ટેવાયલા હોય છે. આ વૃદ્ધ સંન્યાસીએ પણ બુદ્ધદેવના જન્મની વધામણી દેવોના અવાજથી બાણી હતી અને તેથીજ તે અહીં આવ્યો હતો. વિવેકી શુદ્ધોદન રાય આ યોગીને પગે પડ્યો અને માયાદેવીએ ઇચ્છ્યું કે, બાળકને આવા પવિત્ર પુરુષને પગે લગાડાય તો કેવું સારું! પરંતુ રાણી તે ઇચ્છા અમલમાં મૂકે તે પહેલાં તો વૃદ્ધ સંન્યાસી બોલી બોલ્યો: “મા, મા, મને એવા પાપમાં ન હડસેલથો.” એમ કહી પોતે કુમારને સાષ્ટાંગ દંડવત્ કર્યા અને કહ્યું: “પગમાં પદ્મ, હાથમાં સ્વસ્તિક વગેરે બત્રીસ મુખ્ય અને એંસી નાનાં લક્ષણો ધરાવતા હો બાલક! હું તને નમન કરું છું. હો બુદ્ધ! ધર્મનો ઉપદેશ કરી મનુષ્યમાત્રને દુઃખમાંથી મુક્તિનો રસ્તો સૂચવવા માટે જન્મેલા હો મહા-ભાગ! તમને નમન કરું છું.”

પછી તે સંન્યાસીએ રાજા તરફ જોયું અને કહ્યું: “હો ભાગ્ય-શાળી રાજા! આવા એક અતિ પ્રતાપી પુત્રના પિતા બનવા માટે હું તને અભિનંદન આપું છું. પૂર્વભવોનાં પવિત્ર કર્મોનું આજે તને ફળ મળ્યું છે. લાખો વર્ષે આતું એકાદ પુષ્પ બિગી આવે છે; પણ જ્યારે તે ખીલે છે, ત્યારે આખી વસુધાને જ્ઞાનની

મુગધીથી અને પ્રેમના રસથી ભરી દે છે. ખરેખર પ્રતાપી કુળમાંજ આવા જગદુદારકો જન્મ લે છે. ખરેખર, રાજાના તારા કુટુંબ બહુજ લાગ્યશાળી છે. પરંતુ તે લાગ્ય એક વાતે અપૂર્ણ છે; કારણ કે દેવો તેમજ મનુષ્યોને પ્રિય એવી આ માયાદેવી-વધારે વાર હુઃખ નહિ અનુભવવાને સરજાયેલી આ દેવી-સાત દિવસમાં કોઈ પણ પ્રકારની પીડા વિના ‘પીડાનો અંત’ પામશે.”

આ શબ્દો બોલ્યા પછી યોગીની આંખમાંથી અશ્રુ વહેવા લાગ્યાં, જે જોઈ રાજાને કોઈ અનિષ્ટ થવાનો ભય લાગ્યો. ઋષિએ તરતજ તે વિચાર તેના મોં ઉપરથી વાંચી લીધો અને ખુલાસો કર્યો: “હે રાજા! મેં જે કંઈ અગાઉ કહ્યું છે તેમજ બધું બનશે. તથાપિ કુમારની બાબતમાં તો કશી ચિંતા કરવાનું લેશ પણ કારણ નથીજ નથી. મને આંસુ ઢાળતો જોઈ તમને કંઈ અનિષ્ટનો વહેમ આવ્યો; પરંતુ તેમ કરવાની કંઈ જરૂર નથી. મારા રડવાનું કારણ ભુલ્લુંજ છે. આ શરીર હવે વૃદ્ધ થયું છે અને તેનો સમય હવે સમીપ આવ્યો છે. હું મરીને દેવ થઈશ અને ત્યાંથી પુનઃ મનુષ્ય તરીકે જન્મીશ. જન્મમરણના ચક્રમાંથી મુક્ત થવાનો અમૂલ્ય બોધ આપના પુત્રના-આ ભાવી ખુદના સુબકમળથી સાંભળવાનું મારા નસીબમાં લખાયલું નથી એજ મારા રુદનનું કારણ છે.” એમ કહી ઋષિ રસ્તે પડ્યો.

ઋષિના કહેવા મુજબ બરાબર સાતમે દિવસે માયાદેવી હસતી હસતી સૂતી અને તે ફરીથી જાગૃત થઈજ નહિ. * તે સ્વર્ગમાં એક દેવી થઈ. શુદ્ધોદન રાયની બીજી રાણી પ્રજાપતિ (અપરનામ ગૌતમી) કે જે આ પુત્રની માશી થતી હતી, તેણે હવે કુમારને લાલનપાલન કરવાનું કર્તવ્ય ઉપાડી લીધું.

* ખુદના જન્મ પછી (પ્રજાનો પ્રકાશ થવા પછી) માયાનું ટકવું સંભાળવુંજ નથી, એ વાસ્તવિક છે.

આ લાગ્યશાળી પુત્રના જન્મથી રાજાના સામંતો અને સં-
ગાંસ્નેહીઓ રાજા તરફ હુમેશ કરતાં વધારે લક્ષિતભાવ બતાવવા
લાગ્યા. રાજ્યખજાનો વધુ ને વધુ તર થયો. હાથી, ઘોડા, ગાયો
વગેરે ઉત્તમ જાતનાં ટોળાં પોતાની મેળે રાજ્યમાં આવવા
લાગ્યા, લોકોમાંથી દ્રેષ અને વેર નાશ પામ્યાં. દરેક ઋતુનાં ફળ-
ફૂલો તે વખતે જંગી નીકળ્યાં. હુકાળનો તો સંભવ પણ અદૃશ્ય
થઈ ગયો. યોદ્ધાઓનાં શસ્ત્રોને કાટ ચડવા લાગ્યો. રોગોને ખોરાક
ન મળવાથી તેઓ તો જીવ લઈને નાઠા. સામાન્ય મનુષ્યો પણ
પ્રમાણિકપણે આજીવિકા ચલાવવા લાગ્યા અને ઉદારવૃત્તિથી દાન
કરવા લાગ્યા. આ બધા આનંદદાયક ફેરફારો જેને લીધે થવા
પામ્યા તે કુમારનું નામ, તે કારણથી 'સર્વાર્થસિદ્ધ' એવું પાડ-
વામાં આવ્યું; જે કે દૂંકા નામ ખાતર લોકો સિદ્ધાર્થ એવા ના-
મથી પણ ઓળખાતા. નામ પાડવાની ક્રિયા આનંદ અને ધામધૂમ
સાથે કરવામાં આવી. તે અવસરે નગરમાં કોઈ દરિદ્રી રહ્યું નહિ;
કારણ કે સર્વને તેની જરૂરિયાત પ્રમાણે રાજ્ય તરફથી દાન
છૂટથી દેવામાં આવ્યું હતું.

પ્રકરણ ૨ જું-વાલ્યાવસ્થા

ચંદ્રની જેમ સિદ્ધાર્થની કળા પ્રતિદિન ખીલતી જતી હતી. રૂપ-શુણ્ણમાં તેમજ કળા-કૌશલ્યમાં તેની પ્રગતિ જોસળંધ વધતી જતી હતી. શુદ્ધોદન રાયના ખાંડિયા સામંતો રાજકુમારને પ્રસન્ન કરવા માટે હરહમેશ નવાં સોના-રૂપાનાં રમકડાંની લોટ મોકલતા હતા. પરંતુ લવિધ્યના મહાત્મા સિદ્ધાર્થ છેક આટલી નાની વયે પણ આ કીમતી લોટોનું નિર્માલ્યપણું અને ક્ષણભંશુરપણું જોઈ શકતા અને તેથી કરીને એ લોટોથી એમને કાંઈ આનંદ થતો નહિ. ખરેખર તે નાની વયના શરીરમાં એક મહાન આત્મા વસવા આંચો હતો. ઘણા જન્મો પૂર્વે લીધેલી, સર્વસ્વનો ત્યાગ કરવાની અને જગતનો ઉદ્ધાર કરવાની પ્રતિજ્ઞા પાળવાને તત્પર થયેલા આ સિદ્ધાર્થ કુમારને ક્ષણિક વસ્તુઓ સાથે કામ પણ શું હોય ?

અનુક્રમે કુમારનું શરીર ખીલતાં ખીલતાં આઠ વર્ષની ઉંમરે પહોંચતાજ તેને એક રાજાને યોગ્ય કલાઓ તથા જ્ઞાન શીખવવા માટે શુદ્ધોદન રાયે શિક્ષક શોધવા માંડ્યો. વિદ્વાનોની સભા વચ્ચે સલાહ કરતાં સર્વે કોઈએ સૂચવ્યું કે, “કુમારને શિક્ષણ આપવાને લાયક તો એક વિશ્વામિત્રજ છે, કે જે સર્વ શાસ્ત્રોમાં પારંગત છે, વિદ્યામાં નિપુણ છે અને કલાઓમાં પ્રવીણ છે.” પછી વિશ્વામિત્રને રાજસભામાં બોલાવીને શુભ દિવસે તેમને કુમાર સુપરત કરવામાં આંચો. જેની ઠેરો હીરા-માણેકથી જડેલી છે એવી ચંદનની

પાટી અને રત્નની ધૂળ લઈને કુમાર ગુરુ પાસે ગયો. પ્રારંભ-
માંજ ગુરુએ નીચેનો ગાયત્રીમંત્ર ધીમેથી ઉચ્ચાર્યો અને તે
લખવા કુમારને ક્ષરમાબ્યું:

ॐ तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि धियो यो नः प्रचोदयात् ॥

કુમારે વિનયપૂર્વક કહ્યું: “હા, હું લખું છું” અને તરતજ
તેણે તે જ્ઞાનાર્થ બોલાતી એવી મુમારે વીસેક બાધાઓમાં તે
મંત્ર લખી કાઢ્યો!

આ જોઈ ગુરુ ઘણા અકિત થયા. તેમણે કહ્યું: “જો તમને તે
આવડતુંજ હોય તો તો હવે હું સંખ્યા અથવા આંકડા શીખવીશ.
લેા સાંભળો. એક, બે, ત્રણ, ચાર, પાંચ, છ, સાત, આઠ, નવ,
દશ, સો, હજાર, દશહજાર; હવે તે બોલી જાઓ.”

કુમાર સપાટાળાંધ તે સંખ્યા બોલી ગયો; એટલુંજ નહિ પણ
વિશેષમાં કહ્યું: “લાખ, કરોડ, અબજ, ખર્બ, મહાખર્બ અને છેક
પરાધં સુધી પણ બોલી જાઉં કે? તમે બધા અહીં સુધી તો ગણો
છોજ; પરંતુ તેની પેલી પાર પણ સંખ્યા છે ખરી.” એમ કહી
વળી આગળની ગણતરી કરી બતાવી.

ગુરુએ વધારે આશ્ચર્ય પામી જણાવ્યું: “ઓહો! તમને તો
આ પણ આવડે છે ને! ત્યારે તો હવે વજનનું કોષ્ટક વિચારીએ.”

કુમારે નમ્રતાથી જવાબ આપ્યો: “દશ પરમાણુનું એક પર-
સૂક્ષ્મ બને છે. દશ પરસૂક્ષ્મનું એક ત્રસરેણુ બને છે, સાત ત્રસરે-
ણુનું સૂર્યના પ્રકાશમાં જિડતું એક રજકણુ બને છે. એવાં સાત
રજકણુ મળી જિંદરની મૂછના વાળનો અગ્ર ભાગ બને છે. દસ
વાળ બની એક લીખ થાય છે. દસ લીખ ભેગી થાય તો એક જૂ
બને. દસ જૂ મળી બાજરીના દાણા જેટલો ભાર થાય. એ રીતે
આગળ, હાથ, ધનુષ્ય, ભાલા વગેરેની લંબાઈ તથા ગાઉ-ચોળન

વગેરેનું માપ છે અને હે શુરો ! જો આપ ફરમાવો તો એક યોજ-
નમાં ઠેટલાં પરમાણુઓ રહેલાં છે તે ગણી બતાવું.” એમ કહે-
તાંની સાથેજ તે ગણતરી તેણે કરી બતાવી.

શુરુ એકાએક કુમારને પગે પડ્યા અને બોલી બિઘ્યા: “ હે
શિષ્ય ! તું શુરુઓનો પણ શુરુ છે. ખરેખર, હું નહિ પણ તુંજ શુરુ
છે. માટે હે કુમાર ! હું આપને નમન કરું છું. શુરુ કે પુસ્તકોની
મદદ સિવાયજ આટલું બધું જાણવા પામેલા હે કુમાર ! આપની
આ નમ્રતા અનુકરણીય અને પૂજ્ય છે. આપ શીખવાને નહિ પણ
મારી કિંમત વધારવા માટેજ અહીં આવો છો.”

પોતે જીજ્ઞાસો કરતાં વિશેષ જાણવા છતાં કુમાર શુરુના સઘળા
મદદનીશો પ્રત્યે વિનય બતાવતો હતો. તેની વાણી નમ્રતાથી અને
ડહાપણથી ગર્જિત હતી. તેનો ચહેરો લબ્ધ અને તેનો સ્વભાવ
સુશીલ હતો. શૌચ અને ઘૈયાંનો ખજાનચી હોવા છતાં, કુમારમાં
દયા અને કૌમળતાના શુભો સ્પષ્ટ દેખાઈ આવતા હતા.

સિદ્ધાર્થ કુમારની દયા અનુકરણીય હતી. પોતાના મિત્રો સાથે
ઘોડા ઢોડાવવામાં તે જરા પણ ડગે તેમ ન હતો; છતાં ઘોડાને
શ્વાસ ચડેલો જાણવામાં આવતાંજ, પોતાને જીવ મળવાની તૈયારી
હોવા છતાં, તે એકાએક ઘોડાને થોભાવતો. એકદા રાજના અગ્નિ-
ચામાં બેઠો બેઠો કુમાર કાંઈ વિચારમાં લીન થયો હતો, એવામાં
પ્રેમમય નાદ કરતાં કરતાં હિમાલય તરફ બિડતા હંસ પક્ષીઓના
ટોળા તરફ સિદ્ધાર્થના કાકાના પુત્ર દેવદત્તે એક તીર ફેંક્યું અને
તે પહેલાં હંસની પાંખને વાગવાથી પીંછાંમાંથી લોહીની ધાર
વહેવા લાગી અને પક્ષી નીચે પડ્યું. સિદ્ધાર્થની દૃષ્ટિ તે તરફ
જતાંજ તેણે તેને ઊંચકી લીધું અને પક્ષાસને બેસીને પોતાના બો-
ળામાં મૂક્યું. પ્રથમ તો તેને પંખાળીને તેની ધાસ્તી આપી કરી,

પછી તેને પોતાના પ્રેમથી ધડકતા હૃદય સાથે આંખુ' અને પછી એક હાથથી પકડી રાખી બીજા હાથથી પેલું તીર આસ્તેથી ખેંચી કાઢીને તે ઘા ઉપર ઠંડા પાંદડાં પાંધ્યાં.

કુમારને આજ સુધી ખળર પણ નહોતી કે, હુઃખ એ શું ચીજ હશે ? તેણે પેલા તીરની અણી પોતાના હાથમાં ભોંકી અને તેથી પોતાને 'હુઃખ'ની લાગણી થઈ; તે ઉપરથી આંખમાં આંસુ લાવીને તે પક્ષીને વિશેષ આશ્વાસન આપવા મંડ્યો.

એટલામાં દેવદત્તના નોકરે આવીને કહ્યું: “મારા સ્વામીએ એક હંસને તીર મારીને પાડ્યું છે, કે જે હંસ હમણાં આપના કબજામાં છે. કૃપા કરી તે મને સોંપશે ?”

સિદ્ધાર્થે કહ્યું: “હું તેમ કરી શકીશ નહિ. જો તે પક્ષી મરી ગયું હોત તો કદાચ તે પર મારનારનો હક પડેલો. પણ તે હજી જીવતું છે; માત્ર તેની પાંખોની ગતિને ઈલા થઈ છે.”

આ સંદેશો પોતાના નોકરદ્વારા જાણ્યા બાદ દેવદત્ત પોતે કુમાર પાસે આવ્યો અને કહેવા લાગ્યો: “આ પક્ષીને જે પળે જે નીચે પાડ્યું તે પળથી તે મારું થયું છે. તમારે તે મને આપવું જોઈશે.”

“લલા થઈ એમ બોલો મા.” દયાના સાગર તુલ્ય કુમારે કહ્યું અને કહેતાંની સાથેજ તે હમણાં આશ્રિત બનેલા નિરાધાર પક્ષીની ડોકને એક બાળકની માફક પોતાના ગાલસરસી દાબી. “એમ બોલો મા. જો પક્ષી તમારું નહિ પણ મારું જ છે. દયાને લીધે અને પ્રેમના સામ્રાજ્યને લીધે જે કરોડો ચીજો મારી થવાની છે તેમાંની આ પ્રથમ છે. મને મારું અંતઃકરણ જ હમણાં કહે છે કે, હું મનુષ્યોને ‘દયા’નો પાઠ શીખવીશ, ગરીબ મૂંગાં પ્રાણી-જાનો વફીલ થઈશ અને માત્ર મનુષ્યોનું જ નહિ પણ તે સાથે પશુ-પક્ષીઓનું પણ હુઃખ દૂર કરીશ, છતાં બાઈ! તારે હજી

તકરારજ કરવી હોય તો ચાલો રાજ્યસભામાં. કાદ્યા સભામંદો જે કહે તે આપણે બંને સ્વીકારીશું.”

તરતજ તેઓ રાજ્યસભામાં ગયા, જ્યાં બંનેના હક સંબંધી ભારે વાદવિવાદ થયો. કેટલાક કહે: “સિદ્ધાર્થનો હક છે,” જ્યારે બીજાઓ કહેતા હતા: “દેવદત્તે તે પાડ્યું માટે તેનો હક છે.” ગરમાગરમ વિવાદની મધ્યમાં એક વૃદ્ધ ઋષિ સભામાં આવી પહોંચ્યા અને બોલવા લાગ્યા: “જો જિંદગીની કાંઈ પણ કિંમત હોય તો જેણે મારવાનો પ્રયત્ન કીધો તેના કરતાં બચાવવાનો પ્રયત્ન કરનારનો તે છવતા પ્રાણી પર વધારે હક ગણાયો જોઈએ.” આ કથન સર્વને ન્યાયયુક્ત લાગ્યું; પરંતુ રાજા તે ઋષિનો સત્કાર કરવા બેઠો છે, એટલામાં તો ઋષિ અંતર્ધાન થઈ ગયા !

સિદ્ધાર્થ કુમારને દુઃખનો અનુભવ આજ પહેલપ્રથમજ થયો. પરંતુ તે અનુભવ ઝાઝી અસર કરી શક્યો નહિ; કારણ કે પક્ષી થોડા વખતમાં સાબુ થઈને પોતાના સોબતીઓ સાથે આનંદ કરવા આકાશી પ્રદેશોમાં બેઠી ગયું હતું. પરંતુ ભવિષ્યના પુદ્ગલ અને હમણાંના સિદ્ધાર્થ કુમારની દયાને પ્રગટાવવા માટે બીજો એક બનાવ તરતમાંજ બનવા પામ્યો, કે જેણે તેના કેમળ હૃદય પર બીજી છાપ પાડી.

એક દિવસ રાજાએ કુમારને કહ્યું: “વત્સ ! આજે હું તને વસંતઋતુની શોભા દેખાડવા ઇચ્છું છું. મારી સાથે તને શહેર બહાર લઈ જઈને ખેતરોમાં બેસાડી રહેલો પાક તથા ધરતીએ પહેરેલો લીલો આનંદી સ્વાંગ બતાવવા ઇચ્છું છું. તને તે જોઈને ખરેખર બહુ આનંદ થશે.”

કુમારે મસ્તક નમાવ્યું અને બંને ખેતરોમાં આવી પહોંચ્યા. અહીં ને તહીં પક્ષીઓ મધુર કલરવ કરી રહ્યાં હતાં. સફેદ બગ-

લાઓની હાર નદીકિનારે ધ્યાન ધરતી બિલી હતી. સમળીઓ આકાશમાં ગોળ કુંડાળામાં ગોઠવાઈ જઈને ગરબા ગાતી હતી. ચટાપટાવાળી ખિસકોલીઓ ઝાડની ડાળીઓ ઉપર ફૂદાફૂદ કરી રહી હતી. ચીતરેલાં મંદિરનાં શિખરોની આસપાસ મથૂરો ટહુકા કરી રહ્યા હતા. કૂવામાં ઠખૂતરો ગેલ કરી રહ્યાં હતાં. શહેરમાંથી આવતો કોઈ લક્ષ્મણસંગના ઢોલનો અવાજ કાનના પડદા સાથે અથડાતો હતો. ચોતરફ શાંતિ અને આનંદનોજ પડયો પડતો હતો. પરંતુ આ સર્વ ક્ષણિક આનંદનાં સાધનોની અંદર છુપાયેલા દુઃખનો કુંગર કોણ જોઈ શકતું હતું ? ઉલ્લાસના સઘળા દેખાવો વચ્ચે પણ એ ભ્રમણામય દેખાવોને નમ્ર કરી એનું આંતર સ્વરૂપ જોઈ શકનાર એક માત્ર યુદ્ધજ હતો, કે જેને હમણાં જણાયું કે, જીવનના ગુલાળ તળે દુઃખના કાંટા છુપાયેલા હોય છે. તેણે વિચાર્યું : “ આ ગામડિયાઓને પોતાનું પેટ ભરવા માટે આખો દિવસ કેવું સખત વૈતરુ કરવું પડે છે ! સખત ગરમીના વખતે પણ પેલા જોડૂતોના પરોણાની આરંખાપડા અખોલ બળદની સુંવાળી આમડીને કેવી લેટે છે ! પેલી ગરોળી કીડીને કેવી ઓહિયાં કરી ન્તય છે ! પેલો સર્પ તે ગરોળીને અને સમળી તે સર્પને કેવી રીતે લક્ષ્ય બનાવે છે ! પેલું સફેદ દેખાતું સાધુવૃત્તિવાળું બગલું આનંદથી કલ્લોલ કરતાં પેલાં માછલાંને દેખતાં-દેખતાંમાં ગળી નર્થ છે !

અને તે કુમાર પોતાના પિતા તરફ અર્થસૂચક આંખ કરી બોલી બઠ્યો : “ ઓ પિતાજી ! પિતાજી ! આજ શું તમારાં આનંદનાં ઠેકાણાં છે કે ? શું આ બતાવવાને તમે મને અહીં લાવવા શ્રમિત થયા હતા ? ખુનામરકી સિવાય અહીં ખીલું હું શું જોઈ શકું છું ? પૃથ્વી પર જુઓ કે પાણીમાં નિહાળો, હવામાં નજર ફરો કે અંતરીક્ષમાં અખો ખેંચો, ન્યાંત્યાં જીવનની મારામારી અને કલહ

લેવાય છે. આમાં જે મનુષ્યને આનંદ જણાતો હોય તે ખરેખર કંઈક કાળજીનો માણસ હોવો જોઈએ. પિતાજી ! મને હમણાં અહીં એકલોજ રહેવા દો, કે જેથી હું આ બધા જોયેલા દેખાવો ઉપર વિચાર કરી શકું.”

પિતાજી તેમ કહ્યું. પુત્ર એકલો પડ્યો. તેણે જાણવું નીચે જોડીને પદ્માસન વાળ્યું.

“ આશિા જીવનનો કલહ ! આનું મૂળ શું હશે ? આનો ઉપાય શો હશે ? ” આટલો મંત્ર મન સાથે જપતાં જપતાં કુમાર-માં દયા પૂર્ણ પ્રકાશ સાથે પ્રકટી નીકળી અને તે ધ્યાનના પ્રથમ પગથિયે ચડ્યો.

પ્રાતઃકાળ પૂરો થઈ હમણાં મધ્યાહ્ન થઈ ચૂક્યો હતો, છતાં ધ્યાન હજી અવિચ્છિન્ન હતું. સૂર્ય પશ્ચિમ દિશા તરફ પ્રયાણ કરતો હતો, છતાં બૌદ્ધધર્મગ્રંથો કહે છે કે, આ જગતનું કલ્યાણ શોધવા બેઠેલા દેવને છાંયડો કરી રહેલા જાણુવૃક્ષની છાયા હજીએ જેમની તેમજ કાયમ હતી !

છેવટે સાંજ પડે છે અને પિતા પુત્રને સાથે લઈ રાજમહેલ તરફ જાય છે.

પ્રકરણ ૩ જું-યુવાવસ્થા

શુદ્ધોદન રાજા પોતાના પુત્રરત્નમાં અનુપમ દયા અને ચિર-કાલ સુધી ટકતી ધ્યાનગ્રસ્ત દશા જોઈ ભારે વિચારમાં પડ્યો. પોતાના પુત્રને થોગી બનતો જોવા કયો પિતા ખુશી હોય? કેટલાક ગુણો અને કાર્યો એવા છે કે જેમની પ્રશંસાજ થઈ શકે, અનુકરણ ન થઈ શકે. ભરયુવાવસ્થામાં વૈરાગી બનનારની પ્રશંસા કરનારા ઘણા માણસો મળી આવશે; પરંતુ પોતાનો પુત્ર કે પોતે તે સ્થિતિમાં વૈરાગી બને એ વિચાર હજારો માંથી એકને પણ ભાગ્યેજ ગમે છે. ‘માયા’નું આ શું આશ્ચર્ય પ્રાણદાય છે?

માયાદેવીનેજ જેણે પોતાની અર્ધાંગના બનાવી હતી એવા શુદ્ધોદન રાજાએ કુંવર સિદ્ધાર્થને વૈરાગ્યના સોળતીઓની દોસ્તી કરતો જોઈ, એ થતી દોસ્તી તોડવાના ઈલાજ શોધવા માંડ્યા. “ત્યારે શું સ્વપ્નપાકડોનાં વચનો આખરે ખરાંજ પડવાનાં કે? આત્મસંયમ અને દેહકષ્ટના માર્ગથી મારા સુકુમાર કુમારને હું હજીએ ન રોકી શકું શું?” આવા આવા વિચારો તેના મનમાં હમેશા આવ્યા કરતા. છેવટે રાજાને એક યુક્તિ જડી. કુંવરનું મન સાહેબીમાંજ રોકી રાખવાથી, દેહકષ્ટ સંબંધી ખ્યાલ-વૈરાગ્ય સંબંધી વિચારો તેનો સ્પર્શજ નહિ કરી શકે એમ ધારી, તેણે કુંવર માટે ઘણા જુદી જુદી ઋતુઓને અનુકૂળ ત્રણ મનોરંજક મહેલ બંધાવ્યા. શિયાળામાં ગરમી આપે તેવો, ઉષ્ણઋતુમાં

શીતળતા ઉપજાવે તેવો અને વર્ષોકાળમાં સમશીતોષ્ણ રાખે તેવો; એમ ત્રણ સબ્ય મહેલ માટે ખર્ચે તૈયાર કરાવ્યા અને તેમાં તે તે ઋતુઓને છાજતા શ્રેષ્ઠ ખાગ બનાવરાવ્યા. આ મહેલમાં કુંવરને રાખવામાં આવતો અને તેનું મન રોકવા માટે દર કલાકે કાંઈ નહિ ને કાંઈ નવીન ચીજ તેને પૂરી પાડવામાં આવતી. આવા આકર્ષક પદાર્થો તરફ બેદરકાર બનવું એ સામાન્ય મનુષ્ય માટે તદ્દન અશક્ય હોવા છતાં, સિદ્ધાંત કુંવર કે જે મનુષ્ય નહિ પણ દેવોના દેવ થવાને નિર્માયલા હતા, તેમને આમાંની કોઈ ચીજ ક્ષણભર પણ આકર્ષી શકતી નહિ. સુંદરતાઓ વચ્ચે રહેતા તે અઠાર વર્ષની વયના રાજકુમારનું મન ખીજાને મન લુપ્ત બાળાતા વૈરાગ્યમાંજ સુંદરતા લાળતું. ખાગમાં હવા ખાવાને બદલે માનસિક ખાગમાં-ધ્યાનવાટિકામાં તે કલાકોના કલાકો લીન થઈ જતો. દર કલાકે મળતી આકર્ષક બક્ષિસો ભેઈ એની સુંદરતા પાછળ ગાંડા થવાને બદલે તે તે પદાર્થની ક્ષણભંશુરતા પર ધ્યાન ધરવા માટે કલાકો સુધી તેના તરફ જોયા કરતો.

આથી પિતાની ચિંતામાં પ્રતિદિન વધારો થતો ગયો. છેવટે તેણે પોતાના સામંતો અને નગરના સુર મનુષ્યોને બોલાવીને તેમની સલાહ પૂછી. શાક્યોએ સર્વાનુમતે વિચાર જણાવ્યો:

“મહારાજ! અંધકારને દૂર કરવા માટે દીવો જોડેલો ચોક્કસ ઇલાજ છે, તેટલોજ ચોક્કસ ઇલાજ વિરાગીને અનુરાગી બનાવવા માટે શ્રી છે. કોમળ પ્રેમશૃંગલા સખત લોઢાની સાંકળ કરતાં વધારે તાકાતવાળી છે. મજબૂત બેડીથી ન બાંધી શકાય એવા-ઓને સ્ત્રીની વેણી એક ક્ષણમાં બંદીવાન બનાવી શકે છે.”

કુંવરને પ્રેમપાશમાં નાખવાનું ઠયુ. પરંતુ અહીં સવાલ એ આવીને ઊભો કે આપેલી ઠંન્યાથી કાંઈ આકર્ષણ થાય નહિ;

વરેલી કન્યાથીજ ધન થાય. કુંવર જો પોતેજ કોઈ કન્યા પસંદ કરે તોજ તેમાં તે તલ્લીન બની શકે. આ સવાલ ગંભીર હતો; પરંતુ બુદ્ધિ આગળ કોઈ સવાલ મુશ્કેલ નથી. રાજાએ એક ઉત્સવનો આરંભ કર્યો અને નગરની સુંદર ગણાતી સઘળી કુમારિકાઓને રાજકુમારના હાથથી અપાતાં મણિકાંચનથી ભરેલાં સુંદર પાત્રો લેવા આમંત્રણ આપ્યું.

રતિની મતિને મૂંઝવી દે એવાં રૂપ-લાવણ્યવાળી કુમારિકાઓ રાજમહેલના લબ્ધ વિશાળ દીવાનખાનામાં એક પછી એક આવવા લાગી. નાગને લજ્જાએ એવી એમની વેણીઓ તરેહ તરેહની જાતથી ગૂંથેલી અને રંગબેરંગી પુષ્પોથી શોભીતી કરાયેલી હતી. હરણને નીચું જોવરાવે એવી એમની આંખો અંજનથી વધારે આકર્ષક કરાયેલી હતી. આકાશમાં ચંદ્રની માફક તેમના વિશાળ ભાલમાં તિલક શોભી રહ્યું હતું. ગુલાબના પુષ્પની જેમ તેમનાં મુખકમળ સ્વાભાવિક હાસ્યથી ખીલી રહ્યાં હતાં. અનાઘાત પુષ્પની જેમ તેમનાં વદનકમળમાંથી એક વિલક્ષણ પ્રકારની સુગંધ બહોળી રહી હતી. તેમનાં કામળ અને સફાઈદાર અંગે ઉપરનાં બારીક વસ્ત્રો પ્રેક્ષકના મનને નાચવાનું શીખવવા માટે ફૂંદાફૂંદ કરી રહ્યાં હતાં.

અને હવે કુમાર દીવાનખાનામાં દાખલ થાય છે. કુમારિકાઓની પારદર્શક નાડીઓમાંનું સ્વચ્છ લોહી વધારે જોરથી ધડકવા લાગે છે. એક પછી એક કન્યકા પોતાના પગના અંગૂઠા તરફ નજર સ્થિર કરીને ગજગતિથી ચાલતી, લજ્જવાતી લજ્જવાતી, કુમારના આસન પાસે આવે છે અને પોતાનો કનકલતા સરખો હાથ લગાવે છે. કુમાર તેમાં સુવર્ણપાત્ર મૂકે છે અને કુમારિકા તરતજ વિદાય થાય છે. આહા! કેવો મોહક દેખાવ! અપ્સરાઓની સભા વચ્ચે બેસી તેમને બક્ષિસોથી પ્રકુલિત કરી તેમની ખીલેલી કાંતિ જોવાની કેવી સરસ તક! પરંતુ તે કોણ જુએ છે? સિદ્ધાર્થકુમાર.

રનાં સઘળાં પાત્રો પૂર્ણ થતાં સુધી તેણે એક પણ કન્યા તરફ નજર કરી નહિ. એક પણ કન્યા તેનું આકર્ષણ કરી શકી નહિ.

પરંતુ હવે એકાદ પૂર્વજન્મમાં જુદની પ્રેમાળ પત્ની બનીને પાણીમાંની માછલી માફક જુદનેજ અંખતી અંખતી મૃત્યુ પામેલી (આ જન્મમાં જુદની માતા માયાદેવીના ભાઈ દંડપાણિની પુત્રી) યશોધરાનો વારો આવે છે. સઘળી કુમારિકાઓ સઘળાં સુવર્ણ-પાત્રો લઈ રસ્તે પડી ચૂકી છે અને એક પણ પાત્ર સિલકમાં રહ્યું નથી. સઘળાં પાત્રો ઉપર હક ધરાવતી, પરંતુ હમણાં જેને માટે એક પણ પાત્ર રહ્યું ન હતું એવી તે જુદની પૂર્વની અને ભવિષ્યની અધોંગના, પોતાના હિસ્સાનું પાત્ર લેવા કુમાર સન્નિધિ આવીને બેસી રહે છે. પૂર્વના સંસ્કારો તાજ થઈ બને વચ્ચે આકર્ષણ થાય છે. જે સિંહથી સઘળાં પ્રાણીઓ છુપાતાં ફરે છે, તે સિંહ આગળ સિંહણ તો કરતી કે શરમાતી નથી; તેમ જેના નૂરથી સઘળી કુમારિકાઓ અંબાઈને નીચું જોતી હતી, એવા સિદ્ધાર્થ સામે આ પ્રભાવશાલિની, દિવ્ય રૂઆળવાળી કુમારિકા નીકરપણે દષ્ટિ તાકે છે અને પૂછે છે: “મને કાંઈ હિસ્સો મળશે કે?”

“હિસ્સો?” કુમારે જવાબ આપ્યો, “અલગત તમને હિસ્સો મળવો જોઈએ છે. પરંતુ સુંદરીઓની રાણી ! હું તમને છેકજ ભૂલી ગયો હતો. એ ભૂલના દંડ તરીકે સુવર્ણપાત્રને બદલે લો આ કંઠનો હાર !” એમ કહી પોતાના ગળામાંનો માણેકનો હાર કાઢી તેના કંઠમાં આરોપ્યો; અને એ હાર સાથેજ હેયું પણ અર્પાયું ! ચાર આંખોના મેળાપમાંથી પ્રેમદેવ જન્મ પામ્યો ! પૂર્વનો સંબંધ ફરીથી જોડાયો—તાજે થયો ! x પણ તે આટલા પૂરતોજ. તત્કાળ તે

x ત્યારે સિદ્ધાર્થ ‘જુદ’ થયા, ત્યારે “એકાએક યશોધરા તરફ આપનો પ્રેમ કેમ ખેંચાયો હતો ?” એ સવાલના જવાબમાં

મુઘ્ધા હાર લઈ પોતાને રસ્તે ગઈ અને કુમાર પોતાના કામે લાગ્યો.

રાજા શુદ્ધોદન હવે હરખાયો. તેણે કુમાર અને યથોધરા વચ્ચે થયેલા ટૂંક પ્રસંગની વાત બાણી કે તરતજ દંડપાણિ પાસે પુરોહિતને મોકલ્યો અને યથોધરાનું માથું કચું, પણ એ વખતમાં કાંઈ કન્યા જેવું રત્ન માગ્યું તાગ્યું મળી જતું નહિ ! શાકચ હો-કાનો સિવાજ હતો કે, જ્યારે કોઈ કુલીન ઘરની કન્યાની માગણી કરવામાં આવે, ત્યારે તે કન્યાનું માથું કરનાર શખસે બીજા સઘળા ઉમેદવારો સાથે હરીફાઈમાં બિતરીને પોતાનું પાણી દેખાડી આપવું જોઈએ અને પોતે સર્વ ચુદ્ધકલાઓમાં નિપુણ છે એમ બતાવી આપવું જોઈએ. શુદ્ધોદન જેવા રાજાના પુત્રોને માટે પણ આ નિયમ કાંઈ બદલાય તેમ ન હતો. તેથી દંડપાણિએ પુરોહિત સાથે રોકડા પ્રત્યુત્તર પાઠવી દીધો કે, “ઈક્ષ્વાકુ વંશનો ક્ષત્રિય કાંઈ વીરત્વ જોયા સિવાયજ પોતાની કન્યા કોઈને આપશે નહિ. મરદાનગીના ખેલોમાં આપના કુમાર જો બધા ઉમેદવારોને હંફાવશે, તો તેઓ અવશ્ય મારા જામાતા બનશે; પરંતુ ઘરમાં બેસી રહેવાની એમની ટેવ જોતાં એમને માટે મોટી આશા બાંધવી એ આકાશમાં મહેલ બાંધવા જેવું કામ છે.”

આ ઉત્તર જ્યારે પુરોહિતે પોતાના રાજાને નિવેદન કર્યો, ત્યારે કુમાર સિદ્ધાર્થ પણ ત્યાંજ બેઠો હતો. પુરોહિતના શબ્દો સાંભળી રાજા તો શોક અને વિચારમાં ડૂબી જાયો. તેણે કહ્યું: “ધનુર્વિદ્યામાં દેવદત્ત જેવો કોઈ નિપુણ નથી, અશ્વવિદ્યામાં અન્ત્રન પ્રથમ પદ ભોગવે છે અને તલવાર ખેલવામાં તો નંદ એકો છે. મારા સિદ્ધાર્થને આવી સખ્ત સ્પર્ધા વચ્ચે યથોધરા પ્રાપ્ત થવી

તેમજે લંબાણથી પોતાના પૂર્વજો કહી બતાવ્યા દત્તા અને જ્યોત્સુ દત્ત કે, તેઓ બન્ને પૂર્વજાવમાં સાથે દત્તા અને તેમની દમબળાંની મેત્રી કાંઈ નવી નહોતી.

ખરેજ હુકર છે.”

“પિતાજીને ચિંતા કરવા જેવું અહીં કંઈ નથી. ક્ષત્રિયપુત્રને યુદ્ધકળા શીખવા જવી પડતી નથી; એ તો એનો જન્મ સાથેનો વારસો હોય છે. માત્ર આવી નિર્મોહ્ય બાળતો માટે હું એક પ્રેમ-પાત્રને શુભાવવા તૈયાર નથી; આપ ખુશીથી સ્પર્ધાનો સમય મુકરર કરાવો.” યોગી જેવા કુમારે ક્ષત્રિયવટ દાખવી.

પ્રતિસ્પર્ધી ઉમેદવારોને એક ઢંઢેરા દ્વારા બબર આપીને એક મેદાનમાં એકઠા કરવામાં આવ્યા. કુમાર સિદ્ધાથ પશુ ઘોડેસવાર થઈ ત્યાં હાજર થયો અને સુંદર પાલખીમાં યશોધરા પોતાની સખીઓ તથા પરિજનો સાથે આવી પહોંચી.

“આ રત્નને મેળવવા સર્વોત્તમ સિવાય બીજો કોઈ લાયક નથી.” સિદ્ધાથે યશોધરા તરફ નજર કરીને કહ્યું અને ઉમેયું: “તેને મેળવવાને પોતે લાયક છે એવું બતાવવા ઇચ્છતા દરેક નવજવાનને મારું આમંત્રણ છે કે, તેણે મારી સામે હરી-ફાઈમાં ઊતરી પડવું.”

આ આમંત્રણનો સ્વીકાર નંદે પ્રથમજ કયો અને જવાબ વાળ્યો: “એમજ છે તો પકડો ધનુષ્ય અને તીરણાજીમાં મારી સામે આવી જાઓ.” એમ કહેતાંની સાથેજ તેણે છ ગાઉ દૂર મૂકેલા એક ઢાલને તીરથી વીંધી નાખ્યું. અર્જુને તે પછી તેટલે-જ દૂરથી તે ઢાલને વીંધ્યું અને દેવદત્તે આઠ ગાઉથી વીંધ્યું. લોકો સંઘળા આશ્ચર્યચકિત થયા અને યશોધરાએ પોતાના મુખ પર સાડી ઓઢી લીધી. હવે કુમાર સિદ્ધાથ રૂપેરી દોરીવાળું એક જળરજ્જત ધનુષ્ય પકડે છે અને અસાધારણ બળવાળા માણસથી પશુ મુશ્કેલીથી ખેંચાય એવું તે બાણ સહેજ ખેંચતાંજ કામઠાના બે હુકડા થઈ જાય છે! “અરે બાળકની રમત કરવાનું આ ધનુ-

ધ્ય અહીં લાવનાર કોણ છે? શું શાકચક્રમારને યોગ્ય ધનુષ્યને છેકજ દુકાળ પડ્યો છે કે?” એમ કુમાર હસતે મુખડે વહે છે અને પ્રાચીન સમયનું સિંહહાનુનું ધનુષ્ય મંદિરમાંથી મગાવવામાં આવે છે. જેને વાપરનાર આજ સુધી કોઈજ જન્મ્યો નહોતો, એવા તે પોલાદના ધનુષ્યની સોનેરી દોરી ખેંચવાને ત્રણે હરીફા તન-તોડ મહેનત કરે છે અને આંચકા મારે છે; પરંતુ દોરી ખેંચાતીજ નથી! એઓ તરફ સ્મિતયુક્ત દષ્ટિ કરતો રાજકુમાર તરતજ તે ધનુષ્યને પકડી કાન સુધી દોરી ખેંચીને બાણને મુસવાટા કરતું મોકલે છે અને દસ ગાઉ પર મુકાયલા ઢોલને વીંધીને છૂટેલું તીર આંખેથી દેખાય નહિ એટલે દૂર ચાલ્યું જાય છે!

થયું, એક સ્પર્ધા પૂરી થઈ. સિદ્ધાર્થના જયથી અંખવાણા પડેલા પણ પ્રયત્ને હિંમતને એકઠી કરતા દેવદત્તે હવે તલવારની હરીફાઈ માટે ‘એલેન્જ’ આપી અને પ્રથમ પોતે છ ઇંચ જાડા વૃક્ષને તલવારના એક ઝટકે ઉડાડી દીધું. અર્જુને સાત ઇંચ અને નંદે નવ ઇંચ જાડા વૃક્ષને ‘દ્વિધાવિલક્ત’ કરી મૂક્યું! આવા બે સૂકાં વૃક્ષો એક જગાએ સાથેજ બેસેલાં જોઈ સિદ્ધાર્થે બન્નેને આખના પલકારામાં કાપીને ફેંકી દીધાં!

હવે પાણીદાર ઘોડા દોડાવવાની સ્પર્ધા ચાલી. ત્રણ વાર મેદાનની પ્રદક્ષિણા કરાવીને સવારોએ પોતાના અશ્વોને પૂર જોશમાં દોડાવી મૂક્યા. સિદ્ધાર્થનો અશ્વ આગળને આગળજ જતો અને તે એટલી ઝડપથી દોડતો હતો કે, તેના મુખમાંથી નીકળતું ફીણ જમીન પર પડે તે પહેલાં તો વીસ ભાલા જેટલે દૂર તે પહોંચી જતો.

નંદે આ વિજયથી ઇર્ષ્યાનુ બની કહ્યું: “ઠન્ટક જેવા ઘોડા પર સવાર થઈને મોખરે આવવું એ કાંઈ બહાદુરી ન દેહેવાય. એ ઘોડો જો અમને આપવામાં આવે તો અમે ચોધી આગળ જઈ શકીએ. ખરી પરીક્ષા કરવી દોય તો નવો, વગર પલોટેલો ઘોડો

લાવો અને પછી જુઓ કે કોનું કેટલું સામર્થ્ય છે !” આ ઉપ-
રથી ત્રણ સાંકળોથી બાંધેલો, વિકરાળ આંખોવાળો, વિશાળ નસ-
કોરાંવાળો અને લગામ કે જીન વગરનો એક ઉદ્ધત ઘોડો તે જ-
ગાએ લાવવામાં આવ્યો. ત્રણે હરીફાએ તે ઘોડાની પીઠ પર
ચડવાને ત્રણ-ત્રણ વાર પ્રયત્નો કર્યા; પરંતુ દરેક વખતે તે મઢો-
ન્મત્ત અથવા તેમને ધૂળમાં પટકયા. તથાપિ અર્જુને તે ઘોડા પર
સવાર થવામાં આખરે ફતેહ મેળવી. પરંતુ ઘોડેક દૂર જઈને તે
હઠીલા અને જનૂની ઘોડાએ પોતાના સવારને પથ્થર જેવી જમી-
ન પર પટક્યો અને જો બીજાઓ મદદે ન દોડ્યા હોત, તો પણ
તેણે છૂંદી પણ નાખત. લોકો આ જોઈ ધાસ્તીમાં પડ્યા અને બો-
લ્યા: “ આ ભૂત (અશ્વ)થી સિદ્ધાર્થ કુમાર કામ ન પાડે તો ઠીક.”

પણ સિદ્ધાર્થે તરતજ તે ઘોડાને કાબૂમાં રાખવા બાંધેલી
સાંકળો દૂર કરી અને તેની ચાળ પકડીને તેના કાનમાં કાંઈક
શબ્દો ઉચ્ચારીને ઘોડાની આંખો ઉપર પોતાનો જમણો હાથ
ફેરવ્યો, પછી તે હાથ તે ઘોડાના વિકરાળ મોં તરફ લઈ ગયો
અને છેવટે તેની ગરદન ઉપર હાથ ફેરવીને પીઠ ઉપર ચડી બેઠો.
તે જંગલી પ્રાણી ગાય જેવું થઈને પોતાના માલિકની આસપાસ
મુજબ ચાલવા લાગ્યું.

અને હવે સઘળા માણસો એકે અવાજે બોલી બોલ્યા: “ ધન્ય
છે ! ધન્ય છે ! સિદ્ધાર્થ કુમાર સૌથી શ્રેષ્ઠ કરી ચૂક્યા છે. હવે
વધુ પરિશ્રમની કાંઈ જરૂર નથી.” હરીફાએ પણ ખુદા દિલથી
કુમારની શ્રેષ્ઠતા કબૂલ રાખી.

આ ઇચ્છિત પરિણામ જોઈ આનંદ તેમજ આશ્ચર્યની લાગ-
ણીઓમાં ઢંડપાણિ રૂબરૂ ખાવા લાગ્યો. આનંદ એટલા માટે કે
પોતાની પુત્રીએ મનથી પસંદ કરેલા પુરુષને પોતાના જમાઈ

તરીકે તે મેળવી શક્યો હતો; અને આશ્ચર્ય એટલા માટે કે, ગુલાબનાં પુષ્પોમાં અને વિચારનાં સ્વપ્નોમાં બિછરેલા તે યુવાનમાં આટલી મરદાનગી હોવાની તેણે આશા રાખી ન હતી. જ્યનાદના અવાજે હજી ચાલુજ છે, એવામાં પિતાના હાથના ઈશારામાન્યથી યશોધરાએ પોતાના મુખ ઉપર કાળો સોનેરી ધુરજો નાખી દીધો. અને તે આસન છોડીને હાથમાં મોગરાનાં પુષ્પોથી બનાવેલા મુગટ સાથે બધા રાજપુત્રો સંમુખ થઈને બલકલેર ચાલતી સિદ્ધાર્થ કુમાર નજદીક આવી પહોંચી.

“હે સુંદર, શૂરવીર અને સત્યપ્રેમી રાજકુમાર ! સ્વબુદ્ધ-બળથી પ્રાપ્ત કરેલું—તારા હઠનું આ રત્ન મહણ કર અને મુખી થા !” હંડપાણિએ કુમારને ઉદ્દેશીને કહ્યું; અને તેજ પળે યશોધરાએ પોતાનું મુખકમળ ખુલ્લું કરી નીચે નમી કુમારને નમન કર્યું અને મોગરાનો પુષ્પમુકુટ સિદ્ધાર્થના શિર પર મૂક્યો. આ સદ્ગુણી મૌન ક્રિયાઓ થઈ રહ્યા બાદ તેણે એ કુમાર તરફ પ્રેમથી બિભરતી એક દૃષ્ટિ ફેંદી અને “મારા હૃદયના પ્રિયતમ ! મારા તરફ બે; હું આજથી તારી છું.” એવા એકજ વાક્યથી હૈયાનો બિભરો બાલી કયો.

ત્યાર બાદ થોડે દિવસે મેઘ સશિનો સૂર્ય હતો, ત્યારે તે બંનેનાં હાથ બારે ધામધૂમથી બિજરવામાં આવ્યાં. અનંત આકાશમાં સ્વચ્છંદે વિચરતું પક્ષી હવે પીંજરામાં પુરાયું ! કુમારના સ્વતંત્ર પગોમાં હવે સોનાની બેડી જડાઈ !

‘રાગ’ રંગથી પોતાના પુત્રને રંગવાને તકથી રહેલા પિતાએ આ એકજ રંગથી સંતોષ પકડ્યો ન હતો. તેણે તેને બહુરંગી ફાટાની નેમ રંગી કાઢવા ઇચ્છ્યું અને એટલા માટે કુમાર માટે શ્રીધમ, વર્ષા અને હેમંતઋતુને અનુકૂળ નવ માળનાં, ચાલ માળનાં અને પાંચ માળનાં ‘મંગોદ બવન’ તૈયાર કરાવ્યાં. નેટલી ફપવતી તેટલીજ

સંગીતશાસ્ત્રમાં પ્રવીણતા ધરાવતી વારાંગનાઓને રાજકુમારનું મન 'રાગ' માં તહીન રાખવા માટે તે ત્રણે 'પ્રમોદભવન'માં રોકવામાં આવી હતી, કે જે ભવનો અથવા પ્રાસાદો, 'વિશ્રામવન' નામના-જેની જોડી આખા વિશ્વમાં ન મળે એવા મનોહર બગીચામાં બાંધવામાં આવ્યા હતા. અહીં અનેક જાતના ફુવારાઓ આંખ અને કાનને પ્રસન્ન કરવા માટે સદૈવ રૂપેરી ફિરજો વરસાવી રહ્યા હતા. અનેક પ્રકારનાં પ્રાચીન ઐતિહાસિક પુરુષોનાં પરાક્રમે સૂચવતાં સુંદર ચિત્રો પ્રત્યેક દીવાલ પર આલેખવામાં આવ્યાં હતાં. પોતાની-મેળેજ વાગતાં વાદ્યયંત્રો (વાજિંત્રો) કુમારના શયનગૃહમાં સ્વર્ગને ઉતારવા માટે માંહોમાંહે સ્પર્ધા કરી રહ્યાં હતાં. ટૂંકામાં એક જળરજસ્ત યતિને સંસારાસક્ત કરવાને માટે જે જે કરવું જરૂરું હોય, તે તે સર્વ કરવામાં કોઈ જાતની કચાશ રાખવામાં આવી ન હતી. રાગમય ગીત, રાગમય વાદ્યયંત્રો, રાગમય વાતો, રાગમય ચિત્રો, રાગમય દેખાવો, રાગમય પત્ની સઘળું આ ભવનોમાં રાગમયજ હતું !

અને થોડા સમય સુધી તો ભવિષ્યના પુદ્ગનો-આજના સિદ્ધાંતકુમારનો વિરક્ત આત્મા પણ યથોદરના રાગમાં લીન થયો ! રાગના ખોળામાં પોટેલો કુમાર એ મીઠા સ્વપ્નમાંથી રજોને જાગી જાઠે એટલા માટે રાજાએ 'વિશ્રામવન'માં સર્વને એવો હુકમ કર્યો હતો કે, " એ હદમાં કોઈએ મરણ-વૃદ્ધાવસ્થા-દરદ-થોક કે ચિંતાની કાંઈ વાત સરખી પણ ઉચ્ચારવી નહિ. " તેણે સખ્ત દ્રમશ કરી હતી કે, " સિદ્ધાંતની રાગમય સભામાં જે કોઈ યુવતીની આંખની કાળાશ ઓછી જણાશે અથવા તો નાચવામાં તેનો પગ જરા પણ અચકાશે, તો તે સ્ત્રીને એકદમ 'વિશ્રામવન'ની બહાર કાઢી મૂકવામાં આવશે અને કંઈક શબ્દનો ઉચ્ચાર કરનારને સુરકેટાટ બાંધવામાં આવશે. નાનુંમોટું દરેક કામ તાલ-

મય-સંગીતમય થવું જોઈએ, એ હુકમને ક્ષણભર વીસરનાર નો-
કરને તાડન કરવામાં આવશે. ઝાડનાં સૂકાં પાંદડાંનો ખડખડાટ
પણ કુંવરના કાને પડશે તો વનરક્ષકોને દેશનિકાલ કરવામાં આવશે.”
આવા આવા વિચિત્ર હુકમો કાઢવા ઉપરાંત કુતૂહલ યાત્રી પણ
કુમાર ‘વિશ્રામવન’ બહાર જવા ન પામે એટલા માટે તેને ફરતા
ત્રણ કોટX કરવામાં આવ્યા હતા અને સૌથી છેલ્લા કોટના દર-
વાજા એવા તો મજબૂત કરવામાં આવ્યા હતા કે, સો માણસ
સિવાય તે ઊઘડી શકેજ નહિ અને ઊઘડે ત્યારે તેનો અવાજ
અડધા યોજન સુધી સંભળાય. અહીં વગી વિશ્વાસુ દરવાજાનો
મજબૂત પહેરો પણ રાખવામાં આવ્યો હતો. રાજાની પોતાની
રાજા સિવાય અંદર કે બહાર કોઈને પણ જવા દેનારને દેહાંત-
દંડની શિક્ષા કરવાનું રાજાએ કહી મૂક્યું હતું.

અહો ! પુત્ર પરનો રાગ શું નથી કરતો ?

X આત્મારૂપી બુદ્ધને પણ એવાજગજ કોટ-રૂપ, તેજસ્ (શક્તિ)
અને કાર્મણ (કારણ) નામનાં સરીરારૂપી કોટની અંદર પૂરી
રાખવામાં આવ્યો છે, જેમાંનો છેલ્લો કોટ (સ્થૂલસરીર નામે) તો
એવો મજબૂત છે કે, સ્થૂલની પાર દરિ પણ જવી મુશ્કેલ જણાય છે !

પ્રકરણ ૪ શું-સંન્યાસની પૂર્વાવસ્થા

“હે જગત ! ઓ વિશ્વ ! હું સાંભળું છું, હું જાણું છું, હું આવું છું.” મૂંગા અંધકારમાંથી એકાએક ઉઘ્યાર નીકળ્યા. યશોધરાએ ભરનિદ્રામાંથી જાગૃત થઈ ગભરાયલા વદને ચોતરફ તપાસ કરવા માંડી, પણ પોતાના પ્રાણેશ સિવાય બીજું કોઈ માણસ ત્યાં જોવામાં આવ્યું નહિ. તે સુકુમાર અને સુંદર યુવાન ભારે મખમલના બિછાનામાં પોઢેલો છે, તેનું ભવ્ય કપાળ અગારા મારી રહ્યું છે; તેના મોં પર દયાના ચેરડા પડી રહ્યા છે, મધ્યરાત્રિ પસાર થઈ છે અને શયનગૃહમાં તેમજ બહાર સર્વત્ર શાંતિનું સામ્રાજ્ય જામેલું છે. એક વાર ફરીથી તે શાંતિમાં ભંગાણુ પાડતો સ્વર સંભળાયો:

“હે જગત ! હું સાંભળું છું, હું જાણું છું, હું આવું છું.”

અને હવે યશોધરાએ પોતાના પ્રાણેશના મુખકમળ તરફ નજર કરી; કારણ કે તેજ કમળમાંથી પેલા હૃદયદ્રાવક શબ્દો નીકળતા હતા. તે નવોઢાએ પતિને પવન નાખવા માંડ્યો, આસ્તેથી કપાળ ઉપર પોતાના કોમળ હસ્તતલથી પંખાળવા માંડ્યું અને ડરતાં ડરતાં પૂછ્યું: “મારા પ્રાણેશ ! આપ શું સાંભળો છો? શું જાણો છો? ક્યાં જવાનું વચન આપો છો? આપને શું થાય છે?”

સિદ્ધાર્થ તરત જાગૃત થઈ જાય છે અને જાણે કે કાંઈ બન્યુંજ

નથી એવો ખ્યાલ પત્નીને આપવા માટે અને તેની શંકાલરી આંખોમાંથી વહેતાં અશ્રુને રોકવા માટે, પોતાની પાસેની એક વારાંગનાને કહે છે: “બાળજો, અચ્છી રીતે બાળજો; વીણાના સઘળા તારને એકજ સરખો ઉચ્ચાર કરતાં શીખવો અને મારી મધુરી મોરલી—યશોધરાને તે વાદના જોરથી ખૂબ નચાવો.”

વીણા બગી, ફૂદી, નાચી. પોતાના માલિકની આજ્ઞા અધર-થીજ ઉઠાવી લેવાનો જેને રાત્ર તરફથી સખ્ત હુકમ મળેલો છે, એવી તે વારાંગનાએ વીણાને એવી તો ખૂબીથી છેડી કે યશોધરાના કામળ હૃદયને વીંધીને તેમાંના ખેદને બહાર કાઢવો એ કામ તો એને કાંઈ હિસાબમાં પણ નહોતું! તે વીણાના ચડતા ઊતરતા સૂરમાં રૂખવા લાગી અને અંતે તે પ્રવાહના ખોળામાં પોદી.

પરંતુ તે વીણા એકી વખતે એ કામ કરતી હતી. તેની વાણી યશોધરા માટે જુદો અર્થ ધરાવતી હતી અને સિદ્ધાર્થ માટે પણ જુદોજ અર્થ ધરાવતી હતી; કારણ કે સિદ્ધાર્થે એમાં કાંઈ અલૌકિક—અમાનુષિક—દૈવી ગીત ગવાતું સાંભળ્યું. સિદ્ધાર્થના કાને સાંભળેલા ઉચ્ચારોનું ભાષાંતર તેનું હૃદય નીચે પ્રમાણે કરતું હતું: “હે માયાના પુત્ર! ત્યાં આંસુ વહેવડાવતી અનેક આંખો અમારા જોવામાં આવે છે અને ત્યાં દુઃખને લીધે હાથ ઘસતા ઘણા મનુષ્યો અમારી નજરે પડે છે, તેવા આ વિશ્વમાં અમે મદદ કરવાની ઇચ્છાવાળા પણ શક્તિ વગરના દેવો અહીંથી તહીં અને તહીંથી અહીં ભટકીએ છીએ. જગતના ઉદ્ધાર માટે જન્મેલા એ મહાભાગ! અમને ભટકતા જોવા છતાં આપ કેમ કરી શુલાબી નિદ્રામાં પોદી શકે છે? દુઃખી જગત આપની રાહ જુએ છે. આંખો વગરનું, ઠોકરો ખાતું વિશ્વ આતુરતાથી આપનો હાથ માગે છે. ઊઠો, જાગૃત થાઓ અને આરામ શોધતાં પ્રાણીઓને આરામસ્થળ બતાવો. જરા, વ્યાધિ અને દુઃખથી પીડાતાં ત્રણે

ભવનોને જીવનનું રહસ્ય સમજાવે. અનાય થઈ પડેલા જનોના નાય થઈ જે નિંદગીને તેઓ હડીલાઈથી વળગી રહ્યા છે, તેની ક્ષણભંગુરતા સમજાવી અમર નિંદગીમાં પ્રવેશ કરાવે. મનુષ્ય-વૃત્તિ પરના પ્રેમ સાટે રાજ્યનો ત્યાગ કરે; પીડાતી જનતાની દયા ખાતર રાગનો ત્યાગ કરે; છુટકારો ઇચ્છતા વિચિત્ર કલ્યાણ ખાતર સર્વસ્વનો ત્યાગ કરે. અમો દે જેઓ આ વીણાના તાર-દ્વારા સંદેશો ટહાવીએ છીએ તે દેવોના સાંત્વન ખાતર, ઓ ખુદ પરમાત્મનું! જાગૃત થાઓ!

“ સહાય કરો, સહાય કરો, ઓ દેવ! આપને પોઢેલા જોઈ કાળદેવે કાળો ઠેર કરવા માંડ્યો છે. લાંબા આયુષ્યવાળા અમો દેવો પોતે પણ પુણ્યક્ષીણ થયે કાળદેવના શરણ થઈએ છીએ. માટે હે મૃત્યુન્જય! કાળદેવ પર જય મેળવવાની વિદ્યા દુનિયાને શીખવો. હે વીર! જીઠો, તૈયાર થાઓ, જગતનો ઉદ્ધાર કરવા માટે ઘણા સમય પૂર્વે લીધેલી પ્રતિજ્ઞા યાદ કરો! તે કામ માટે હમણાં અનુકૂળ વખત છે. સમય આવી પહોંચ્યો છે. * જીઠો, ચેતો, પ્રમાદને પરિહરો અને પૂર્વના બુદ્ધોની માફક જગતની વહાર કરવા નીકળી પડો!”

વાદ્યમાંથી નીકળતું ઉપરના ભાવાર્થવાળું ગીત પૂરું થયું. કુમારની રંગે રંગે તે ગીતના શબ્દો જડાઈ ગયા. તેના નિગરમાં તે શબ્દો ફોતરાઈ ગયા. તેના સૂતેલા પ્રાણ જાગૃત થયા. જીવનની પ્રથમ પ્રતિજ્ઞાનું તેને સ્મરણ થયું. તેના જીવનનો ઉદ્દેશ જ્ઞાત થઈને તેની આંખ આગળ પ્રગટી નીકળ્યો અને તેના હરેક અંગમાં વૈરાગ્યભાવના વ્યાપી રહી.

* જૈનોમાં પણ તીર્થંકરોને આજ પ્રમાણે લોકાંતિક દેવો શાસન પ્રવર્તાવવા અરજ કરે છે.

આ અગત્યની પળે સિદ્ધાર્થ કુમારે મન સાથે નિશ્ચય બાંધી લીધો કે, “પહેલીજ તકે મારે નીકળી પડવું, પ્રકાશ શોધી કાઢવો અને જગતને તે અપૂર્ણ કરવો.”

પરંતુ આ સર્વ બનાવથી હુનિયાતું દરેક પ્રાણી-ખુદ તેની પ્રેમમૂર્તિ યશોધરા પણ અજાણજ હતી; કારણ કે હમણાં કૂકડો સૂર્યદેવની છડી પોકારવા લાગી ગયો હતો અને યશોધરા મધ્ય-રાત્રિના બનાવને તાણ નિદ્રામાં અને વીણાના મદમાતા પ્રવાહમાં હુળાડીને જાગૃત થઈ હતી.

દિવસ ઉપર દિવસ પસાર થવા લાગ્યા. પુનઃ એક પ્રસંગ કુંવરની વૈરાગ્યવૃત્તિને પોષવા માટે આવી મળ્યો.

એક સાંજે વિવિધ વાતોથી કુમારનું મન રંજન કરવાને રાખવામાં આવેલી એક દાસી સુંદર શહેરોની, દેવતાઈ અશ્વની, રમણીય પર્વતોની, ધીમે ધીમે વહેતી નદીઓની અને જુદા જુદા રચલાવના મનુષ્યોની ચિત્તાકર્ષક વાતો સંભળાવતી હતી, જે સાંભળતાં કુમારને મહેલ બહારની હુનિયાની સુલાકાત લેવાની ઇચ્છા થઈ અને તેણે પોતાના સારથી વ્યનાને કરમાવ્યું કે, તેણે ખીજે દિવસે સવારે રથ જોડી તૈયાર રાખવો.

વ્યનાએ આ બખર રાત્રને પહોંચાડતાંજ રાજાએ નગરીમાં ઢંઢેરો પિટાવ્યો કે, “આવતી કાલે સવાર પહેલાં દરેક લક્ષ્મી રસ્તા અને આંગણાં સાફ બનાવવાં, કોઈ પણ અમંગલ દેખાવ કે પદાર્થ નગરે ન પડે એવી કાળજી રાખવી, મકાનોનો આગલો ભાગ રંગી નાખવો, વૃદ્ધ-અપંગ-રોગીએ કાલે બહાર નીકળવું નહિ.”

રાજાના આ ઢંઢેરાને માન આપીને રસ્તા સાફ કરાવવામાં આવ્યા. લિસ્તી લોકોએ યજ્ઞલો પતી રસ્તા ઉપર છંટકાવ કર્યો.

રાજ્યહુકમ વધારે સંપૂર્ણપણે અમલમાં મૂકવાને પ્રજાજનો

હરીદાસ કરવા લામ્યા.

કુળવધૂઓએ ઘરને આગેણું કુંકુમ વતી સાધિયા પૂયો.

ઘેર ઘેર નવાં તોરણો બાંધવામાં આવ્યાં. ઘરની દીવાલો પરનાં ચિત્રો ઉપર લાગેલી ધૂળ ખંખેરી નાખવામાં આવી અને આછા પટેલા રંગને ચળકતા કરવામાં આવ્યા. વૃક્ષો ઉપર વાવટા લટકાવવામાં આવ્યા. દેવમંદિરોને પણ શણગારવામાં આવ્યાં. જોતજોતામાં શહેરને અમરાપુરીના એક ખંડ સમાન બનાવી દેવામાં આવ્યું.

ખીજે દિવસે રાજકુમાર બે ઘોડાવાળા રથમાં બેસીને પોતાના પિતાના નગરનું સૌંદર્ય જોવા બહાર નીકળ્યો. સઘળાંના મુખ પર આનંદ છવાઈ રહ્યો હતો. સર્વ મનુષ્યો રાજકુમારને હૃદયથી વધાવી લેતાં હતા. સર્વ પુરુષોએ આજે નવા રંગબેરંગી પોશાક પહેર્યા હતા, તેથી શહેરની શોભામાં જોર ઉમેરો થયો હતો. આ બધું જોઈ કુમાર બોલી ઊઠ્યો: “અહા! આ દુનિયા ઘણી સુંદર છે; મને તે બહુ વહાલી લાગે છે. અહા! આ લોકો કેટલા બધા ખુશી દેખાય છે! મેં તેમને સારું એવું શું કર્યું છે કે, તેઓ મારા પર આટલી બધી પ્રીતિ રાખે છે? આવા રાજ્યોમાં રાજ્ય કરવું તે કેટલું બધું સુખકારક છે? મારી પાસે ઘણી કાલતુ ચીજો પડી છે, જે તે મળવાથી લોકો મુખી થતા હોય તો કેવું સારું! અથવા! રથ આગળ ચલાવ કે જેથી આવા સુંદર શહેરની વિશેષ શોભા આપણે નીરખી શકીએ.”

લોકો ટોળાબંધ રથ આગળ એકઠા થયા અને “જય! રાજકુમારનો જય!” એવો જયનાદ ગાણ રહ્યો. કેટલાકોએ કુમારને પુષ્પના હારથી વધાવ્યો. આ પ્રકારે ચારે બાજુએ આનંદના નાદ ધઈ રહ્યા છે અને કુમાર પણ આનંદમાં મગ્ન થયો છે, તેવામાં એકાએક એક વૃદ્ધ મનુષ્ય ત્યાં આવી પહોંચ્યો. તેણે ગાભા જેવાં

વસ્ત્ર પહેર્યો હતાં અને તેની આમડીમાં ઠરચલીઓ પડી હતી. વૃદ્ધ થયેલો હોવાથી તેની પીઠ વળી ગઈ હતી. તેની આંખોમાં ખાડા પડી ગયા હતા. તેના મુખમાંથી દાંત જતા રહ્યા હતા. તેના અવયવો મૂંઝતા હતા અને તેમને પડતા અટકાવી રાખવાને તેણે હાથ-માં એક લાકડી પકડી હતી, છતાં તે લથડિયા ખાતો હતો. તેના મુખમાંથી ટૂસકા નીકળતાં હતાં. આવી સ્થિતિવાળો તે વૃદ્ધ મનુષ્ય વચ્ચે આવ્યો બોલી બોલ્યો: “હે સાધુપુરુષો! મને બિદ્યા આપો, મને બિદ્યા આપો! આજકાલમાં હું મરવાનો છું.” આટલા શબ્દો બોલતાં બોલતાં તેના મોંમાં કદ આબ્યો, તેથી તે વધારે બોલી શક્યો નહિ. પોતાનો હાથ તો તેણે લાંબાવેલોજ રાખ્યો. આસપાસના માણસોએ તેને સંતાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો અને બોલ્યા: “અરે બુદ્ધા! દૂર થા, દૂર થા! કુમાર સાહેબની દૃષ્ટિ આગળથી દૂર થા!”

કુમારની દૃષ્ટિ તેમજ કાન તે તરફ આકર્ષાયા; તેથી તેણે પોતાના સારથિને પૂછ્યું: “આ મનુષ્ય જેવો દેખાય છે તે કોણ છે? આ આટલો બધો વળી ગયેલો કેમ છે? આ દિલગીર કેમ દેખાય છે? શું મનુષ્યો કોઈ વાર આવા શરીર સાથે પણ જન્મતા હશે ખરા કે? એ કહે છે કે ‘આજ કે કાલ હું મરી જઈશ’ એનો અર્થ શો?”

સારથિએ જવાબ આપ્યો: “એ કોઈ નહિ પણ એક વૃદ્ધ મનુષ્ય છે. સિત્તેર વર્ષ પહેલાં તેની પીઠ સીધી હતી, તેની આંખો ચળકતી હતી, તેનું શરીર દેખાવમાં સુંદર હતું. પણ તે હવે વૃદ્ધ થયો છે અને જરાએ (વૃદ્ધાવસ્થાએ) તેના શરીરમાંનું બળ હરી લીધું છે, તેના શરીરમાંનો રસ ચૂસી લીધો છે; તેના હીપકમાંથી તેલ બળી ગયું છે અને તેથી બત્તી ઝાંખી બળે છે. આ વૃદ્ધાવસ્થાજ આવા પ્રકારની છે. પણ આવી બાબતની આપે શા સારું હરકાર કરવી જોઈએ?”

કુમારે પૂછ્યું: “પણ શું બધાની આવીજ સ્થિતિ થતી હશે?”

અન્યનાએ જવાબ આપ્યો: “જો બીજા મનુષ્યો પણ ઘણાં વર્ષ છુવે તો તેમની પણ તેવીજ સ્થિતિ થાય.”

કુમારે વળી પૂછ્યું: “અને હું ઘણાં વર્ષ છુવું તો શું મારી પણ એવી સ્થિતિ થાય? શું યથોપદેશની પણ એવીજ સ્થિતિ થાય?”

સારથિએ પ્રત્યુત્તર વાળ્યો: “વૃદ્ધાવસ્થા રાજા અને રાંધણીને પોતાના પાશમાં ઘેરી લે છે. આપ, આપના પિતાશ્રી, પ્રિયતમા, આપનાં સાતિજન અને બંધુવર્ગ સર્વ તેને આધીન છે. કોઈ તેનાથી મુક્ત થઈ શકે નહિ.”

કુમાર ચમક્યો: “ખરેખર આપણે મૂઠ છીએ. યોવનથી મત્ત થઈ આ શરીરના ઘનાર પરિણામ તરફ જરા પણ લક્ષ આપતા નથી. સારથિ! હવે જલદી રથ પાછો વાળ. જરા એક દિવસે ઘેરી લેશે ત્યારે પછી કીડા કોણ કરશે?”

સારથિએ તરતજ રથ પાછો ફેરવ્યો. અને કુમાર ઉઠાસ ચઢેરે પોતાના મહેલમાં ચાલ્યો. તે સાંજે તે બિલકુલ જમ્યો નહિ; નાચનારાઓએ તેમજ ગાનારાઓએ તેને રીઝવવાને અનેક પ્રયત્ન કર્યા, પણ તે વૈરાગ્યરંગિત મન પર બિલકુલ અસર થઈ નહિ. છેવટે યથોપદેશ પગે પડી અને બોલી: “હે નાથ! શું આપને મુજ દાસીથી વિશ્રાંતિ મળતી નથી? કેમ કાંઈ બોલતા નથી?”

“વિશ્રાંતિ!” પ્રેમપૂર્ણ પત્નીના મુખક્રમળ તરફ તાકીને કુમાર બોલ્યો: “જો મારી યુવાવસ્થાની વિશ્રાંતિ! આ લલિતાંગીની હાજરીમાં વિશ્રાંતિ સિવાય બીજું કાંઈ હોવુંજ શું શક્ય છે? તથાપિ, જો મુખે! આ અંગોતું લાલિત્ય એક દિવસ નાશ પામવાનું છે. એ વિચાર મારી વિશ્રાંતિને લૂંટી લે છે. આ યુવાની એક દિવસ કમરથી બેવડી વળેલી વૃદ્ધાવસ્થામાં બદલાઈ જવાની છે, એ ખ્યાલ મને ચિંતાતુર કરી દે છે. શું તું વૃદ્ધ થશે? તારા મુખ-

કમળ પર કરચલીઓ અને કમતાકાતી ભાળતાં મારું હૃદય કેવું ચિરાશે ? શું ત્યારે મનુષ્યો વૃદ્ધ થતાં અટકે એવો કાંઈ ઇલાજ અખિલ દુનિયામાં હશેજ નહિ ? જે દુનિયા આપણે માટે આટઆટલા પ્રકારનાં સુખો અને સગવડોનો ભંડાર ધરાવે છે, તે દુનિયામાં યુવાનીના રક્ષણનો ઇલાજ-હા તે એકજ થીજ શું નહિ ઉત્પન્ન થયેલી હોય ? પ્રિયે ! તું હમણાં આરામ કર; મને મારા મનોચત્તનમાં મધવા દે અને વૃદ્ધવસ્થાને અટકાવવાની અ-અકસીર જડીબુટ્ટી શોધવા દે કે જેથી તને અને દુનિયાને સદૈવ સુખમાં રહેવાનું ખતી શકે.”

લોખી સુગ્રા આ તત્ત્વજ્ઞાનમાં કાંઈ સમજી શકી નહિ. તેની ચિંતામાં વધારો થતો ગયો અને વિચારમાં ને વિચારમાં તે નિદ્રાવશ થઈ. કુમારે આખી રાત માનસિક ક્ષેત્રમાં જરા અટકાવવાની હવા માટે-યુવાની કાયમ રાખનારી ઔષધિ માટે ભટક્યાજ કયું.

સવારે રાજા શુદ્ધોદનને કુમારે કહાવ્યું કે, “આજે મારે માત્ર એક સારથિ સાથેજ નગર જોવા જવું છે; માટે પહેલાંની માફક કશી તૈયારીઓ કરાવ્યા સિવાયજ મને નગરમાં જવાની રજા આપવા કૃપા કરશે.”

રાજાને આ વાત ગમી તો નહિ; પણ કુમારને નારાજ કરવો એ પણ પાલવે તેમ ન હતું, તેથી છેવટે આનાકાની સાથે તેમ કરવા રજા આપી.

કુમારનો ઇરાદો એવો હતો કે, આગળથી લોકોને ખબર આપવાથી લોકો સઘળું સુંદરજ હોય એવો દેખાવ કરે અને તેથી દુનિયાનો ખરો ખ્યાલ પ્રાપ્ત થઈ શકે નહિ; માટે એકલાજ જઈને લોકો સામાન્ય રીતે કેવી હાલતમાં હોય છે અને દુનિયાનું સ્વરૂપ કેવું છે એ જાણતો અનુભવ લેવો. તેથી પોતે એક વેપારીનો વેશ પહેરી લીધો અને સારથિને એક શુભાસ્તા તરીકે સાથે લીધો.

બન્ને પગપાળા ચાલી નીકળ્યા.

એક ગલીમાંથી બીજી ગલીમાં અને એક સડકથી બીજી સડકે જતાં તેમને અનેક દેખાવો વચ્ચે થઈને રસ્તો કરવો પડતો. એક જગાએ સ્ત્રીઓ માથે પાણીનાં બેડાં સાથે આછો ધૂંધટ કાઢી હસતી, વાતો કરતી જતી હતી. બીજી જગાએ વેપારીઓ શબ્દોની મારામારી કરી રહ્યા હતા. પછે વણકરો સાળ ઉપર કામે લાગી ગયા હતા.

સામેના ઘરમાંથી આવતો ઘંટીનો અવાજ કાનને વાઘ સરખો આનંદ આપતો હતો. પેલો વરઘોડો લોકોનાં ટોળેટોળાં એકઠાં કરતો ચાલ્યો જતો હતો. આ બાજુએ પંડ્યાજી નાનાં બાળકોને અર્ધચંદ્રાકારે બેસાડીને ‘શિખામણુની વાત’ શીખવતો હતો. આ સર્વ જોતા જોતા તે વ્યાપારી અને મુનીમ આખા શહેરમાં ફરતા હતા. એવામાં રસ્તા પરથી એક અવાજ એમને કાને પડ્યો: “હે દયાળુ પુરુષો ! મને મદદ કરો, મને ઉઠાડો; નહિ તો હું ઘેર પહોંચતાં પહેલાં મરી જઈશ.”

કુમોર અને સારથિ તરતજ તે અવાજની દિશામાં દોડ્યા અને જુએ છે તો એક પ્રકારની મરડીથી પીડાતો એક માણસ જુમે પાડેતો ધૂળમાં તરફડિયાં મારતો હતો. તેના આખા શરીરે વાદળી રંગનાં ચાંદાં પડ્યાં હતાં. ઊઠવાનો યત્ન કરવા જતાં, તે તરત જમીન પર પડી જતો હતો અને ચાંદાં છોલાવાથી બમણું દુઃખ થવાથી તે રડતો હતો. લોકો ટોળેટોળાં મળી તેની આસપાસ ઘણું દૂર ઊભા રહ્યા હતા; પણ કોઈ તેની પાસે જતું નહિ, તો મદદ આપવાની તો વાતજ શી કરવી ?

સિદ્ધાથ કુમારની આંખમાં તે દયાજનક દેખાવ જોતાંજ એક અંશુખિંદુ આવીને અટક્યું અને લાગલોજ તે બીમાર પાસે જઈ તેને ટટારકરી પોતાના લીંચણ ઉપર માથું મૂકીને અને કોમળ હાથ વડે તેને પંપાળીને આશ્વાસન આપતો આપતો પૂછવા લાગ્યો:

“બન્ધુ ! કહે, તને શું થયું છે ? તારા ઉપર શી આપત્તિ આવી પડી છે ? તું કેમ બિલો રહી શકતો નથી ? ઓ ચ્યના ! આ ણિચારે કેમ રહે છે અને કૂસર્કા ખાય છે ?”

“અન્નદાતા !” ચ્યનાએ ખુલાસો કર્યો, “આ માણસને ચેપી રોગ લાગુ પડ્યો છે. તેના અવયવોમાં લોહી કૂદકા મારી રહ્યું છે. તેના હૃદયના ધબકારા વધી પડ્યા છે. તેના સ્નાયુઓમાં બળ રહ્યું નથી. તેના શરીરના સાંધા છૂટા પડી ગયા છે. બુવાનીનું સૌંદર્ય અને શક્તિ દુષ્ટ મરકીએ છીનવી લેવાથી તે રૂપહીન અને શક્તિહીન થયેા છે અને થોડા વખતમાં મરી જશે. ઓ કૃપાનાથ ! આ મરકીનેા રોગ ચેપી છે, માટે તેને વધારે વાર આપના શરીરનો સ્પર્શ ન થવા હો, રખેને આપને તે દરદ લાગુ પડે.”

“અને શું આવા દરદવાળાં બીનાં પણ માણસો છે ખરાં કે ? મને જો એ દરદ લાગુ પડે તો મારે પણ આમજ તરફડવું પડે કે ?”

“સ્વામિન !” ચ્યનાએ જવાબ આપ્યો : “દરદ જો કોઈ પણ શખસને લાગુ પડે છે તે દરેકને સરખું દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે. રાજા કે રંગ, ગરીબ કે શ્રીમંત, સાધુ કે સંસારી, યુવાન કે બુઢો, પુરુષ કે સ્ત્રી, કોઈ ઉપર તેની ઓછી કે વધતી અસર જોવામાં આવતી નથી; સર્વને તે એક સરખીજ પીડા કરે છે. અલગત દરદનાં રૂપ ઘણાં હોય છે. કેટલાકને તાવ આવે છે, કેટલાકને મૂંઝારો થાય છે, કેટલાકને ક્ષય થાય છે, કેટલાકને શૂળ થાય છે. કેટલાકને આંચકી અને કેટલાકને આવી મરકી થાય છે. આવાં અનેક સ્વરૂપમાં ‘દરદ’ શુભ રીતે શરીરમાં ઢાળા થાય છે અને મનુષ્યને અનેક રીતે હેરાન કરે છે.”

“શું ત્યારે મનુષ્યો હમેશ રોગના લયમાંજ રહે છે ?” કુમારે પૂછ્યું.

“અન્નદાતા !” ચ્યનેા બોલ્યો : “ખરેખર મનુષ્ય માત્ર રોગના

રાજ્યમાંજ વસે છે અને તેનો ગ્રાસ કંઈ મિનિટે નહિ થાય તે કોઈ કહી શકતું નથી. રાત્રે તાંદુરસ્ત હાલતમાં સૂતેલા આપણે સવારે તાંદુરસ્તજ નીગીશું, એ વાતની ખાતરી આપવાની શક્તિ હનિયા-માં કોઈને પણ મળી નથી.”

“અરે ! આવા હુઃખદાયક રાક્ષસની ઢાંઢમાં રહેતાં માણસો ત્યારે એક ઘડી પણ ઊંઘવા નહિ પામતા હોય ?” કુમારે વિસ્મિત થઈ પ્રશ્ન કર્યો.

“મારા માલિક ! છેકજ એમ નથી.” સારથિએ ખુલાસો કર્યો : “લોકો સુલાગ્યે એટલા તત્વજ્ઞાની નથી કે, દરદના ભયને લીધે આહાર, નિદ્રા અને વિષયસુખથી વેગળા રહે ! આપ ધારો છો તેથી ઊલટું, દરદનો ભય જેટલો તીવ્ર છે તેટલોજ તીવ્ર લોકોનો વિષયસુખ પ્રત્યેનો રાગ છે. એ રાગ એમને દરદની ઢાંઢનું સ્મરણજ થવા દેતો નથી.”

કુમારે હવે પોતાના જોળામાંના ખીમારને પૂછ્યું : “કેમ ભાઈ ! તને આ દરદ આવશે એવી ખબર હતી ?”

“ઓ દયાળુ પુરુષ ! એ મને પૂછતાજ ના. મારી વાત જાણીને તમારા દયાળુ આત્માને વધારે હુઃખી કરતા ના. હું થોડા જીવતર માટે તમારો એવડો અપરાધી બનું એ મારાથી ખમાતું નથી,” ખીમારે જવાબ આપ્યો.

“ના, ભાઈ ના; એમ કલ્પાંત ન કર, મારા સવાલનો ઉત્તર આપવા કૃપા કર.” પૂછનારે આગ્રહ કર્યો.

“ઓ દયાળુ પુરુષ ! તમારે જ્યારે સાંભળવુંજ છે તો સાંભળો. આ રોગ મને વળગશે એવી મને સ્વપ્નમાં પણ ખબર નહોતી. ખીન્ત હજારો માણસોને રોગથી પીડાતા નજરે લેવા છતાં હું ડરતો નહિ અને એમજ માનતો કે, હું તો અણીશુદ્ધજ રહેવાનો. આથી મેં મૃત્યુ માટે કશી તૈયારી કરી નહિ. એક જૂપો હુમલો કરનાર

શત્રુના પાશમાં ફસાયેલો માણસ જેમ પોતાનું રક્ષણ કરવાને અશક્ત બને છે, કારણ કે તે તલવાર સજે તે પહેલાં તો તેના હાથપગ જકડાઈ ગયા હોય છે; તેમજ હું મૃત્યુ માટે કાંઈ તૈયારીઓ કરું તે પહેલાં તો આ હુધ મરડીએ મને દાઢમાં આવવા માંડ્યો અને હવે હું કાંઈ પણ તૈયારીઓ સિવાય થોડાજ વખતમાં મૃત્યુને આધીન થઈશ, હે દીનબંધો ! મારા પર દયા કરજે ! મુજ પાપીના અપરાધ માફ કરજે !”

એમ કહી તે છાતીફાટ રુદન કરવા લાગ્યો અને દુઃખના જોરને લીધે બેભાન થયો.

એટલામાં સામેથી રડતુંકકળતું એક ટોળું ઉતાવળે પગલે નદીની દિશામાં જતું દેખાયું. સૌથી આગળ ચાલનારા એક યુવાનના હાથમાં બળતા અંગારાવાળું એક માટીનું વાસણ લટકતું હતું. તે ટોળાંમાંથી “રામ બોલો, ભાઈરામ !” એવો એકસરખો ગંભીર અવાજ નીકળતો હતો. એમની વચ્ચે વાંસની બનાવેલી ઠાઠડી હતી, જેમાં એક મૃતદેહને ણાંધવામાં આવ્યો હતો. ચાર માણસો એને ઉપાડીને નદીની દિશામાં ઝડપથી ચાલતા હતા.

આ ટોળાના યુમરાણથી પેલો મરડીવાળો દરદી જાગૃત થયો અને પોતાની આજ દશા થોડા વખતમાં થવાની છે એવો વિચાર આવવાથી ચમક્યો અને “હા, હા, લઈ ચાલો; મને પણ લઈ ચાલો, યમદેવ મને બોલાવે છે !” એમ કહેતાંજ એના મોંમાંથી એક ચીસ નીકળી પડી અને તેનો દમ નીકળી ગયો. એની ફાટેલી કોડા જેવી આંખો, દયામણું અને ગભરાયેલું મોં, ભૂત જેવું દેખાતું હાડપિંજર-આ સર્વ દેખાવે કુમારના મન પર સત્તજાડ અસર કરી અને માણસજાતને આવાં ભયંકર દુઃખોમાંથી કેમ અને ક્યારે બચાવી શકાય એ જાણતની એને લે-ગેલ થઈ રહી.

પેલા દરદીનાં સર્ગાવહાલાં એવામાં ત્યાં આવી પહોંચ્યાં અને

કુમાર તેમને તે હાડપિંજર સ્વાધીન કરીને ચાલી નીકળ્યો, મ્યનો પણ પાછળ પાછળ મૂંગો મૂંગો ચાલવા લાગ્યો.

શહેર છોડી તેઓ થોડક દૂર ગયા નહિ હોય ત્યાં એક વડ આબ્યો તેની નીચે તેઓ બેઠે બેઠા. પોતાની તરફ એક વિચિત્ર પુરુષને આવતો જોઈ કુમારે અનાને પૂછ્યું: “ભગવાં વસ્ત્ર ધારણ કરેલો, હાથમાં વિચિત્ર પાત્ર લઈ ચાલતો, આ કોણ હશે?”

“સરકાર!” અનાએ કહ્યું: “લોકો તેને ‘સંન્યાસી’ કહે છે. તેણે સર્વ પ્રકારની ઇચ્છાઓનો ત્યાગ કર્યો છે. તે તપસ્વી તરીકે રહે છે. આત્મસંયમને માટે પ્રયત્ન કરે છે. તેનું આચરણ વિનય-યુક્ત છે. તે ભિક્ષા વડે પોતાનું શુભરતન ચલાવે છે. ‘શાંત અને દાંત’ એવો તે પુરુષ હમેશ અંતરના વિચારોમાં મશગૂલ રહે છે. જુઓ એનું વદન કેવું ગંભીર અને વિચારમાં દુબેલ જણાય છે!”

એટલામાં સંન્યાસી ત્યાં આવી પહોંચે છે અને તે બેઠે વટે-માથુંને વટાવી, થોડે દૂર એક એકાંત ઝાડ હેતું તેની નીચે જઈ પદ્માસને બેસી સમાધિમાં સ્થિર થાય છે.

કુમાર તેના તરફ જોઈ જ રહ્યો અને મનમાં જ બોલ્યો: “પંડિતો સદા સંન્યાસીની પ્રશંસા કરે છે તે વાજબી જ છે. આ સંન્યાસથી પોતાનું તેમજ પરનું હિત થાય છે. ખરેખર શાશ્વત જીવન, સુખ તથા અમરત્વ મેળવવાનો આજ માર્ગ છે. જે યૌવનને જરાનો ભય છે, જે આરોગ્યને વ્યાધિનો ભય છે, જે સમૃદ્ધિને અકસ્માતનો ભય છે, જે શરીરને મૃત્યુનો ભય છે, તે યૌવન-તે આરોગ્ય-તે સમૃદ્ધિ અને તે શરીર પાછળ લુપ્ત થઈ, મારા ખોળામાં સૂતેલા પેલા મરકીના દરદીના દરદની પેઠે છૂપા શત્રુ સમાન કાળની બેડીમાં આચિંતાજ દસાઈ જવું અને પછી પસ્તાવું એ કેટલી મૂખંતા છે!”

હમણાં તેનાં અણુમાં દિવ્ય દયાનાં અશ્રુ ઊભરાતાં હતાં. એક

પળ તે આકાશ ભણી નજર કરતો હતો, તો ખીલુજં પળે તે પૃથ્વી સામું જોતો હતો. તે ભૂતકાળ સંભારતો હોય, જુદા જુદા ખનાવો વચ્ચેની સાંકળ રચતો હોય, કાંઈક નવીન પ્રકાશ મેળવતો હોય, એમ તેના મુખ પર જુદા જુદા રંગો આવતા અને થોડી વારમાં અદૃશ્ય થતા; પણ આ બધા રંગોમાં મનુષ્યજાતિ પ્રત્યેનો અપૂર્વ પ્રેમ અને તેનું કેમ કહ્યાણું કરવું એ ભાવના પ્રથમ પદ લોગવતાં હતાં. છેવટે આશા-કાંઈક નવીન આશા તેની આંખમાં ઝળકી રહી અને તે બોલી બીઠ્યો:

“ઓ દુઃખી જગત ! ઓ મારા જાણીતા તેમજ અજાણ્યા બાંધવો ! તમે અને હું દુઃખ અને મૃત્યુના પંજમાં સપડાયેલા છીએ. આખી વસુધાને જે દુઃખ પડે છે તેની ગંભીરતા હવે હું સમજું છું અને ખરેખર મારું હૃદય તેને સારુ ચિરાય છે. જગતનાં સુખોની દુઃખગર્ભિતતા, સ્થૂલ આનંદની અનિત્યતા અને પદાર્થોની ક્ષણિકતા હું અનુભવું છું. જ્યારે સુખનો અંત દુઃખમાં આવે છે, જ્યારે સુવાવસ્થાનો અંત વૃદ્ધાવસ્થામાં આવે છે અને જ્યારે પ્રિય મનુષ્યોનો અંત મરણમાં આવે છે, ત્યારે ‘આ જિંદગી શું જીવવા લાયક છે?’ એ પ્રશ્ન ખરેખર ઉદ્ભવે છે. જગતના માયાવી પ્રકાશથી હું પણ અત્યાર સુધી છેતરાયો હતો. મેં આ જિંદગીમાં સુખ માન્યું હતું, મેં પણ જિંદગી જીવવા યોગ્ય અને આનંદમય ગણી હતી; પણ મને અંધકારમાં રાખનાર પડકો આજે ચિરાયો છે. હું પણ તમારા જેવોજ જરા, મરણ અને રોગને આધીન મનુષ્ય છું. લોકો દેવોની પ્રાર્થના કરે છે, પણ તેઓ પણ મરણને આધીન છે; તો પછી તેઓ આપણને અમરત્વ દેવી રીતે આપી શકે ? આજે મારી આંખો બિઘડી છે; હવે મારે વિશેષ જોવાની જરૂર નથી. હે દુઃખી જગત ! તારું દરેક દુઃખ મને લાગે છે. હું તે દૂર કરવા જરૂર પ્રયત્ન કરીશ.”

પ્રકરણ ૫ મું-ગૃહત્યાગની તૈયારીઓ

સળગી ! ખૂળ સળગી ! વૈરાગ્યની અગ્નિ ખૂળ ભેસથી સળગી અને સિદ્ધાથ કુમાર પોતાના સારથિ સાથે પેલા વડ નીચેથી ઊઠી મહેલમાં પાછો દાખલ થઈ ચૂક્યો હતો, તે છતાં તેના મનમાં વૈરાગ્યની પ્રચંડ આગ ખુઝાઈ નહિ. રૂનો ઢગલો તૈયાર હોવા છતાં-દાડખાનાના પહીલા ટટાર કરી રાખેલા છતાં, એક નાની સરખી દીવાસળી વગર સઘળી તૈયારીઓ નકામીજ છે, તેમ સિદ્ધાથ કુમારના પ્રેમાળ—દયાળુ—પરોપકારી—સંસ્કારી હૃદયને માત્ર એકાદ દીવાસળી તુલ્ય બનાવનીજ વાર હતી, જેવા બનાવો હમણાં તે ભેંઈ ચૂક્યો હોવાથી હવે તે રૂ જેવું હૃદય વૈરાગ્યની આગથી લકલક બળવા લાગ્યું !

પરંતુ આ મહાત્માને વૈરાગ્ય પણ પ્રેમમય હતો ! એને પોતાના કોઈ દુઃખથી વૈરાગ્ય ઊપજ્યો ન હતો, દુનિયાના દુઃખથી ઊપજ્યો હતો, કે જે દુનિયા પર પોતે પ્રેમ ધરાવતો હતો. એટલે કે, એના ‘વૈરાગ્ય’નો જનક ‘પ્રેમ’જ હતો. ‘પ્રેમ’માંથી ‘વૈરાગ્ય’ જન્મ પામે એ વાત, વૈરાગ્યનો ઊંઘો અર્થ જે જમાનામાં ફેલાયેલો છે, તે જમાનામાં કદાચ નહિ માનવા જેવી ઘણાકને લાગશે; પરંતુ એ સંશયાત્માઓ જ્યારે ‘પ્રેમ’ અને ‘રાગ’ વચ્ચેનો તફાવત સમજશે, ત્યારે તેમનો તે સંશય આપોઆપ દૂર થશે. ખરું છે કે ‘વૈરાગ્ય’ એ ‘રાગ’ સહિત ઢશાતુંજ નામ છે; અને તેથી

‘રાગવાળી’ દશાને ‘વૈરાગ્ય’ કહી શકાયજ નહિ; પરંતુ ‘પ્રેમ’માં વૈરાગ્ય હોઈ શકે, કારણ કે ‘રાગ’ અને ‘પ્રેમ’ એ બે ભિન્ન તત્ત્વો છે. ‘રાગ’ સ્વાર્થી ચીજ છે, ‘પ્રેમ’ નિઃસ્વાર્થી છે. ‘રાગ’ નાશવંત તરફ હોય છે, ‘પ્રેમ’ અમર તત્ત્વ પર હોય છે. ‘રાગ’નાં રૂપાંતર થાય છે, ‘પ્રેમ’ અચલ છે. ‘રાગ’ દુઃખને ઉત્પન્ન કરે છે, ‘પ્રેમ’ આનંદને. ‘રાગ’ તેલ જેવો છે, જે તેલમાં સુગંધ તો થોડીજ હોય છે પણ વસ્ત્ર ઉપર ડાઘ પાડવાનો શુભ તો અવશ્ય હોય છે; ‘પ્રેમ’ અત્તર જેવો છે, કે જે અત્તર થોડા પ્રમાણમાં છતાં ચોતરફ સુગંધ ફેલાવે છે અને કપડા ઉપર કિંચિત્ માત્ર ડાઘ પાડતું નથી. ‘રાગ’ એ એક રંગ છે અને એ રંગ ગમે તેવો પાકો હોય તોપણ ‘કાળ’ નો ખોરાક છે; ‘પ્રેમ’ એ રંગરહિત મૂળસ્થિતિ છે, કે જેને ‘કાળ’ સ્પર્શી શકતો નથી. ‘રાગ’ ઇર્ષ્યાને ઉત્પન્ન કરે છે, દ્રેષ્યને જન્મ આપે છે, ધિક્કારને પોષે છે; ‘પ્રેમ’ એ સર્વ બલાઓથી હમેશ વેગળોજ રહે છે અને દયા, મદદ તથા સ્વસ્વભાવને પોષે છે.

સિદ્ધાર્થના વૈરાગ્યનું કારણ દુનિયા પરનો નિષ્કારણ પ્રેમ એજ હોવાથી, એણે ઘર-કામલોગ-સમૃદ્ધિ—સત્તા એ સર્વ ‘રાગ’ ના પદાર્થો ઉપરથી મનને ખસેડી લીધું. એને કાંઈ શ્રી ઉપર કે પિતા ઉપર, રાજ્ય ઉપર કે કોઈ ઉપર કાંઈ ‘દ્રેષ’ ન હતો; દ્રેષથી કાંઈ એણે ‘ત્યાગ’ ઇચ્છ્યો ન હતો. આખી દુનિયા પરના પોતાના પ્રેમમાં શ્રી, પિતા અને પ્રભુ તરફનો પ્રેમ પણ એક હિસ્સા તરીકેજ હતો; અને સર્વને સુખનો રસ્તો બતાવવામાંજ એનો ‘પ્રેમ’ સમાવેશ પામતો હતો.

કુમારનું મન મૂળથીજ વિરાગીતો હતુંજ. બાહ્યાવસ્થામાં પણ રમકડાં તેને આનંદ આપી શક્યાં ન હતાં. યોવનમાં યથોદ્ધરાના સંસર્ગને લીધે ઘડીભર તેનું મન સંસારમાં રાગ પામવા શીખ્યું હતું ખરું, પણ તેણે જાણેલા બનાવોએ તે વૈરાગ્યભાવનાને

ફરીથી જાગૃત કરી. કોલસા ઉપર થોડા વખતને વાસ્તે લાગેલી રાખ ઊડી ગઈ અને ફરીથી વૈરાગ્યનો અગ્નિ પૂર્ણ જોસથી પ્રકટી નીકળ્યો. તેના મનમાં પ્રબળ તોફાન ચાલતું હતું. સંસારનો ત્યાગ કરી, એકાંતમાં જઈ, વ્યાધિ, રોગ અને મરણમાંથી છૂટવાનો ઉપાય શોધી કાઢવો એજ એના હૃદયની ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ ભાવના હતી. જ્યારથી તેણે પેલા લિલુકને-શ્રમણને-સંન્યાસીને જોયો હતો, ત્યારથીજ તેવા થવાની પ્રબળ આકાંક્ષા તેના હૃદયમાં સ્ફુરી રહી હતી. શ્રમણના દર્શને પૂર્વે થઈ ગયેલા બુદ્ધોત્તું તેને સ્મરણ કરાવ્યું હતું. હજી તે સ્મરણ ઝાંખું હતું; છતાં ભાવના તો એવીજ પ્રબળ હતી.

આ સંસારનો ત્યાગ કરી સંન્યાસી થવામાં પિતા, અપર-માતા અને પત્નીનો પ્રેમ આડે આવતો હતો. તે વિચારતો કે, “આવા પ્રેમાળ પિતાને વૃદ્ધાવસ્થામાં શી રીતે છોડી જઈ? માતા-તુલ્ય ગૌતમીના હૃદયને મારા ગમનથી કેટલો આઘાત લાગશે? મારાજ આધારે જીવનારી, મારામાંજ સર્વસ્વ માનનારી યશોધરાની શી સ્થિતિ થશે? આ બધાને હુઃખમય સ્થિતિમાં મૂકી શી રીતે જવું?” પણ વળી તે બીજી બાજુનો વિચાર કરી બોલતો: “લોકો જરા, વ્યાધિ અને મરણના પંતમાં સપડાયેલા છે, હુઃખી છે, કોઈ તેમને માર્ગ જતાવનાર નથી. દેશમાં ધર્મને નામે અધર્મજ દેલાઈ રહ્યો છે. લોકો દેવોને તુષ્ટ કરવાને અજ્ઞાનતાથી અનેક નિરપરાધી પશુઓનો યજ્ઞને નામે સંહાર કરે છે અને આ રીતે ઊલટા હુઃખમાં ઉમેરો કરે છે. આ સ્થિતિમાં મારે મનુષ્ય-જાતને ઉગારવીજ જોઈએ.”

સિદ્ધાર્થના મનની અત્યારની વૈરાગ્યમય અને અનુકંપામય સ્થિતિને ડગાવવા કોઈ સમર્થ ન હતું. તે પોતાનો સંકલ્પ લૂલો કરે તેમ ન હતું. તેણે આ પળે જીવનનું મહામત જોયું હતું, તેમાંથી ચળાવવા કોણ શક્તિમાન થઈ શકે? તે સ્વર્ગીય બળથી આ કામ

કરવા જેવો થયો હતો, કેણુ તેમાં વિદ્ય નાખી શકે? તે કચારનોએ આ સંસાર છોડી ચાલ્યો ગયો હોત; પણ પિતાની આજ્ઞા સિવાય આ કામ કરવું તે પિતાના હૃદયને શલ્યરૂપ થશે, એ વિચારથી છેવટે હિંમત ધરી પિતા પાસે ગયો અને નમ્ર ભાવે વિનયપૂર્વક પોતાના હૃદયના ભાવ પ્રદર્શિત કર્યા.

પુત્રવત્સલ પિતાએ કહ્યું: “ ‘સંસારનો ત્યાગ’ એવા શબ્દો તું ભલો થઈ મારી સંસુખ બોલતો ના. બેટા! સંન્યાસી થવાનો હજુ તારે માટે સમય પરિપક્વ થયો નથી. તું બુદ્ધાન છે, તારી નસોમાં લોહી પૂર જોશથી વહે છે. આ વય યોગીના વેશને વાસ્તે નથી. પુષ્પના આઘાતથી જે શરીર કરમાઈ જતું હતું, તે શરીર ભિખારીનો પોષાક શી રીતે સહન કરી શકશે? તું આ રાજ્યની ધુરા ધારણુ કર અને મને પ્રથમ સંન્યાસી થવા દે. તું સંસારનાં કામમાં નિપુણ થા, કીર્તિ મેળવ અને ત્યાર પછી તને ગમે તો ખુશીથી ગૃહસ્થાશ્રમનો ત્યાગ કરજે.”

કુમારે નમ્ર વાણીથી કહ્યું: “હે પિતાજી! જે આપ ચાર આપત્તિઓમાંથી મને બચાવવાનું માયે લેતા હો, તો હું સંસારનો ત્યાગ કરવાનો વિચાર માંડી વાળું. મરણુ વગરનું જીવન, રોગ વગરનું આરોગ્ય, વૃદ્ધાવસ્થા વગરનું યૌવન અને નાશ વગરના જગતના પદાર્થો. જે આ ચાર વરદાન આપ દઈ શકતા હો તો મારે સંસાર છોડવાનો કયો વિચાર નથી.”

શુદ્ધોદન રાજાએ કહ્યું: “આવી વાતો ઉચ્ચારતો નહિ. આ ચાર વાળતોને અટકાવવા આખા વિશ્વમાં કેણુ સમર્થ છે? આજ પછી આવી વાતો જે તું બીજે સ્થળે બોલીશ તો લોકો તને હસી કાઢશે. કુમાર! ભલો થઈ આ ‘સંસારત્યાગ’ કરવાના વિચાર મૂકી દે અને આનંદમાં રહે.”

કુમારે વિનયપૂર્વક કહ્યું: “પિતાજી! જે આપ મારી આ ચાર

માગણીઓ પૂરી પાડી ન શકતા હો, તો હું આજીજી કરીને કહું છું કે મને જવા દો, મને સંસાર છોડવાની રજા આપો; આપનો પુત્ર એક બળતા ઘરમાં રહે છે, તેનો ત્યાગ કરવાની રજા આપવામાં શું આપ મુત્રવત્સલ પિતા વિલગ કરશો? ખરેખર, આ જરા, મરણ અને વ્યાધિથી આપણે સર્વે ઘેરાયલા છીએ; તેમાંથી છૂટા થવાનો માર્ગ શોધવા મને રજા આપો, કે જેથી આપું વિશ્વ કલ્યાણનો માર્ગ પામી શકે.”

રાજાએ કાંઈ પણ જવાબ ન આપ્યો. પુત્ર પોતાના નિશ્ચયમાં અડગ છે, માટે તેને વધારે કહેવામાં લાલ નથી એમ ધારી તેણે મૌન ધારણ કર્યું; પણ તેની આંખમાંથી અશ્રુની ધારા વહેવા લાગી. પિતાની આવી સ્થિતિમાં શું કરવું તે ન સૂઝવાથી સિદ્ધાર્થ કુમાર આ બાબતને વિચાર કરવા પોતાના વિશ્વામવન તરફ આદ્યો.

વિશ્વામવનમાં કુમાર આવ્યો ત્યારે તેને આનંદ આપવાને યશોધરાએ તથા દાસીવર્ગે પોતાની સઘળી શક્તિ અજમાવી. પણ આજે કુમારના ચહેરા પર કાંઈક જુદો જ રંગ જણાતો હતો. આજે કાંઈ તેના મનને આનંદ પમાડવા સમર્થ નહોતું. યશોધરા તેના મનને સાંત્વન આપવા અનેક પ્રયત્ન કર્યા છતાં ન કાવવાથી અંતે સૂઈ રહી. અધીં રાત્રિ ચાલી ગઈ હશે, તેવામાં એકાએક યશોધરા સ્વપ્નમાં બોલી બીઠી: “હે નાથ ! જાગો, જાગો, મને બોલાવો, મને શાંતિ આપો !”

“પ્રિયતમે ! શું છે ? કેમ ગભરાય છે ? હું પાસેજ બિલો છું” એમ કહી કુમાર તેને સાંત્વન આપવા લાગ્યો. પણ આ શબ્દોનો જવાબ આપે તે પહેલાં ફરીથી તેના તે શબ્દો તેણે ઉચ્ચાર્યા અને પછીથી બોલી: “આજે હું મુખમાં સૂતી હતી તેવામાં મેં ત્રણ ભયંકર સ્વપ્ન જોયાં, તેથી ગભરાટથી મારી આંખો બિઠી ગઈ અને હજી પણ તે ભયને લીધે મારું હૃદય ધડકવા કરે છે. આજે

મેં એક મહાન વૃપભ જોયો. તેના મસ્તક પર ચંદ્રકાંત કે સપ-
ના મણિ જેવું રત્ન ચળકતું હતું. તે નગરના રસ્તાઓમાં યદ્યને
ફિદલા ભણી જતો હતો. આકાશમાંથી અવાજ થયો કે, ‘જે તેને
તમે નહિ રોકો તો નગરની શોભા ચાલી જશે,’ છતાં કોઈ તેને
રોકી શક્યું નહિ. હું મોટેથી રડી, મેં મારા હાથ તેની ગરદનની
આસપાસ નાખ્યા અને નોકરોને શહેરના દરવાજા બંધ કરવા
આજ્ઞા આપી. પણ તેણે એક ખૂંખારો કયો અને મારા હાથને
ધીમેથી છૂટા કરીને તે નાઠો-લોખંડના સળિયા તોડીનાળીને દર-
વાજોને હડસેલીને નાઠો. તે પછી બીજું સ્વપ્ન આ પ્રમાણે આવ્યું.
ચળકતી આંખોવાળા અને મુંદર દેખાવના ચાર મહાન દેવો બીજા
લાખો દેવો સહિત આપણા નગરમાં આવ્યા. તેઓએ શહેર પર
જૂનો વાવટો હતો તે ઉખેડી નાખ્યો અને નવો વાવટો સ્થાપન
કયો. તે વાવટાનું કપડું વિવિધ રંગથી ચળકતું હતું. તે અનેક
રત્ન અને હીરાઓથી જડેલું હતું. તેમાંથી જે કિરણો નીકળ્યાં તે
ગંભીર શબ્દો અને મહાન વાક્યોરૂપે ફેરવાઈ ગયાં! તે શબ્દો
અને વાક્યો સાંભળીને જગતનાં મનુષ્યો ઘણો આનંદ પામ્યાં;
અને પૂર્વમાંથી પવન કુંકારો તેથી તે વાવટો ચારે બાજુએ ઊડ્યો
અને દૂર દેશનાં મનુષ્યોએ પણ તે શબ્દો સાંભળ્યા. તે વખતે
આકાશમાંથી એકાએક આપણી વાડીમાં કદાપિ ઊગેલાં નહિ એવાં
જથાબંધ મુખ્યો પડ્યાં, ”

સિદ્ધાર્થે સસ્મિત કહ્યું: “ઓહો! આ તો ખરેખર આનંદ-
દાયક સ્વપ્ન!” યશોધરાએ આગળ ચલાવ્યું: “હે નાથ! પણ
આ સ્વપ્નનો છેવટનો ભાગ ઘણો ભયંકર હતો. ‘સમય સમીપ
છે! સમય સમીપ છે!’ એવા શબ્દો મારે કાને પડ્યા અને
તરતજ ત્રીજું સ્વપ્ન મારી દષ્ટિએ પડ્યું. મેં તમને શોધવા માંડ્યા.
પણ પથારી પર ઓશીકું દળાવ્યા વિનાનું પડેલું હતું, શાલ ખાલી

પંડી હતી, બધી વસ્તુઓ એમની એમ હતી ! હે હૃદયના નાથ ! તમે કે જે મારું જીવન છો, મારો પ્રકાશ છો, મારા રાજા છો, મારું વિશ્વ છો, મારું સર્વસ્વ છો, તે ત્યાં ન હતા, હું ફરીથી બિંધી ગઈ અને વળી જાગીને જોઉં છું તો મારો રત્નનો હાર સર્પરૂપ થઈ ગયો હતો, મારા પગનાં સાંકળાં પગમાંથી નીકળી પડ્યાં હતાં, મારી સોનાની જાંઘડીઓ જુદી પડી ગઈ હતી, મારા માથામાંનું જાંઘડું પુષ્પ ધૂળ લેશું રોજાઈ ગયું હતું; આ આપણો પલંગ જમીન પર પડી ગયો હતો અને પલંગની આસપાસનો પડદો ચિરાઈ ગયો હતો. તેવામાં ઘણે દૃશ્ય આવતો તે નૃપજનો નાદ મેં સાંભળ્યો; ઘણે દૃશ્યવાપટો વીંઝાતો સાંભળ્યો. પણ ‘સમય સમીપ’ છે ! સમય સમીપ છે !’ એ જૂમ ફરીથી મારે કાને પડી, તે જૂમ-થી હજી પણ મારું હૃદય ધડકે છે, તે જૂમને લીધે હું જાગી બેઠી. હે નાથ ! આ સ્વપ્નનો શો હેતુ હશે ? મને ભય લાગે છે કે, કાંતો મારા પ્રાણ દૂર થશે અગર તો મારા પ્રાણેશ્વર મારો ત્યાગ કરશે.”

અત્યંત ગભરાયેલી, દિલાસાની સંપૂર્ણ જરૂર ધરાવતી પોતાની તે ધર્મપત્નીને દયાના સાગર સિદ્ધાંત કુમારે અત્યંત દિલ-સોજીથી અને પ્રેમાર્દ્ર અવાજથી સાંત્વન આપવા માંડ્યું : “શાંત થા, મારી મધુરી ! શાંત થા. તું પાપી નથી; માત્ર પુણ્યાત્માજી આલું સ્વપ્ન જોઈ શકે છે. કદાચ તારાં સ્વપ્ન ભવિષ્યમાં બનનાર બનાવના પડઘારૂપ હોય, કદાચ દેવોનાં આસનો ચળ્યાં હોય અને કદાચ આખું વિશ્વ મદદ મેળવવાના માર્ગની સમીપમાં હોય— અને તારે કે મારે માથે ગમે તેવી આપત્તિ આવી પડે, છતાં એટલો વિશ્વાસ ધરજો કે, હું તને ચાહતો હતો અને ચાહું છું. આ દુઃખી જગતને કેવી રીતે બચાવવું તેને સારું કેટલાક મહિ-નાથી હું રાતદિવસ વિચાર કરું છું તે તું સારી રીતે જાણે છે. જે મારો આત્મા બીજા અજાણ્યા આત્માઓને સારું તલસતો

હોય અને જે જે દુઃખો મારાં દુઃખ નથી, તેને માટે હું દુઃખી થતો હોઉં, તો પછી હું મિથ્યે । મારા ઉચ્ચ વિચારો મારી મિથ્ય-તમાના કલ્યાણને વાસ્તે ફેટલા વધુ ઘોળાતા હોવા ભ્રમર, તેનો તુંજ ખ્યાલ કર. આ પછી ગમે તે બનાવ બને અને કદાચ તે ‘વૃષભ’ ચાલ્યો જાય, અથવા તો ‘વાવટો’ ફર બિડતો ફેળાય, છતાં આટલો વિશ્વાસ રાખજે કે હું તને ચાહતો હતો અને ચાહું છું. જે ચીજ હું આખા જગતને સારુ શોધું છું, તે તારે માટે તો વિશેષ કરીને શોધું છું અને કદાપિ તારે માથે દુઃખ આવી પડે તોપણ આપણા દુઃખથી જો જગતને શાંતિનો માર્ગ જડતો હોય તો તે વિચારથી આશ્વાસન પામજે. બીજાઓ જે બાબત નહિ જાણી શકે તે હું તને જણાવું છું કે, હું તને સૌ કરતાં વધારે ચાહું છું; કારણ કે હું સઘળાં જીવતાં પ્રાણીને ચાહું છું. માટે હું મનવહસે ! તું હવે સૂઈ જા અને હું જાગતો બેસીશ અને તારું રક્ષણ કરીશ.”

પતિનો પ્રેમ એજ જેનું સર્વસ્વ છે એવી તે વિશ્વાસુ આચ-બાળા રૂસકાં ખાતી ખાતી પોદી અને નિદ્રાવશ થઈ ગઈ; તથાપિ જુઓ બિંધમાં પણ તે રૂસકાં ખાય છે અને લવે છે, “સમય સમીપ છે ! સમય સમીપ છે !”

પ્રકરણ ૬ હું-ત્યાગ (મહાભિનિષ્ક્રમણ)

આજે ચંદ્ર કંઈ રાશિનો છે. આજે તારાઓ સિદ્ધાર્થ કુમારને પ્રબોધતા હતા કે, “ બે માર્ગમાંથી એકની પસંદગી કરવાનો આ છેલ્લો વખત છે. આજે ને હમણાં જ માનનો માર્ગ લો, કાં તો ભલામનો માર્ગ અંગીકાર કરો. આજે ને હમણાં જ ચક્રવર્તી રાજા થવાનો માર્ગ પકડો, અગર તો વિશ્વના ઠંડ્યાણુ અર્થે ‘ અનમાર’નો-‘ સંન્યાસી’નો માર્ગ સ્વીકારો. હિલ ચાહે તે પસંદગી કરવાનો આ છેલ્લો સમય છે.”

અને હવે પણ આજે સિદ્ધાર્થ કુમારનો છેલ્લો નિશ્ચય બાણુવાને ટોળાંબંધ એકઠા થયા હતા, કે જ્યાં રાજકુમાર પોતાની સુતેલી પત્નીની બાણુએ, છેવટનો માર્ગ નક્કી કરતો પસંદગ પર બેઠો છે. મધ્યરાત્રિ પસાર થઈ ગઈ છે. ચોતરફ શાંતિ ફેલાયેલી છે. કુમારના અત્યંત ગંભીર અને ખિન્ન વદન ઉપર, એક ખૂણાની ઝાંખી બત્તી ફિક્કું તેજ નાખી એને વધારે ફિક્કાશ આપે છે. એક બારીક ધોતી અને એવાજ બારીક બદિયાનભેર ખુલ્લે માથે બેઠેલો કુમાર બાણુ કે સઘળી સાહેબીને ઉડેલી વારનો નિહાળી લેતો હોય એમ ચોતરફ દૃષ્ટિ ફેરવે છે.

જો! હમણાં એની દૃષ્ટિ મીંચાયેલી આંખોવાળી પોતાની મન-વલ્લભાના ચહેરા પર પડે છે. દૃઢ નિશ્ચયબળને એકઠું કરી ત્યાંથી તે દૃષ્ટિ પાછી ખેંચે છે અને ઘડીભર પોતાની આંખો આગળના અવ-

કાશમાં જગતના બુદ્ધાઓ, દરદીઓ અને મુડદાઓનો દેખાવ કદપના-
દેવીની મદદથી ઉત્પન્ન કરે છે અને તે જોતાંજ તે ખોલી જાતે છે:

“જઈશ, જરૂર જઈશ; સંસારનો ત્યાગ કરીશ. ‘સમય આવી
પહોંચ્યો છે’! હે સૂતેલી પ્રિયે! આપણે જેથી જુદાં પડીએ, પણ
આખું વિશ્વ જેથી બચે તે તરફ મારા વિચારો દોરાય છે. આ
આકાશમાં પણ હું તેજ સંદેશો વાંચું છું. મારો જન્મ પણ તેજ
વાસ્તે હતો. આ પસાર થયેલા બધા દિવસો અને રાત્રિઓએ પણ
મને તેજ કરવા પ્રેયો છે. જે રાત્રિઓ મેળવવાને તલવારો ખુલી કરવી
પડે, અનેક નિરપરાધી મનુષ્યોનાં રુધિર વહેવરાવવાં પડે અને
અનેક પશુઓનો સંહાર થાય, તે રાત્રિઓ તથા તેથી મળતી કીર્તિ
મારે નથી જોઈતી. હું ધરતી ઉપર શાંતિથી પગ મૂકવા ઈચ્છું છું.
પૃથ્વી મારી પથારી થશે અને જંગલો મારી રહેવાની ભૂમિ થશે.
હું ભિખારીના જેવો પોશાક પહેરીશ અને દયાળુ પુરુષો જે કાંઈ
ખાવાનું આપશે તે પર મારો નિર્વાહ કરીશ અને બીજાં અનેક
દુઃખો હું સહન કરીશ; કારણ કે જગતનાં દુઃખોનો પોકાર મારે
કાને પડે છે; અને મારું હૃદય તે જગતનાં દુઃખોની જૂમથી દયાથી
ભરેલું છે અને ચિરાય છે. જો તે દુઃખ દૂર કરવાનો માર્ગ જડશે,
તો તે માર્ગ વડે હું તે દુઃખ દૂર કરવા પ્રયત્ન કરીશ. મારા સર્વ-
સ્વનો ત્યાગ કરીશ. મારો સધળો પુરુષાર્થ આ કામમાં વાપરીશ.

“મને મારે માટે દુઃખ થતું નથી, પણ આખી મનુષ્યજાતિ
માટે દુઃખ થાય છે. સત્યની શોધ ખાતર મેં સર્વસ્વ અર્પણ કર્યું
છે અને જરા, વ્યાધિ અને મરણમાંથી મુક્ત થવાનો માર્ગ સ્વર્ગમાં
હશે તો ત્યાંથી પણ હું શોધીશ; નરકમાં હશે તો ત્યાંથી પણ હું
શોધીશ. મારા આત્મામાં સ્ફુરણ થાય છે કે, ‘ખરા સત્યશોધક
આગળ માયાનો પડદો અદૃશ્ય થશે. જેને ખાતર જગતનો ત્યાગ
કર્યો તે માર્ગ જડશે અને મરણનો વિજેતા હું થઈશ.’ આ હું

કરીશજ; કારણ કે મારાં જાણીતાં તથા મારાથી અજાણ્યાં સર્વ હૃદય માટે મારા આત્મામાં હુઃખ થાય છે. આ મારા ‘સ્વાર્થ-ત્યાગ’ થી-મારા ‘પ્રેમ’થી લાગે છે. હવે મારા થયે. હે તારાઓ ! હું આવું છું. હે હુઃખી જગત ! તારે માટે અને તારા ઉપર રહેતા છવે માટે હું આ યૌવન, રાજ્ય, મુખ, વૈભવ, મહેલ અને જેનો ત્યાગ કરવો અશક્ય છે, તેવી સ્ત્રીનો પણ ત્યાગ કરું છું. હે પ્રિયે ! જગતનો ઉદ્ધાર કરવા જતાં તારે પણ હું ઉદ્ધાર કરીશ; કારણ કે તું જગતમાંની એક છે. હે બાળક ! તને આશ્વાસન આપવા રહું તો મારા નિશ્ચયમાં કશી જાત, માટે તારું આધેથીજ કલ્યાણ ઇચ્છું છું.

“ હે પ્રિયે ! હે પુત્ર ! હે પિતા ! હે લોકો ! વિશ્વને ખાતર-જગતના કલ્યાણ ખાતર થોડો વખત વિચોગહુઃખ સહન કરો; કે જેથી પ્રકાશ અળકી ઊઠે અને આપું જગત સત્ય ધર્મને જાણે. હવે મારો દૃઢ નિશ્ચય થયો છે. હવે હું જાઉં છું અને જ્યાંસુધી હું જે થોડું છું તે નહિ જડે, ત્યાંસુધી હું પાછો નહિજ ફરું.”

* * * * *

હવે સિદ્ધાર્થ કુમાર ઊભો થયો. પોતાની પ્રિય પત્નીની સામે જોયું. તે દીન મક્ષિકા જેવી પડી હતી. વિશ્વાસથી તેની પાંપણો મીંચાઈ હતી. તે પલંગની આસપાસ, જાણે કે તે કોઈ દેવની મૂર્તિ ન હોય તેમ તેણે ત્રણ વાર પ્રદક્ષિણા કરી. ત્રણ વાર પલંગ તણ બારણા તરફ ગયો અને ત્રણ વાર તે પાછો આવ્યો. તેનું સૌંદર્ય એટલું મોહક હતું, તેનો પ્રેમ એટલો વિશાળ હતો ! છેવટે તે પલંગ તરફ જઈને યુદ્ધે વિચાર કર્યો : “ મારાં વડાલાં સ્વજનો ! તમે મને પ્રિય લાગો છો. તમારો ત્યાગ કરવો બહુ કઠણ લાગે છે. પણ જો હું તમારો ત્યાગ ન કરું તો આપણાં બધાંની શી સ્થિતિ થશે ? વૃદ્ધાવસ્થા પોતાનું કામ કરશે અને મરણ પોતાની જાણ પાથરશે, તેમાંથી આપણે શી રીતે સુખ થઈ શ-

દીશું? જ્યારે દીપકમાંથી તેલ જતું રહેશે ત્યારે જ્યોત શી રીતે
જાળશે? જ્યારે શુદ્ધાણ કરમાંથી જથ્થો, ત્યારે તેની મુગ્ધ અને
શોભા ક્યાં રહેશે? અંતે હે સ્વજનો! તમારો ને મારો વિયોગ
થવાનોજ છે; તો તે વિયોગ સહન કરીને પણ મરણ, જરા અને
વ્યાધિના પંજમાંથી સર્વને છૂટા કરવાનો માર્ગ કેમ ન શોધું? હવે
વધારે વિચાર કરવાથી વધારે ગભરાઈ છું. શ્રી તરુનો પ્રેમ અને
વિશ્વ તરુનો પ્રેમ—આ બેની મારામારી અસહ્ય છે. પણ હવે તો:—

સહ પ્રાણી દુઃખમય જાણે, જનતા પીડાતી જગ આંખે:
તે સહુની પીડા દૂર કરવા, કલ્યાણ જગતમાં ભરવા;
થઈ પ્રબુદ્ધ ગૌતમ આજે, થઈ તપસ્વી તપ શુરુ માંડે;
જગના સહુ આધિ વ્યાધિ, હરવા નવી બુદ્ધિ સાધી.
એ તપમાં બુદ્ધ તપાશે, નવી યજ્ઞ-વેદિ મંડાશે;
પશુ માત્ર હવે ઊગરશે, મુજ પ્રીતિ એ હોમે પડશે.
મુજ પ્રીતિ એકલી હોમાશે, બીજું જગત જીવી મુખી થાશે. x

“હે તાત! હે પ્રિયા! હે પુત્ર! હે માતા! તમે સર્વ મને
વહાલાં છો. મનુષ્ય અને પશુઓનું કલ્યાણ કરવાનો ભગીરથ યજ્ઞ
મેં આરંભ્યો છે, તેમાં હું મારી પ્રીતિનું બલિદાન આપું છું. એ
યજ્ઞમાંથી જે કાંઈ ફળ પ્રાપ્ત થશે તે આખા જગતને હું આપીશ.
આ યજ્ઞ તેમને માટેજ છે અને યજ્ઞનું ફળ પણ તેઓને માટેજ
છે. જે સ્નેહમાં ભંગ થવાનો ભય છે, તે સ્નેહબંધનમાં હવે વધારે
વાર પડી રહેવાથી આ ભગીરથ કામ પડ્યું રહેશે.”

તે મહાત્મા એકાએક ઊભો થયો અને મનમાં બાંધેલા નિશ્ચયને
અમલમાં મૂકવા તૈયાર થયો. પણ જુઓ, તેની ઊંઘતી કુમુદિની
જરા હાલે છે અને રાજયોગીની દૃષ્ટિ તે તરુ જાય છે, “પ્રિયે!
ઊંઘ, નિરાંતે ઊંઘ! તારા જેટલીજ પ્રિય એવી આ દુનિયાના ઉદ્ધાર

અર્થે હું જાઉં છું. એ જો અપરાધજ્ઞ થતો હોય તો તે માટે ક્ષમાની બીજ માગવા એક દિવસ હું તારી પાસે જરૂર આવીશ ! તારા અને જગતના મુળનો રસ્તો શોધવા માટે હું જાઉં છું-અનંત પ્રકાશ મેળવવા માટે જાઉં છું-હૃદયમાંના છૂપા પ્રેમને આકારમાં મૂકવા માટે જાઉં છું. હૃદય ! ચાલ, મજબૂત થા !”

હમણાં શ્રીમદ્વાયનું વદન ઉચ્ચ પ્રેમ, દયા અને નિશ્ચયના રંગોથી છવાઈ ગયું હતું. આવી ભવ્યતા કોઈ મોં પર ભાગ્યેજ લેવામાં આવી હશે !

અને હવે તે પોતાના સારથિ ચ્યનાને બોલાવે છે અને પોતાને કંતક નામનો અશ્વ સજ્જ કરવા તેને ફરમાવે છે. ચ્યનો આશ્ચર્યમાં અને ગભરાટમાં લીન થઈ જાય છે અને છેવટે બોલે છે;

“ઓ રાજપુત ! રાજપુત ! શું આપ જ્યોતિષીને પણ જૂઠા-જ પાડવા ઇચ્છો છો ? શું આપને રાજ્યોની માલિકી છોડી ભિક્ષા-પાત્ર અંગીકાર કરવુંજ ઘણું ગમે છે ? કુમાર ! પિતાની દિલગીરીનો કાંઈક તો વિચાર કરો !”

“ધીમે બોલ, ધીમે બોલ” કુમારે કહ્યું: “આવો કાશા મનનો ન થા ! બુદ્ધનો સારથિ કદાપિ કાયર હોઈ શકે શું ? સાંભળ, જ્યોતિષીના કહેવા મુજબ હું રાજ્યોનો નહિ પણ વિશાળ વિશ્વ-રાજ્યનો રાજા થવા અને રક્ષક થવા જાઉં છું અને પિતાની દિલગીરી તો કેવળ ‘રાગ’ને આભારી છે. ‘સ્વાર્થી’ પ્રેમ’ અથવા ‘રાગ’-માંથી દિલગીરી સિવાય બીજી કંઈ ચીજ ઉત્પત્ત થઈ શકવાની હતી ? તથાપિ ચ્યના ! હું જરૂરેજ પ્રેમથી પિતાજીને આહું છું અને એમને તથા સર્વ પ્રેમીપાત્રોને કદાપિ દિલગીરી થવા ન પામે એવો ઈલાજ કરવા માટેજ હમણાં તત્પર થયો છું. તું જો જરૂર રાજભક્ત હો તો ચાલ, વિશ્વં મા કર, કંતકને લાવ !”

ચ્યનાને આ પળે દેવોએ આધ્યાત્મિક બળ ધીયું, તેણે તરત-

જ અશ્વને સજ્જ કરી કુમાર પાસે હાજર કર્યો. કુમારે તેના પર હાથ ફેરવીને કહ્યું: “પ્રિય કંતક ! શાંત થા, શાંત થા ! કદી નહિ કરેલી એવી મુસાફરી આજે આપણે કરવાની છે, માટે શાંત થા ! મારે જે ચીજ શોધવાની છે, તે ક્યાં અને ક્યારે મળશે તે કોઈ જાણતું નથી અને એ શોધમાં તારી હિંમત અને વફાદારીની મારે ઘણી જરૂર છે. રસ્તામાં હજારો ખુલ્લી તલવારો સામી મળે છતાં તું જરા પણ અચકાતો નહિ. મજબૂત કિલ્લો કે ખાડી વચ્ચે આવે તોપણ તું બેધડક આગળ વધજે. હું તારા કાનને પકડીને કહું કે, ‘કંતક, ચાલ !’ તે વખતે તારે એવી ઝડપથી દોડવું કે પવનનું મોઢું તોફાન પણ તને પહોંચી વળવા ન પામે. આજે તારે એક મહાન કર્તવ્ય બજાવવાનું છે. આખા વિશ્વને જેથી સહાય મળે એવી જાતના એક કામમાં લાગ લેવાનો મહદ્ લાભ આજ તને મળવાનો છે. કેવળ મનુષ્યોને માટેજ નહિ, પણ જે અવાચક છે અને જે મનુષ્યોને હાથે રિખાય છે, તેવાં પ્રાણીઓને વાસ્તે પણ—સર્વ જીવોને વાસ્તે દુઃખમુક્તિ મેળવવાનો ઇલાજ કરવા હું હમણાં તારી પીઠ ઉપર સવાર થાઉં છું; માટે ચાલ, રસ્તે પડ !”

સત્યનો બહાદુર શોધક ઘોડેસવાર થયો, કે તરતજ તે અશ્વ-રત્ને પ્રયાણ શરૂ કર્યું. દેવોએ સર્વ પેહેગીરોને નિદ્રા મૂકી હતી, તેથી પથ્થરની જમીન પર થતો કંતકની નાળનો અવાજ પણ તેઓ સાંભળી શક્યા નહિ; બલકે જે દરવાજો ખોલવાને સો મનુષ્યની જરૂર પડતી હતી અને જેનો અવાજ અર્ધા યોગ્ય સુધી સંભળાતો હતો, તે દરવાજાનાં દ્વાર પણ ખુલ્લાંજ પડ્યાં હતાં !

કુમાર, સારથિ વ્યનો અને અશ્વરત્ન એ ત્રણ સિવાય કોઈ હમણાં જાગતું ન હતું. ત્રણે આ લાભ લઈ આગળ ને આગળ વધતા વધતા કપિલવસ્તુ નગરથી પિસ્તાળીસ કોશ દૂર અનેકા નદીને કિનારે આવી પહોંચ્યા. અહીં કુમારે અશ્વને જિલ્લો રાખ્યો,

તે રત્નના મુળ ઉપર પ્રેમભર્યો હાથ ફેરવ્યો. અને પછી અંતરને કહ્યું: “નિમકહલાલ અંતર! તેં જે સેવા બતાવી છે, તેનો તને તેમજ આખા વિશ્વને સારો બઢલો મળશે. હવે હું આ અંતરને અને મારાં આભૂષણોને લઈને પિતાજી પાસે જા. આ સુંદર મુગટ, રાજ-વંશી પોશાક, વડાણી તલવાર અને આ રત્નજડિત ચાન ચાંચને લઈ હું હવે જા. મારે આમાંનું કંઈજ ધામનું નથી. પિતાને કહેજે કે હું કૃતજ્ઞ નથી થયો; મારી શોધ પૂરી થયા પછી જરૂર હું તેમનાં અશુભ લૂછવાને હાજર થઈશ. યશોધરાને પણ દિલાસો આપજો. હવે વિલંબ ન કરીશ, જા, જલદી ઘેર જા. હું સત્યનો પ્રકાશ મેળવવા ભગીશ અને જે જોમાં વિગળી થઈશ તો આખું વિશ્વ મારું થશે. જે મનુષ્ય મનુષ્યો માટે પ્રયત્ન નહિ કરે તો બીજું કેાણ કરશે ?”

પ્રકરણ ૭ મું- સત્યની શોધમાં

સારથિ ગયો. સિદ્ધાર્થ કુમારનું મન શાંત થયું. હવે તેણે પોતાના માથાના વાળ કાપી નાખવા ઇચ્છ્યું; કારણ કે તે સુંદરતાની તેને હવે કંઈ જરૂર નહોતી તથા રેશમી વસ્ત્રોને બદલે લિલ્લુક દશાને ઉચિત લગવાં પડેરવા ઇચ્છ્યું. બરાબર તેજ વખતે છૂર્ણ કાપાય વસ્ત્રો (લગવાં) વાળો એક પારધી* હાથમાં તીર-કામઠાં સાથે આવતો દેખાયો. તેને પોતાનાં રેશમી વસ્ત્રો આપી તેનાં કાપાય વસ્ત્રો કુમારે પોતે પહેરી લીધાં અને તેની પાસેની છરીથી પોતાના માથાના વાળ કાપી નાખ્યા. પછી પોતે એકલા-એજ મુસાફરી આગળ લંબાવી.

ચાલતાં ચાલતાં આ યુવાન રાજયોગી રાજગૃહી નગરી નજ-દીક આવી પહોંચ્યા. આ નગરી તે સમયે મગધદેશની રાજધાની હતી. ગંગા નદીની પૂર્વ ખીણમાં મગધરાજની આજુ વતંતી હતી, ત્યાંનો રાજા ગિંણિસાર મહાપ્રતાપી હતો.

રાજગૃહી નગરી વિધ્યાચલ પર્વતની પાંચ ટેકરીઓ ઉપર આવેલી હોવાથી એની રમણીયતા સ્વાભાવિક રીતેજ અસાધારણ હતી. તે ટેકરીઓ કુદરતની અનેક સુંદરતાઓથી વિભૂષિત હતી. મનુષ્યના સંસર્ગથી દૂર રહેવા ઇચ્છતા અનેક સંન્યાસીઓ-શ્રમ-

* બૌદ્ધધર્મનાઓ કહે છે કે, આ કોઈ સામાન્ય પારધી ન હતો પરંતુ પારધીનું રૂપ ધારણ કરેલો કોઈ દેવ હતો.

જો મિત્રકો—સાધુસંતો કાયકલેશ, તપ અથવા દેહકષ્ટ ક્રિયાઓ કરવાને અને અનેક સાધુસંતો ધ્યાનમાં મગ્ન રહેવાને આ ટેકરીઓ પર વાસ કરતા હતા. આ પાંચ ટેકરીઓમાંની એક—રત્નગિરિ નામથી ઝોળખાતી ટેકરીને સિદ્ધાર્થે પોતાનું નિવાસસ્થાન બનાવી.

યોગી સિદ્ધાર્થે બિલા ઉપર નિર્બંધ કરતા હતા. રાત્રીએ સૂકા ઘાસ ઉપર પડ્યા રહેતા અને ઘણી વખત તો ગિલકુલ સૂતાજ નહિ; જિંઘતા ત્યારે પણ ઘણુંજ થોડું જિંઘતા અને સૂર્યોદય અગાઉ ઘણા વહેલા જાગી સૂર્યોદય થતાં મુખી ‘ધ્યાન’ કરતા અને પછી દેહશુદ્ધિ બાદ નગરીમાં જતા.

રાજકુટુંબમાં જન્મેલા અને સુંદર આકૃતિવાળા આ યુવાન ઋષિરાજને બિલાપ્રાપ્તિમાં મુદ્દલ પરિશ્રમ પડતો નહિ; કારણ કે જેવા તે પોતાની ટેકરી પરથી નીચે જિતરી નગરીમાં પ્રવેશ કરતા, તેવાજ લોકો તેમનો લવ્ય ચહેરો જોવા ટોળાંબંધ એકઠા મળતા અને કેટલાક તો “અમારું અન્ન ગ્રહણ કરો, દેવ ! અમને અપૂર્વ લાભ આપો !” એમ કાલાવાલા કરતા નજરે પડતા હતા. પરંતુ જિહ્વાને જેણે કાળુમાં રાખી છે, એવા તે યુવાન યોગી માત્ર થોડા અને શુષ્ક અન્નથીજ સંતોષ માનતા અને તરતજ પોતાની ટેકરીએ ચડી જતા. એમના અપૂર્વ રૂપને જોઇ કુમારિકાઓ મોહિત થતી, એ જાણી યોગીરાજ ઘડી પણ નગરીમાં વિનાકારણ થોભતા નહિ.

તેઓ ખીજી ટેકરીઓ ઉપર પણ ભટકતા અને જુદી જુદી માન્યતાઓ ધરાવતા સંતોનો ઉપદેશ સાંભળવામાં આનંદ માનતા. પોતાની રત્નગિરિ ટેકરી (જેનું ખીજું નામ પાંડવશૈલ છે તે) ઉપર જતાં રસ્તામાં શહેરની બહારની બાજુએ કેટલાક એવા સંન્યાસીઓ રહેતા હતા, કે જેઓ શરીરને શત્રુ સમાન ગણતા હતા. ત્યાંમુખી શરીરમાં દુઃખની લાગણી તદ્દન બહેર મારી જાય, ત્યાંમુખી શરીરને અનેક પ્રકારનાં આસનોથી અને અનેક પ્રકારની

ક્રિયાઓથી કષ્ટ આપવું, એ તેમનો સિદ્ધાંત હતો. તે સિદ્ધાંતને અનુસરી કેટલાકે પોતાનો જમણો હાથ રાતદિવસ ઊંચો રાખ્યો હતો, કે જે હાથમાં લોહીનું ફરવું બંધ થવાથી તે અકકડ વૃક્ષની ડાળી જેવો બન્યો હતો, કેટલાક ખીલાવાળી પાવડી પર ચાલતા હતા, કેટલાક શરીરમાં જંગલના કાંટા ઘોચતા હતા, કેટલાકે શરીર ઉપર કાઠવ અને ધૂળ ચોળ્યાં હતાં, કેટલાકેએ રમશાન-ભૂમિતું સેવન કર્યું હતું, કેટલાકની આંખો ઊંડી ગયેલી હતી, કેટલાક કેવળ દરરોજ હજાર બાજરીના દાણા એક પછી એક ખાતા હતા. કેટલાક રસના-ધન્દ્રિયની મીઠાશનો નાશ કરવાને કડવાં પાદડાંજ ચાવતા હતા. કેટલાકેએ તો પોતાની વિવિધ ધન્દ્રિયોજ કાપી નાખી હતી અને આંધળા, જીભ વગરના, બહેરા, લંગડા તથા ચિહ્ન વગરના બન્યા હતા.

આ સઘળો ત્રાસદાયક દેખાવ જોઈ અને તે પણ ભવિષ્યમાં મળનારા સુખને માટે ધર્મનિમિત્તે થતો જોઈ, આ ટોળાના ઉપરી-ને મળી સિદ્ધાંતે કહ્યું: “હું ઘણા મહિનાથી આ પાસેની ટેકરી પર રહું છું અને હું પણ સત્યની શોધમાંજ છું. આ મારા બંધુ-ઓને જોઈ છું, ત્યારે તેમને પોતાની મેળે દુઃખ પામતા જોઈ મને દયા આવે છે. આ જીવન જે મૂળેજ દુઃખમય છે, તેને વિશેષ દુઃખમય શું કરવા કરો છો?”

તપસ્વીઓના ગુરુએ જવાબ આપ્યો: “શાઓમાં એવું લખેલું છે કે, જો મનુષ્ય પોતાના શરીરને એટલું બધું કષ્ટ આપે કે જીવન દુઃખમય થાય અને મરણ શાંતિરૂપ થાય, તો તેનાં પાપ ધોવાઈ જાય અને તેનો આત્મા દુઃખની ભઠ્ઠીમાં વિશુદ્ધ થઈને શુદ્ધ થાય અને સ્વર્ગમાં આદ્યો જાય.”

સિદ્ધાંત કુમારે યાને શાક્યમુનિએ જવાબ આપ્યો: “સૂર્યના

તાપથી તપેલું પેલા દરિયાનું પાણી ઊંચે ચડી વાદળરૂપ બને છે, પણ તે પાછું જમીન પર વરસાદરૂપે પડે છે; અને તે ટીપાં એકઠાં થઈ નદીમાં ભળે છે અને છેવટે તે નદી સમુદ્રને મળે છે. આ રીતે ત્યાંથી તે ઉદ્ભવ્યું ત્યાંજ તે આવીને મળે છે. ધારો કે તમારા આ પ્રયત્નથી સ્વર્ગ મળ્યું; તોપણ તેનું ફળ પૂરું થયું એટલે પાછા તમારે અહીં ને અહીં આવવાનું અને ફરીથી આ પ્રયત્ન આરંભવાનોજ કે ? ”

ઋષિએ જવાબ આપ્યો: “ કદાચ આરંભવો પડે. અમે આ કશું સમજૂતા નથી. પણ રાત્રિ પછી દિવસ આવે છે અને તોફાન પછી શાંતિ આવે છે; અને આ શરીર બાંધનકારક છે, આત્માને ઊંચો ઊડતાં અટકાવે છે, માટે અમે તે શરીરને ધિછારીએ છીએ, કદ આપીએ છીએ અને દેવોની સાથે સુખ મેળવવા ઇચ્છા રાખીએ છીએ. ”

શાક્યમુનિએ કહ્યું: “ તે સ્વર્ગનાં સુખ ગમે તેટલાં વર્ષો સુધી ચાલ્યા કરે, તોપણ તેનો અંત તો અવશ્ય છેજ. પણ એવું કેાઈ જીવન છે કે જે શાશ્વત હોય ? બોલો, શું તમારા દેવો પણ શાશ્વત-કાળ ટકી શકે છે ? ”

યોગીએ કહ્યું: “ ના, તેમની પણ અવધ હોય છે અને તે અવધ પૂરી થયે તેઓ પણ મરે છે. ”

આ શબ્દો સાંભળી સિદ્ધાર્થનું હૃદય પીગળ્યું અને તેમણે કહ્યું: “ હે ઋષિઓ ! તમે પવિત્ર છો અને મજબૂત મનના છો. માટે હવે જરા કહાપણ વાપરો અને આ શરીરને કદ આપવાનું છોડી દો. આથી કદાચ તમને માયાવી લાભ થશે, પણ તેનોય અંત આવશે. આ શરીરરૂપી મકાન કે જેની બારીઓદ્વારા કાંઈક પણ અંખો પ્રકાશ આવી શકે છે, તેને તોડી પાડવા શા સારું પ્રયત્ન કરો છો ? ”

તેઓએ જવાબ આપ્યો: “અમે આ માર્ગ પસંદ કર્યો છે અને મરણ સુધી તે માર્ગે જ જઈશું. આ માર્ગે ચાલતા જગતના તમામ પથરા કદાપિ સળગતા હોયલારૂપ થઈ જાય, તોપણ અમે તો આ માર્ગે જ ચાલીશું. અય નવજવાન ! આથી વધારે સારો માર્ગ તું જાણતો હોય તો બોલી દે; નહિ તો તારે રસ્તે જા.”

શ્રમણ સિદ્ધાર્થે કંઈ પણ જવાબ ન આપ્યો, પણ પોતાને માર્ગે આગળ ચાલ્યા અને રસ્તામાં આ બિચારાની સ્થિતિ પર દયા લાવતા હતા કે, “અહા ! કેટલું અસાન ! શું આ અસાન-માંથી આ લોકોને મુક્ત કરવાનો માર્ગ નહિ જડે ? આરે, જરૂર તે હું શોધીશ.”

આ પ્રમાણે વિચાર કરતા સિદ્ધાર્થ યોગી ચાલ્યા જાય છે, તેવામાં કેટલાંક ઘેટાં અને બકરાંને હાંકી જતા કેટલાક ભરવાડો તેમની નજરે પડ્યા. પોતાના પર ગુજરવાના જીલ્મનો પડછાયો જેણે જોયો હતો, એવાં તે ઘેટાંઓ આમતેમ નાસી જતાં હતાં અને તે ભરવાડો મહામહેનતે તેમને હારમાં લાવતા હતા. એક ઘેટાના બચ્ચાને પગમાં કાંઈ ઇંજ થઈ હતી, તેથી તે મહામહેનતે વેદના લોગવતું ચાલતું હતું, જ્યારે બીજાં ઘેટાંઓ કૂદકા મારતાં ચાલ્યાં જતાં હતાં. શ્રમણ સિદ્ધાર્થને આ બચ્ચાની ઘણીજ દયા આવી અને તેને ઊંચકીને પોતાના ખભા ઉપર મૂકતાં મૂકતાં તે બોલ્યા: “હૈ નિરાધાર પશુ ! તું શાંત થા; જ્યાં આ ભરવાડો બધાં ઘેટાંને લઈ જશે, ત્યાં હું પણ તને ઊંચકીને આવીશ. પેલી ગુફાઓમાં બેસીને જગતનાં દુઃખ ઉપર વિચાર કર્યો કરવો તે જેટલું ઉત્તમ કામ છે, તેટલુંજ ઉત્તમ કામ એક પશુને શાંતિ આપવાનું છે.”

પછી તે ભરવાડો તરફ વળીને કહ્યું: “હૈ મિત્રો ! અત્યારે ખરા બપોરે આવા સખ્ત તાપમાં આ જાનવરોનાં ટોળાંને કયાં

લઈ જાઓ છો ?”

તે ભરવાડોએ જવાબ આપ્યો: “આજે અમારો રાત્ર તેના દેવો નિમિત્તે મોટો યજ્ઞ કરવાનો છે અને તે યજ્ઞમાં પાંચ ઠોડી ઘેટાં અને પાંચ ઠોડી બકરાં હોમવાનાં છે; માટે તે રાત્રને માટે અમે આ ઘેટાં તથા બકરાં લઈ જઈએ છીએ.”

“આલો, હું પણ તમારી સાથે આવું છું” એમ કહી સિદ્ધાર્થ યોગી તે ઘેટાને ખસા ઉપરજ રાખીને તપેલી રેતીમાં અને સખત તાપમાં તે ભરવાડો સાથે શાંતિથી ચાલવા લાગ્યા.

સંધ્યાકાળ થવા આવ્યો હતો અને દૂર વહેતી સોના નદી પર આશ્ચર્યજનક પ્રકાશ પડી ચૂક્યો હતો. શ્રમણ સિદ્ધાર્થ અને તે ભરવાડો ઘેટાં તથા બકરાં સાથે નગરમાં દાખલ થયા. દરવાજા આગળ ઊભેલા દ્વારપાળોએ જ્યારે યોગીને ઘેટું ઊંચકીને આવતા જોયા, ત્યારે તેઓ એકદમ પાછા હટી ગયા. તેમનું નમ્ર વદન જોવાને વેપારીઓએ શબ્દોની મારામારી છોડી દીધી. બુઢારે એરણ ઉપર ઠોકવાને ઉપાડેલો હથોડો એમ ને એમ તેના હાથમાં રહી ગયો. વણકરે વણવાનું અને લખનારે લખવાનું છોડી દીધું. પૈસા ગણનાર તેનો હિસાબ ચૂકી ગયો. તે વખતે કણિયાના ચોખા એક આખલો ખાવા મંડી ગયો. દૂધ વેચનારે લોટો ભરાઈ ગયો તોપણ દૂધ રેડ્યા કર્યું. તે સિદ્ધાર્થ યોગીનું વદન એટલું નમ્ર તથા એટલું પ્રતાપી-કાંતિમાન હતું કે, સર્વ કોઈ પોતાનો ધંધો છોડીને આ મહાત્માને જોવા તદ્દલીન બન્યા. સ્ત્રીઓ તો બારણામાં એકઠી થઈને માંહોમાંહે વાતો કરવા લાગી કે, “આવો સુંદર અને ભવ્ય દેખાવનો પુરુષ યજ્ઞનિમિત્તે આહુતિ લાવનાર કાણ હશે ? તેની જાત શી હશે ? એની આંખો કેવી રમ્ય લાગે છે ? ઇન્દ્ર, ચંદ્ર કે કામદેવ તો મનુષ્યરૂપે નહિ આવ્યા હોય ?”

આ સઘળો સમય શ્રમણ સિદ્ધાર્થ તો એજ વિચાર કરતા હતા કે, “આ બધાં ‘ઘેટાં’ છે, પણ કોઈ તેમનો ‘ભરવાડ’ નથી. તેઓ ‘રાત્રિમાં’ આમતેમ ભટકે છે, પણ તેમને દોરનાર કોઈ નથી. ઘેટાંઓ જેવી રીતે છરી ગળા ઉપર સુકાય, ત્યારે બે બે ઠરે છે, તેજ રીતે આ અજ્ઞાન મનુષ્યોના રૂપમાં ‘મોટાં ઘેટાંઓ’ પણ મરણની છરી તળે રડીને રહે છે.”

આ સમયે કોઈકે રાજા બિંબિસારને બળર આપી કે, “એક પવિત્ર યોગી અત્રે આવેલાં છે અને યજ્ઞને ઊજવવાને જે ઘેટાંની જરૂર હતી તે સાથે લાવેલા છે.” રાજાએ તે યોગીને યજ્ઞવેદિ પાસે (કે જ્યાં પોતે બેઠા હતા ત્યાં) બોલાવરાવ્યો.

રાજા બિંબિસાર હમણાં વેદિ પાસે બેસીને યજ્ઞની સઘળી તૈયારીઓ પર નજર રાખતો હતો. તેની બંને બાજુએ પ્રવેત વચ્ચવાળા બ્રાહ્મણો પંક્તિમાં ગોઠવાઈ ગયા હતા અને અગ્નિમાં ઘૂત હોમીને તેને સતેજ કરતા હતા. મંત્રોચ્ચારની સાથે જેમ જેમ તેઓ ઘી, ઔષધિઓ તથા સોમરસ અગ્નિમાં હોમતા હતા, તેમ તેમ અગ્નિની જ્વાળા બહુ જોરથી આકાશ તરફ ઉછાળા મારતી હતી.

એક બાજુએ પશુઓનાં ટોળાં ગોઠવાયલાં હતાં, જેમાં એક ડાઘાવાળા બકરાનું મુખ મુજ નામના ઘાસથી સીવી લેવામાં આવ્યું હતું. એકાએક પેલો વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ ઊભો થાય છે અને નિર્દોષ બકરાના ગળાની સમીપમાં છરો ધરીને મંત્રોચ્ચાર કરે છે. જુઓ ! તે દેવોને આ ખૂનના સાક્ષી થવા બોલાવે છે !

“ઓ દેવો ! અદ્યાપિપર્યંત કરાયલા અનેક યજ્ઞોમાં સૌથી મોટો એવો આ યજ્ઞ રાજા બિંબિસાર તરફથી કરવામાં આવ્યો છે. આ અગ્નિકુંડમાં રેડાતા લોહીથી અને શેકાતા માંસની ગંધથી તમે તૃપ્ત થાઓ—તુષ્ઠ થાઓ—પ્રસન્ન થાઓ ! રાજાનાં સઘળાં

પાપો! આ હોમાતા બકરા પર પડો! અને તે બકરા સાથેજ રાજાનાં તે પાપો ભક્ષ્ય થાઓ!”

અને તેણે ઝગમગતો છરો ઉગામ્યો અને સઘળાની આંખો તેના તરફ ખેંચાઈ અને તેના છરાની ગતિની રાહ જોવા તૈયાર થઈ! સઘળા પ્રેક્ષકોએ આ ભયંકર દેખાવ જોવાને દમ ખેંચ્યો અને બ્રાહ્મણે ફરી મંત્રોચ્ચાર કરી છરો ઉગામ્યો!

પરંતુ સખૂર! એક બ્રાહ્મણની મગદૂર નહોતી કે એક મહા-ત્માની છાયામાં જીલેલા પ્રાણીનો વાંકો વાળ કરી શકે! એકાએક તે શાંત વદનવાળા, જેના મોં ઉપર કથો ગલરાટ કે ધાસ્તીનું ચિહ્ન નહોતું એવા શાક્યમુનિ—દયાના સાગર સિદ્ધાથ રાજા પેલા બકરા પાસે જઈ પહોંચે છે, સઘળાની સમક્ષ તેનું બંધન છોડે છે અને બ્રાહ્મણના સામે આવીને તેને કહે છે: “ઓ પરમાત્માના અંશ! ખુશીથી તારો આ છરો ભારી ખુદ્દી છાતીમાં કે ગરદન પર અજમાવી લે. હું અને આ બકરો એકજ છીએ.”

બ્રાહ્મણ સ્તબ્ધ બની ગયો. તેનો ઉગામેલો હાથ એવીજ સ્થિતિમાં સ્થિર રહ્યો. મંડળીમાંથી કોઈ પણ ચૂં કે ચાં બોલીજ શક્યું નહિ, એટલો બધો તે દયાળુ પુરુષના ભવ્ય અહેસાનો પ્રતાપ હતો!

અને હવે તે રાજા ખિંખિસાર તરફ નજર કરે છે અને સઘળા સાંભળે તેમ મોટે અવાજે પોતાની અમર વાણીનો પ્રવાહ ચલાવે છે: “ઓ રાજા! આ બ્રાહ્મણો! તમે શું જાણતા નથી કે, આ જીવનની કિંમત આંકવા કોઈજ સમર્થ નથી? આ એક એવી ચીજ છે કે જે છીનવવાની શક્તિ હરકોઈ ધરાવે છે, પણ જે બક્ષવાની શક્તિ ચક્રવર્તીમાં પણ નથી. આ દુનિયામાં જેઓ જીવે છે તેઓ દયાથીજ જીવે છે અને દયા માટેજ જીવે છે. પરમ દયાળુ પરમા-

તમાની દયા સિવાય એક ક્ષણ પણ જીવવું અશક્ય છે, એ વિચારની જેઓ કદર કરી શકતા હોય, તેઓ એજ પરમાત્માની પ્રજાને રિણાવવાની હિંમત ધરી શકેજ નહિ; કારણ કે આ દુનિયામાંથી ‘દયા’નું તત્ત્વ દૂર જતાં દુનિયા વસવા જેવીજ રહેતી નથી. એ મનુષ્યો ! તમે આ અવાચક પ્રાણીઓના દેવ છો; તમારા દેવો તમને સુખ આપે એમ ઇચ્છનારા તમે, તમને દેવ માનનારા પ્રાણીના ગળા પર છરી ફેરવવા જેટલીજ બલાઈ જતાવી શકો છો કે ? લોહી રેડવાથી જે દેવો તુટી પડે તેને દેવો કહેવાયજ કેમ ? જે પ્રાણીઓ પોતાની આખી જિંદગી તમારી સેવા બળવવામાં ગુજારે છે અને જે જ્યારે તમે તેને છરો મારવા ધાઓ છો, ત્યારે પણ તમારા હાથ ચાટવા જેટલોજ પોતાનો જાત્યાવ કરી શકે છે, એવાં તે તમારા વિશ્વાસે પડેલાં અવાચક પ્રાણીઓનો મૂર્ખતાથી સંહાર કરતાં તમને શરમ પણ નથી આવતી શું ? એ આર્યો ! તમારા જિજ્ઞાસુમાંથી દયા અને પ્રેમ ક્યાં ભૂંડી ગયાં, કે જેથી તમે ધર્મનામથી પણ નિર્દય અને દ્રેષ્યુક્ત કાર્યો કરવા પ્રેરાઓ છો ? ચાલક માનજે કે, લોહીથી આત્મા ધોવાઈ શકતો નથીજ. આ વિશ્વનું ગણિત નિયમસર ચાલે છે અને દરેક મનુષ્યને તેમજ દેવને પ્રેમ વિરુદ્ધ તેણે કરેલી દરેક ભૂલ માટે દંડ ભરવોજ પડે છે. તમે જે દુઃખોથી મુક્ત થવા દેવોને આવી રીતે પ્રસન્ન કરવા ધારો છો, તે દુઃખો કોઈ તમારાંજ અસહ્ય કાર્યોનો, અસહ્ય શબ્દોનો કે અસહ્ય વિચારોનો પડવો માત્રજ છે, એ તમે નથી બાજીતા શું ? તમે તે દુઃખને ઉત્પન્ન કરવાની ભૂલ કરી અને હાથમાં વળી તે ઉત્પન્ન કરેલા રાક્ષસને પોષવા તૈયાર થયા છો ! એને દૂર કરવાની તાકાત દેવમાં કે દેવોના દેવમાં પણ નથી. એ શક્તિ તમેજ મેળવી શકો અને વાપરી શકો અને એ શક્તિ તે બીજી કોઈ નહિ પણ ‘દયા’ અથવા ‘પ્રેમ’ છે. પ્રાણીમાત્ર તરફ કોમળ ભાવ રાખતાં શીખો,

સઘળાને આત્મવત્ પ્રેમથી જોતાં શીખો, એટલે તમારી અંદરનાં દુઃખનાં બીજ આપોઆપ જાળી જશે અને તમે સુખી-સુખી થશો.”

શાક્ય મુનિએ પેલા બકરાને પોતાના ખલા ઉપર બંધકી લીધું અને પોતાનું કથન પૂરું થતાં જ ચાલવા માંડ્યું. પરંતુ રાજા બિંબિસાર આ શબ્દોની અસરથી એટલો તો ભક્તિવશ થઈ ગયો હતો કે, તેણે બીડીને તેમને સાષ્ટાંગ દંડવત્ કરી રસ્તો રોક્યો.

“દયાળુ દેવ ! અમને ક્ષમા કરો; અમે અજ્ઞાનના અધકારમાં ભટકતા હોઈ જે કાંઈ અપરાધ કરતા આવ્યા છીએ, તે સર્વ માટે અંતઃકરણથી દિલગીર છીએ અને આજથી મારા રાજ્યમાં પશુનો ભોગ દોઈ પણ શખસ નહિ આપી શકે. એ કૃપાળુ મહાત્મનું આપ.શાંત થાઓ, થાઓ અને અમારા હૃદયને ધરાળર પવિત્ર કરવા કૃપા કરો.” એમ કહી રાજા બિલો થયો અને બે હાથનો સંપુટ કરી ભક્તિવશ ચહેરા સાથે બિલો. બીજા બધાએ પણ રાજાનું અનુકરણ કર્યું.”

દયા, અનુકંપા, પ્રેમ અને સત્યનું તેજ જેના મોં ઉપર અને આંખોમાં ઝળકી રહ્યું હતું એવા તે રાજાપિંએ પ્રસંગ વિચારી આગળ ચલાવ્યું: “અહો સુર નરપતિ ! તમારા વિચારોમાં થયેલો આ ઉત્તમ ફેરફાર જોઈ મને સંતોષ થાય છે અને જ્યારે તમારો આટલો બધો આગ્રહ છે તો સાંભળો.”

દયાની સાક્ષાત્ મૂર્તિ તુલ્ય શાક્ય મુનિના આ શબ્દો સાંભળતાં જ રાજા તેમના પગમાં પડ્યો અને પૂજારીઓએ યજ્ઞકુંડને ખૂંજવી દીધો. રાજાએ કહ્યું: “હે દેવ ! આપના વધારવાથી અમને જે અનુપમ લાભ મળ્યો છે, તેનો યત્નિચિંત બદલો વાળવાની તક આપવા માટે આપ થોડા દિવસ અમારા પરોણા બનો. આ હાથ કે જે રાજ્યદંડને ચોગ્ય છે, તેને હવે વધારે વાર ભિક્ષાના શ્રમમાં ન ઉતારો એવી અમારી પ્રાર્થના સ્વીકારો. આ શરીર કે જે રાજ-

વંશી પોશાકને લાયક છે, તેને આ છલ્લું વસોથી અગ્રોભનીય ન બનાવવાની અમારી અરજ મંજૂર કરો. અમારી સાથે ચાલો, અમારા મહેલમાં વસો અને આનંદમાં દિવસ નિર્ગમન કરવા સાથે ઉપચિત્ત રાજ્યમાં જ્ઞાનનો ઉપદેશ આપો. આપના આજના ઉપદેશથી હું એવા ઠરાવ પર આવ્યો છું કે, મારા આખા રાજ્યમાં કોઈ પ્રાણીહિંસા ન કરે એવો હું કાયદો કરીશ અને આપની વધુ સ્થિરતાથી વધુ ઉત્તમ કાર્યોમાં આપ મને પ્રેરી શકશો. ”

“હે રાજન્ !” શાક્ય મુનિએ જવાબ વાળ્યો: “તમારા આમંત્રણમાં સમાયલા પ્રેમભાવની કદર ન બૂલ શકું એટલી બધી છુટ્ટી લાગણીવાળો હું નથી; તથાપિ મેં જે કોઈ માર્ગ અંગીકાર કર્યો છે, તે સમજીનેજ કર્યો છે. તમારા જેવીજ સાહેબી મારી પાસે હતી; પરંતુ ‘ત્યાગ’ માંજ મને આનંદ જણાયાથી આ રસ્તો મેં અંગીકાર કર્યો છે. તમે મને થોડા દિવસ અત્રે રોકાવાનું જે સુંદર કારણ આપ્યું તે ઠીક છે; પરંતુ જેની શોધમાં હું નીકળ્યો છું, તે ચીજ ન મળે ત્યાંસુધી વિશ્રાંતિ લેવી—પ્રમત્ત દશામાં પડવું એ મને છાજતું નથી. પ્રકાશની શોધમાં હું અવશ્ય ક્ષેત્ર મેળવીશ, એમ મારું મન સાક્ષી પૂરે છે અને જ્યારે મને તે મળશે ત્યારે તમને જરૂર મળીશ. દરમિયાનમાં, હે દયાળુ નરેશ ! મારો આટલો ઉપદેશ ગ્રહણ કરો. તમારા રાજમાં કોઈ માણસ પોતાના પેટને પ્રાણીઓની કબર ન બનાવે એવો બંદોબસ્ત કરો. ‘નિર્બંજનું સખળે રક્ષણ કરવું’ એ પવિત્ર કાનૂનનો ભંગ કરી સખળજ નિર્બંજનું ભક્ષણ કરે એ ખરેખર હેવાનિયતભરેલું અને પૃથ્વી ઉપર નરક ઉતારવા સરખું કામ છે. ધન્ય છે તે પવિત્ર ભૂમિને કે જ્યાં વસતા તમામ મનુષ્યો લોહી વગરનો અને શુદ્ધ પોરાક જમી શુદ્ધ વિચારો અને શુભ ભાવનાઓમાં રમણ કરતા હશે ! એ ભૂમિ, ખરેખર સ્વર્ગભૂમિ છે. હે દયાળુ

નરેશ ! તમારા રાજ્યને એવું અંહિં સક અને પવિત્ર જોવાનો શુભ અવસર તમને ક્યારે પ્રાપ્ત થશે ?”

ખિંખિસારે ખાતરી આપી કે, આ સઘળા ઉપદેશનો તે જનતી તાકીદે અમલ કરશે અને પછી તેણે તેમનું નામ-હામ વગેરે જાણવા ઇચ્છ્યું. જ્યારે તેના જાણવામાં આવ્યું કે, આ યોગી તે બીજા કોઈ નહિ પણ રાજા શુદ્ધોદનનો પુત્ર થાય છે, ત્યારે તેને ઘણાજ આનંદ થયો; કારણ કે જો કે તેને શુદ્ધોદનના પુત્ર સાથે કદાપિ મેળાપ થયો ન હતો, તથાપિ તેઓ બાલ્યાવસ્થામાંથી પરસ્પર પ્રીતિનાં ચિહ્ન તરીકે ઘણીએક ભેટો મોકલી ચૂક્યા હતા.

પિછાન તાજું થવાથી તેણે મહાત્માને રોકવા ઘણાએ પ્રયત્ન કર્યો; પરંતુ મહર્ષિએ જવાબ આપ્યો: “સ્નેહબંધનમાં ફસાવું મારે માટે જોખમભર્યું છે, માટે હવે પિછાન નીકળતાં તો મારે તાકીદે રવાના થવું જોઈએ, મને ક્ષમા કરો; મારી શોધ પૂરી થયેથી હું તમને જરૂર મળીશ અને તેનો લાભ તમને જરૂર આપીશ.”

એમ કહી શ્રમણ સિદ્ધાથ રસ્તે પડ્યા અને થોડી વારમાં જંગલ ભણીના રસ્તે અદૃશ્ય થયા.

શ્રમણ મહાત્માનો ઉપદેશ નકામો ગયો ન હતો. તેમના બાળમિત્ર અને શિષ્ય એવા ખિંખિસાર રાજાએ પાછળથી નીચે સુજળ શિલાલેખ તૈયાર કરાવ્યો અને એક ઢંઢેરા પિટાવીને રાજ્યમાં તેનો પૂરેપૂરો અમલ કરાવરાવ્યો. તે શિલાલેખ આ મતલબનો હતો:-

“મગધ દેશના રાજા ખિંખિસારની આવી ઇચ્છા છે; યજ્ઞ નિમિત્તે અત્યાર સુધી પશુવધ કરવામાં આવતો હતો અને ખોરાકનિમિત્તે પશુઓને કતલ કરવામાં આવતાં હતાં; પણ દિવસે દિવસે જ્ઞાન વધતું જાય છે, સર્વ જીવો સરખા છે અને દયા કરનારને દયા મળે છે-આ સિદ્ધાંતોને લીધે કોઈએ યજ્ઞનિમિત્તે

પશુનો વધ કરવો નહિ, તેમજ લોજનનિમિત્તે પશુ કે પક્ષીનો સંહાર કરવો નહિ.”

ગિંઘિસાર પાસેથી ચાલીને સિદ્ધાર્થ યોગી નદી આગળ આવી પહોંચ્યા. અહીં એક સુંદર યુવતી આંખોમાંથી ચોધારાં આંસુ વહેવડાવતી અને માથાના છૂટા કેશને ટૂંપી કાઢતી આવી અને નમસ્કાર કરી સિદ્ધાર્થ યોગીને કહેવા લાગી: “હે પ્રભો! કાલે જે મને તપોવનમાં મળ્યા હતા અને મારા પર દયા બતાવી હતી, એજ આપ છો. હું થોડે છેટે એક જૂંપડામાં એકલી પડી રહેતી હતી અને મારા એકના એક જાળકને ઉછેરતી હતી. તે છોકરો પાસે ઊગેલા કૂલના છોડવાઓમાં રમતો હતો, તેવામાં ત્યાં એક સપ્ત નીકળ્યો અને તે છોકરાને કાંડે લપેટાઈ ગયો. તે છોકરો તો હસતો હતો અને તેણે રમતમાં તે સપ્તનું મોં પહોળું કર્યું અને પોતાનો હાથ તે સુળમાં નાખ્યો. પણ અફસોસ! ઝાઝો વખત થયો નહિ એટલામાં તો તે રમતો બંધ થઈ ગયો. તે ફિક્કો પડી ગયો અને તેણે ધાવવાનું પણ બંધ કર્યું. મેં લોકોને તે જાળક બતાવ્યું, ત્યારે કોઈકે કહ્યું: ‘તેને ઝેર ચડ્યું છે.’ એક જણે કહ્યું: ‘તે મરી જશે.’ પણ અરે! મારો તે પુત્ર મરે અથવા મારાથી જુદો પડે એ વિચાર મને અસહ્ય લાગ્યો. આ જાળકની આંખમાં ફરીથી પ્રકાશ આવે અને તે મને મા કહીને બોલાવે, એવી દવા વાસ્તે હું ન્યાત્યાં ફરવા લાગી, પણ કોઈએ મને તે દવા ન આપી. છેવટે એક શખસે મને એવી સલાહ આપી કે, ‘પેલી ટેકરી ઉપર એક પવિત્ર મહાપુરુષ વસે છે, તે કાષાય વસ્ત્ર પહેરે છે, તેમને જઈને પૂછ અને જે તેમની પાસે કાંઈ દવા હશે તો જરૂર તારા છોકરાનું દુઃખ દૂર કરવા તે આપશે.’ તે ઉપરથી હું ધૂજતી ધૂજતી આપની પાસે આવી, રહી, મારા જાળક પરથી વસ્ત્ર ખેંચી લઈને આપને તે બતાવ્યું અને આ જાળકમાં જીવન આવે તેને વાસ્તે આપની

પાસે દવા માગી. હે પ્રભો! આપે બીજાઓની માફક ગને પિંછારી ઠાઠી નહિ, પણ દયાભરી આંખોથી તે બાળક તરફ જોયું અને કોમળ હાથથી તેનું શરીર તપાસ્યું; પછી તે બાળક પર વજ્ર ઢાંકવાની મને આજ્ઞા આપી અને કહ્યું કે, ‘બહેન! એક ઉપાય છે. જો તું, હું જે દવા કહું છું તે લાવી આપીશ તો આ દરદ મટશે. વૈદો પાસે દવા કરાવવી હોય તો વૈદ જે કહે તે પદાર્થ લાવી આપવા જોઈએ. માટે હું તને કહું છું કે, એક તોલો સરસવના દાણા મને લાવી આપ; પણ એટલું યાદ રાખજે કે, જે ઘરમાં બાપ, મા, બાળક, અથવા નોકર વગેરે કોઈ પણ ન મરી ગયું હોય એવા ઘરમાંથી તે લાવજે.’ હે પ્રભો! આ રીતે આપે મને કહ્યું હતું.”

સિદ્ધાર્થ શ્રમણે દવા લાવીને કહ્યું: “પ્રિય કીશોગોતમી! હા, મેં એમજ કહ્યું હતું. પણ શું તને તે દાણા મળ્યા?”

“હે દેવ! મારા બહે બાળક રાખીને હું અહીં જંગલમાં તેમજ શહેરમાં ઝૂંપડે ઝૂંપડે અને ઘેરઘેર ફરી અને દરેક જગાએ જઈને હું પૂછી વળી કે, ‘મારા આ બાળકને સારું દવામાં એક તોલો સરસવના દાણા જોઈએ છે તે મહેરબાની કરીને આપો અને જેમની પાસે તે હતા, તે સર્વેએ મને તે આપ્યા; કારણ કે ગરીબ લોકો, ગરીબ લોકો તરફ બહુ દયાળુ હોય છે. પણ જ્યારે હું પૂછતી કે, ‘અહીં તમારા ઘરમાં કોઈ મરી ગયું છે? પિતા, માતા, સ્ત્રી, બાળક કે નોકર કોઈ મરી ગયું છે?’ ત્યારે તેઓ કહેતા કે, ‘બહેન! આ શું પૂછે છે? જીવતાની સંખ્યા બહુ થોડી છે, પણ મરેલાની સંખ્યાનો પાર નથી.’ આ શબ્દો સાંભળી હું તેમનો ઉપકાર માની તે દાણા પાછા આપતી અને બીજે ઘેર જતી અને ઉપર પ્રમાણેજ માગણી કરતી; ત્યારે જવાબ મળતો કે,

‘દાણા આ રહ્યા, પણ અમારો નોકર મરી ગયો છે.’

‘દાણા આ રહ્યા, પણ અમારો ભલો દાદો મરી ગયો છે.’

‘દાણા આ રહ્યા, પણ તેનો વાવનાર તે જગે તે પહેલાં તે આવ્યો ગયો છે.’

“હે પ્રભો ! હું ઘેરઘેર ભટકી, પણ કોઈ એવું ઘર મને ન મળ્યું કે જ્યાં કોઈને કોઈ મરી ગયું ન હોય. આ ઉપરથી જે મારું બાળક પાવતું ન હતું, તેમ હસતું પણ ન હતું, તે બાળકને ઝરા આગળ દ્રાક્ષના વેણાઓમાં મૂકીને આપને શોધવા આવતી હતી, એવામાં આપ માર્ગમાંજ મળ્યા. બધા લોકો કહે છે કે, ‘તારું બાળક મરી ગયું છે’ અને મને પણ ખાતરી થાય છે કે, તે મરી ગયું હોયું જોઈએ. પણ જો તે ન મરી ગયું હોય, તો મને એવું ઘર તમે જતાવો કે જ્યાં મરણ ન થયું હોય અને સરસવતા દાણા મળી શકે.”

શ્રમણ સિદ્ધાર્થે ઉપદેશ આપવાનો આ યોગ્ય વખત છે, એમ વિચારીને બોધ ચલાવ્યો: “વડાલી બહેન ! તે શોધ કરીને બીજા-ઓ જે નથી શોધી શકતા તે શોધી કાઢ્યું છે. મારે તને જે કહેવો પડ્યો છે. પાવાનો હતો, તે તે જાતેજ શોધી કાઢ્યો છે. જે બાળકને તું ચાહે છે, તે ગર્ભ કાઢેજ મરણ પામેલું હતું. આજે તને ખંખર થી કે, તારા જેવાજ દુઃખથી આખું જગત દુઃખી છે. જે દુઃખને લોગવનાર ઘણા હોય તે દુઃખનો ડંખ ઓછો થાય છે. જો તારા આંસુ રોકી શકાતાં હોય અને મરણના પંખમાંથી છૂટવાનો માર્ગ જડતો હોય, તો મારું લોહી રેડવાને પણ હું તૈયાર છું. પણ બહેન !, તે સત્ય હજી મને જડ્યું નથી. હું તેની શોધમાં છું. જ તારા બાળકને અગ્નિદાહ દે.”

આ પ્રમાણે બોધિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયા પહેલાં પણ શ્રમણ સિદ્ધાર્થે ઉપદેશ આપવાનું અને જગતનું દુઃખ દૂર કરવાનું કામ આરંભી દીધું હતું; કારણ કે શક્તિ હોવા ન હોવા, પરંતુ ઉદાર દિલના પુરુષો દુઃખીનાં દુઃખ જોઈ શકતા નથી.

પ્રકરણ ૮ સું-બુદ્ધત્વની શોધમાં

રાજગૃહી નગર છોડી શાક્ય મુનિએ વૈશાલિનો ભાગ લીધો, જે જ્યાં આરાડ કાલામ અને હિદ્રક રામપુત્ર એ નામના બે પંડિત બ્રાહ્મણ સંન્યાસીઓ પોતાના અનેક શિષ્યો સાથે રહેતા હતા. પ્રથમ તે આરાડ કાલામ પાસે ગયા, જે સાંખ્યમતસ્થાપક કપિલનો શિષ્ય હતો અને તે વખત ચાલતા ધર્મના મતો સંબંધી વાદવિવાદમાં અતિ નિપુણ હતો. શાક્ય મુનિ તેની પાસે ગયા, ત્યારે તેણે અને તેના શિષ્યોએ શાક્ય મુનિનું રૂપ, ગંભીરતા તથા મુખની પ્રતાપી કાંતિ જોઈ સારી રીતે તેમનો આદરસત્કાર કર્યો, યુવાવસ્થામાં રાજપાટ વગેરે છોડવા માટે તેમની ઘણી સ્તુતિ કરી અને સત્યની શોધમાં આખર સુધી મંડ્યા રહેવાનો આગ્રહ કર્યો.

શાક્ય મુનિએ ઘણા વિનયપૂર્વક કહ્યું: “હે મહાત્મન! આપના નામની કીર્તિ સાંભળી હું આપની પાસે સત્ય શોધવાનો ભાગ લેવા આવ્યો છું. જન્મ, મરણ અને વ્યાધિના પંખમાંથી શું મુક્ત થઈ શકાય? અને થવાય તો તેના સાધનો કયા છે? તેના વાસ્તે કેવું જીવન ગાળવું જોઈએ? આખરની સ્થિતિ કેવી થાય છે? આ સત્યો હું જાણવા માગું છું અને તે જાણવાને માટેજ હું આપની પાસે આવ્યો છું; કૃપા કરી મને તે સમજાવો.”

આરાડ ઋષિએ કહ્યું: “આ પ્રશ્નો ઘણા ગહન છે; પણ તમારી તે જાણવાની ઇચ્છાજ છે તો સાંભળો. જિંયામાં જિંચી સ્થિતિ તે

પ્રહ્લ છે, પ્રહ્લ અમૂર્ત છે, અક્રિય છે, નિર્વિકારી છે, નિશુલ્બ છે, સન્નિધદાનંદસ્વરૂપી છે. તે પ્રહ્લ જડવસ્તુઓથી ભિન્ન છે. જેવી રીતે સુંજ ધાસ તેના ઉપરના છોતરામાંથી છૂટું કરવામાં આવે છે, અને જેવી રીતે પક્ષી પાંજરામાંથી ભડી જાય છે, તેવી રીતે જડ વસ્તુઓમાંથી દૂર ભાગવાથી પ્રહ્લાની સ્થિતિ મળે છે. તેજ મુક્તિ છે. મુક્તિનાં સાધનોમાં મુખ્ય શ્રદ્ધા* છે. 'આત્માનિર્વિકારી છે' એવી શ્રદ્ધા રાખવાથી મનુષ્ય નિર્લિપ્ત રહે છે અને પરમપદ પામે છે."

આ શબ્દો શાક્ય મુનિને ડહાપણભરેલા લાગ્યા, પણ તેથી તેમની ભૂળ ભાગી નહિ. સત્યનો જે માર્ગ તે શોધતા હતા, તે જડયો નહિ. તેમજ તે સત્ય મેળવવાનાં સાધનો પણ પ્રાપ્ત થયાં નહિ. તેથી થોડા દિવસ તે ઝપિ પાસે રહી, તેમની રજા માગી પોતે ઉદ્રક રામપુત્ર પાસે ગયા.

ઉદ્રક રામપુત્રે પણ આરાડ કાલામના જેવોજ સિદ્ધાંત પ્રતિપાદન કર્યો અને વિશેષમાં જણાવ્યું કે, કર્મ પ્રમાણે મનુષ્યની ગતિ થાય છે, માટે મુક્તિ ઇચ્છનારે કર્મથી છૂટા થવું જોઈએ. જે મનુષ્ય કર્મથી છૂટો થાય છે, તે શાશ્વત સ્થાન મેળવે છે. પણ કર્મથી શી રીતે મુક્ત થવું તે માર્ગ તે જણાવી શક્યો નહિ. શાક્ય મુનિએ આ બધું શાંતચિત્તથી સાંભળ્યું, પણ તેમના આત્માને તેથી દિલાસો મળ્યો નહિ. મંદિરોમાં જે ગ્રાહણો ક્રિયા કરાવતા હતા, તેમની પાસે તે ગયા; પણ ત્યાં આગળ તો પશુઓનો વધ થતો જોઈ શાક્ય મુનિના દયામય સ્વભાવને જરા પણ રુચિ થઈ નહિ. તે ગ્રાહણોને, ણિંણિસાર રાજાને ત્યાં આપ્યો હતો તેવો ઉપદેશ આપીને પોતાનાં પાપ ધોવાને માટે કરવામાં આવતો પશુવધ નિરથક છે અને નીતિના નિયમોને માન આપ્યા સિવાય કદાચિ શુદ્ધ ધર્મ યાગી શકાયજ નહિ એમ સમજાવ્યું.

સત્યનો આ અડગ શોધક હવે મગધ દેશમાં ગયાની પાસે આવેલા ઉરુગિલ્લ નામના જંગલમાં જ્યાં ઉદ્રકના પાંચ પ્રતાપી શિષ્યો ઉગ્ર તપશ્ચર્યા કરતા હતા, ત્યાં આવી પહોંચ્યો. આ પાંચ-માં કોણડાયન મુખ્ય હતો. આ પાંચ સંન્યાસીઓ પોતાની ઇન્દ્રિયોને કાબૂમાં રાખતા હતા, નીતિના નિયમો સારી રીતે પાળતા હતા અને તૈરંજના (હાલમાં તેને ક્લેશ કહે છે) નદીને કિનારે આવેલા તપોવનમાં ભારે તપ કરવામાં મગ્ન થયા હતા. તેઓના ઉત્સાહ અને ધૈર્ય એટલાં બધાં હતાં કે, શાક્ય મુનિના મન પર તેની ભારે અસર થઈ અને સત્યની શોધમાં આ સાધન કેટલે દરજ્જે ઉપયોગી છે, તે અજમાવવાનો તેમણે સંકલ્પ કર્યો. તે પાંચ સંન્યાસીઓની પાસે એક સ્થાન પસંદ કરીને શાક્ય મુનિએ પણ ઉગ્ર તપશ્ચર્યા કરવા માંડી અને જુદા જુદા સિદ્ધાંતો વિષે વિચાર કરવા માંડ્યો. કેટલીક વાર તો મરણ, વ્યાધિ અને જરા-માંથી મુક્ત થવાના માર્ગ પર વિચાર કરતાં કરતાં તે એટલા બધા ધ્યાનમગ્ન થઈ જતા હતા કે ભોજનનો અવસર પણ ચૂકી જતા.

સઘળા પ્રકારના મનોવિકારોને તેમણે વશ કર્યા હતા તે ઇન્દ્રિયોને સંપૂર્ણ કાબૂમાં રાખતા હતા. કોઈ પણ સંસારી પુરુષ ન પાળી શકે, તેવા ઉપવાસ સંબંધી સખ્ત નિયમો તે પાળતા હતા, આવી ક્રિયા તેમણે લાગલાગટ છ વર્ષ સુધી કરી; કેટલાક દિવસ સુધી તો આખા દિવસમાં અનાજનો ફક્ત એકજ દાણો તે ખાતા હતા. આથી શરીરસૌંદર્ય નાશ પામ્યું અને અવયવો શિથિલ પડી ગયા. મહાપુરુષને જણાવનારાં બંત્રીસ લક્ષણો પણ શરીરમાંથી ભૂસાઈ જવા લાગ્યાં. છતાં જેમ કુમુદની ગંધ ચારે બાજુએ ફેલાય છે, તેમ તેમના આ તપની કીર્તિ સર્વત્ર વ્યાપી ગઈ. સૂકી કાળી જેવું થઈ ગયેલું તેમનું શરીર જોવાને લોકો દૂર દેશથી આવવા લાગ્યા. આમ છ વર્ષ વીતી ગયાં, પણ તૃપ્તિનો વિચેદ

કરનારું અને સત્ય જ્ઞાનનું પ્રકાશક ઉચ્ચ ધ્યાન તે પ્રાપ્ત કરી શક્યા નહિ.

આવી ઉચ્ચ તપશ્ચર્યા કરવાથી તે તપસ્વી શાક્ય મુનિ એક દિવસ મૂર્છા આવવાથી જમીન પર પડી ગયા. તેમનામાં ચાલવાની શક્તિ રહી ન હતી. શરીરમાંથી લોહી તદ્દન ઊડી ગયું હતું અને ઘા વાગવાથી કોઈ પડે તેમ તે તદ્દન બેથુદ્ધ થઈ ગયા. શાક્ય મુનિને આવી સ્થિતિમાં પડેલા જોઈ એક ભરવાડનો છોકરો કે જે ઘેટાં લઈ ચરાવવા જતો હતો તેને દયા આવી. સૂર્યનો તાપ તે સમયે ખરાબર શાક્ય મુનિના મુખ પર પડતો હતો. જંગલી જમરૂળના ઝાડની ડાળીઓ કાપી લાવી તે ભરવાડના છોકરાએ આ પવિત્ર મુખ ઉપર સૂર્યનો તડકો ન પડે તેમ ઊંચે ગૂંથીને બાંધી અને ઘેટીના આંચળમાંથી તે પવિત્ર મુખમાં દૂધની ધાર પાડી; કારણ કે આવા પવિત્ર મનુષ્યને અડકવાથી મહાપાતક થઈ બેસે એવા ભયથી તે કંપતો હતો. “આ કોઈ દેવ છે,” એમ ધારી તેમની પ્રાર્થના કરતો તે થોડી વાર ત્યાંજ બેઠો. આ દૂધ મુખમાં જવાથી શાક્ય મુનિના શરીરમાં ચેતના આવી અને તેમણે તે ભરવાડના છોકરા પાસે લોટામાં દૂધ માગ્યું.

તે છોકરાએ કહ્યું: “હા દેવ ! હું આપને તે મારા લોટામાં આપી શકું નહિ; કારણ કે આપ જીવો છો કે હું શૂદ્ર છું અને મારા સ્પર્શથી તમે અપવિત્ર બનો.” તે વખતે શાક્ય મુનિએ આ લોળા ભરવાડના છોકરા તરફ દયા લાવીને કહ્યું: “દયા અને તાંત્રી સઘળા જીવોને એક બનાવે છે. લોહીમાં કાંઈ જાતિ નથી, કારણ કે લોહી તો સર્વ મનુષ્યોનું એક રંગનું હોય છે; તેમ આંસુમાં પણ જાતિ નથી, કારણ કે સઘળા પુરુષોનાં આંસુમાં ખારાશ હોય છે. તેમજ માણસ જન્મે છે ત્યારે કષાળમાં તિલક કે ગળામાં જનોઈ લઈને જન્મતો નથી. જે સારાં કામ કરે છે તે દિવ છે

અને જે ખરાબ કામ કરે છે તે શૂદ્ર છે; માટે મને તારા લોટામાં દૂધ આપ; ત્યારે મારી શોધ પૂરી થશે ત્યારે તને પણ લાલ થશે.” આ શબ્દો સાંભળવાથી તે ભરવાડના છોકરાનું હૃદય એટલું પ્રકુલિત થયું કે તે વર્ણવવાને શબ્દો નથી. તરતજ તેણે દૂધ ઠાલી આપ્યું અને પછી પોતાને માર્ગે આદ્યો ગયો.

ખીજે દિવસે પાસેના શહેરમાં ઇન્દ્રનિમિત્તે મોટો મહોત્સવ થનાર હતો, તે વાસ્તે કેટલીક નાચનારીઓ ત્યાં થઈને આ પ્રમાણે બોલતી બોલતી જતી હતી: “ત્યારે સતારના તાર ખરાબર ખેંચવામાં આવ્યા હોય, ત્યારે નાચવાનું કામ બહુ સારી રીતે થાય છે. અમારે માટે સતારના તારને હલબહાર ખેંચતા નહિ, તેમ ઓછા પણ ખેંચતા નહિ. જે આ પ્રમાણે ખરાબર તાર ખેંચવામાં આવ્યા હોય તો મનુષ્યોનાં હૃદયો ખેંચવાનું સામર્થ્ય અમારામાં છે. જે તાર હલબહાર ખેંચવામાં આવે તો તે તૂટી જાય છે. જે તે તાર ઓછા ખેંચવામાં આવ્યા હોય તો તે બીલા પડી જાય છે અને ગાયન બંધ પડે છે; માટે તારને વધારે કે ઓછા ખેંચશે નહિ.” આ શબ્દો તે સ્ત્રીઓ આનંદથી બોલતી ચાલી જતી હતી. પાસેના વૃક્ષ નીચે બેઠેલા શાક્ય મુનિને કાને તે શબ્દો પડ્યા અને તે બોલી ઊઠ્યા: “અહા! ઘણી વાર અભણ મનુષ્યો જ્ઞાનીઓને પણ બોધ આપે છે. મેં પણ આ શરીરના તારને હલબહાર ખેંચ્યા છે, તેથી તેમાંથી ખીત નીકળતું નથી; એટલુંજ નહિ પણ તેને તૂટી જવાનો પણ મોટો ભય છે. મારું શરીરબળ ઘટી ગયું છે. જે આ શરીર તૂટી જશે તો અનેકોની આશાનો આધાર પણ તૂટી જશે; માટે હવે શરીરને હલબહાર તપશ્ચર્યામાં નહિ વાપરતાં મધ્યમ માર્ગે ગ્રહણ કરવો જોઈએ, શરીર એ ઉપયોગી સાધન છે, માટે તેને મારી નહિ નાખવું જોઈએ, પણ તેને અંકુશમાં રાખવું જોઈએ.”

આવો વિચાર કરી શકાય સુંનિ પોતાના આસનેથી ઊઠ્યા. પાસે આવેલી નૈરંજના નદીમાં સ્નાન કર્યું અને બહાર આવવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ તે નદીમાં પડી ગયા. મહામહેનતે પાસે ઊગેલા વૃક્ષની ડાળી પકડીને તે બહાર આવ્યા અને એક વડવૃક્ષ નીચે આસન વાળી ધ્યાનમાં બેઠા.

આ સમયે એક પૈસાદાર અને ધર્મિષ્ઠ ગોવાળ તે નદીની પાસેના નાના ગામમાં રહેતો હતો. તેને એક સ્ત્રી હતી, જેનું નામ સુભતા હતું. તે ઘણી નમ્ર સ્વભાવની, કયાળુ અને શુદ્ધ અંતઃકરણવાળી હતી. તે, તે ગામમાં પોતાના માયાળુ સ્વભાવને તેમજ ઉદારતાને લીધે અતિ લોકપ્રિય બની હતી. તેને કાંઈ પણ સંતતિ ન હતી, તેથી તેણે વનના અધિષ્ઠાતા દેવની માનતા માની હતી કે, “જો મને પુત્રપ્રાપ્તિ થાય તો ચૈત્ર મહિનાની પૂનમને દિવસે ખીરખાંડનું ભોજન વડ તળે પધરાવીશ.” ભાગ્યથોગે સુભતાની આકાંક્ષા પૂર્ણ થઈ હતી. આજે ત્રણ માસનો પુત્ર તેના જોખામાં રમતો હતો. તે આજે એક હાથમાં તે બાળક અને બીજા હાથમાં ખીરખાંડનું ભરેલું પાત્ર લઈ તે વનદેવને ધરાવવા આવતી હતી. આ સુભતાને આ પુત્રજન્મથી એટલો બધો આનંદ થયો હતો કે, તેણે સારા શરીરવાળી એક હલ્દાર ગાય પસંદ કરી હતી; તેઓનું દૂધ તેણે પાંચસો ગાયોને પીવરાવ્યું; તેઓનું દૂધ બસેપચાસ ગાયોને પીવરાવ્યું; એ રીતે ત્યારે છજ ગાયો રહી, ત્યારે તે છ ગાયોનું દૂધ લઈને આજે તેની ખીર બનાવી હતી; તે ખીરમાં તેણે અણીશુદ્ધ મોતી જેવા ચોખા અને અનેક પ્રકારના સુગંધીદાર તેલના પણ નાખ્યા હતા અને પોતાની દાસી રાધાને (જેનું બીજું નામ પૂર્ણા હતું) વડના ઝાડ તળે અગાઉથી કચરો વાળવા મોકલી હતી; તે દોડતી દોડતી સામે આવી અને પોતાની ચોઠાણીને ઠેલેવા લાગી: “આશ્ચર્ય! આશ્ચર્ય! વડ નીચે તો વનદેવતા પોતે

આવીને બેઠેલા છે. તેમણે આસન વાળીને ઘૂંટણ પર હાથ મૂકેલા છે. તેમના કપાળની આસપાસ તેજ ઝળકી રહ્યું છે. તેમની આંખો દેવ જેવી છે. દેવોને મળવું તે શું લાગ્યોદયની વાત નથી ?”

સુખતા એકદમ ઊભી થઈ અને ઉતાવળી વડ તરફ ચાલી. શાક્ય મુનિ પદ્માસને ધ્યાનમાં બેઠા હતા ત્યાં આવી અને તેમના ભિક્ષાપાત્રમાં તે હાથીદાંત જેવી ઉજ્જવળ ખીર રેડી તથા મુનિના શરીરે ઊંચામાં ઊંચું અત્તર છાંટીને હાથ ભેડી દૂર ઊભી રહી. શાક્ય મુનિએ કાંઈ પણ બોલ્યા વિના તે ખીરનું લોન્ન ક્યું કે તરતજ તે પૌષ્ટિક ખોરાકના પ્રતાપે તે છ વર્ષના તપસ્વીમાં નવું બળ આવ્યું, તેમના શરીરમાં નવી રક્તિ આવી અને કોઈ તાપથી તપેલા પક્ષીને ઝરાનું બળ પીવાથી જે આનંદ થાય તેવો આનંદ તેમના મુખ પર છાઈ-રહ્યો. બોધિ (કેવળજ્ઞાન) મેળવવાને તે યોગ્ય શરીરસ્થિતિમાં આવ્યા. શાક્ય મુનિના મુખ પર આ આનંદ અને તેજ ભેઈ સુખતા વધારે ભક્તિ બતાવવા લાગી અને છેવટે તેણે ધીમેથી પૂછ્યું: “શુદેવશ્રીને મારી માનતા પહોંચી ચૂકી ?”

શાક્ય મુનિ પોતાની કાંબળમાંથી હાથ બહાર કાઢીને તે બાળકના શિર પર મૂકીને બોલ્યા: “તું ચિરકાળ સુખી થજે અને આ જીવનનો બોલો સુખેથી ઉઠાવજે ! કારણ કે હું કે જે એક દેવ નથી, પણ તારો ભાઈ છું, તેને તે મદદ કરી છે. હું એક ભટકતો યોગી છું અને છેલ્લાં છ વર્ષથી જગતનાં દુઃખો જેથી ટળે તેવો પ્રકાશ શોધું છું. મને વિશ્વાસ છે કે તે મને જરૂર મળશે. હાંમાં યોગી સમય પરજ તે પ્રકાશની ઝાંખી થવા લાગી હતી; પણ મારું શરીર નિર્બળ થઈ ગયું હતું. સુલાગ્યે મળેલા તારા સાત્ત્વિક ખોરાકે તે શરીરને બળ આપ્યું છે; તને આ સેવા માટે મોટો લાભ થશે.”

“હું પ્રભો ! આપ તે પ્રકાશ મેળવો !” એવી પ્રાર્થના કરીને

મુળતા ચાલી ગઇ.

જ્યારે તેની સાથેના પાંચ ભિક્ષુકોએ આ બનાવ જોયો ત્યારે તેઓએ ધાધુ” કે, આ શાક્ય મુનિનો ધર્મઉત્સાહ મંદ પડી ગયો છે અને તેઓ તેમને મતભંગ કરનાર તરીકે ગણવા લાગ્યા; કારણ કે તે તેમના વિચાર પ્રમાણે ઉગ્ર તપશ્ચર્યા પાળી શક્યા ન હતા. શાક્ય મુનિએ વિચાર દયો કે, કેવળ ઉપવાસ કરવાથી આ સાધ્ય-જિંદગી સમીપમાં અવાતું નથી, પણ જીલદું શરીર નિર્જળ થતું જાય છે અને તેની સાથે મન પણ નિર્જળ થાય છે; અને જેનું શરીર તથા મન નિર્જળ હોય તે કેવી રીતે ધ્યાનની પરાકાષ્ટાએ પહોંચી શકે? આ વિચારથી તેમણે ઉગ્ર તપશ્ચર્યા કરવી છોડી દીધી. શરીરની ગુલામી કે શુશ્રૂષા ન ગણાય એટલી હદે સંરક્ષણ કરવા માંડ્યું અને આત્મનિરીક્ષણ અને ધ્યાનનો આશ્રય લીધો.

તે સ્થળેથી જીતીને તે શાક્ય મુનિએ એક લાકડાં કાપનાર પાસેથી ઘાસ માગી લીધું અને યોગિવૃક્ષ નીચે તે પાથર્યું. તેનું યોગાસન બનાવ્યું અને તે ઘાસ ઉપર પદ્માસન વાળીને બેઠો. તે વખતે મન સાથે દૃઢ નિશ્ચય કર્યો કે, “આ આસનમાં મારું શરીર શુષ્ક થાય તથા આમડી, હાડકાં અને માંસ નાશ પામે, પણ ત્યાંસુધી દુર્લભ પરમજ્ઞાન પ્રાપ્ત નહિ થાય, ત્યાંસુધી આ આસન જરા પણ ડગશે નહિ.”

આ વખતે તે વૃક્ષ ઉપર વિવિધ પક્ષીઓનો મધુર ઠલરવ થઈ રહ્યો હતો. સઘળા દેવો અને દેવીઓ એકે અવાજે પ્રાર્થના કરી રહ્યાં હતાં કે, “હે પ્રભો! હે મિત્ર! હે જગદુદ્ધારક! ક્રોધ અને અભિમાન ઉપર વિજય મેળવનાર અને કામ, શંકા તથા લયને હઠાવનાર હે ગુરો! આપ હવે યોગિવૃક્ષ તરફ પધારો. આપું દુઃખી વિશ્વ આપને આજે આશીર્વાદ આપે છે. અમારા ખાતર આ આપનો છેલ્લો પ્રયત્ન આરંભો! હે રાજન્! હે જિતેન્દ્રિય

મહાપુરુષ ! સમય સમીપ છે ! ઘણાં વર્ષોથી જે રાત્રિની અમે રાહ જોઈ રહ્યા હતા, તે આજની રાત્રિ છે.”

રાત્રિ પડી અને શાક્ય મુનિ જે ઘોડા સમયમાં બોધિજ્ઞાન મેળવવાના છે, તે બોધિવૃક્ષ નીચે આસન વાળીને બેઠા છે. આજે અખિલ પ્રજામાં આનંદ વ્યાપી રહ્યો છે; ઠેવળ મારદેવનું મુખ હિદામ્મી લાસે છે ! તેના મુખ પર શ્યામતા ઢળેલી દેખાય છે. મારદેવ મનથી વિચારે છે, “ આ શાક્ય મુનિ ઘોડા સમયમાં શુદ્ધ થશે; બોધિજ્ઞાન મેળવશે અને તે જ્ઞાન વડે આખા વિશ્વને મારા પંજામાંથી મુક્ત કરવા ભગીરથ પ્રયત્ન આરંભશે. મારી સત્તા નાશ કરવાનો આ તેનો ભાગ છે. તે જો સત્ય શોધવામાં વિજયી નીવડશે તો મારું સઘળું બળ નાશ કરી શકશે. જો તે પ્રયાસ પોતાને માટે જ હોત તો મને ઝાઝી દરકાર કરવાની રહેત નહિ; પણ તે તો મને જડમૂળથી ઊખેડી નાખવાને માટે સત્યનો બોધ આપવા ઇચ્છે છે. હું પણ ખરો કે આજે તેનો પરાજય કરું. હે સૈનિકો ! હે મારા સુભટો ! હે સેવકો ! આજે તમે બધા તમારા પૂર્ણ આવેશમાં તૈયાર થાઓ. આજે એક મહાસમર્થ રિપુની સાથે આપણે લડવાનું છે. જો તેમાં નહિ ફાવીએ તો આપણો સદાને માટે નાશ સમજજો. માટે આજે ખરેખરું વીરત્વ દાખવવાનો પ્રસંગ છે. આ વીર બહુ બળવાન છે, માટે તમારે જરા પણ ચૂક કરવી નહિ અને તમારો સઘળો પુરુષાર્થ વાપરવો. હજુ તેનાં જ્ઞાનચક્ષુ ખૂલ્યાં નથી, ત્યાંસુધી આપણા રાજ્યને નિરાંત છે; માટે તે ખૂલે તે અગાઉ ચાલો આપણે આપણાથી બનતું કરી લઈએ.”

આ આજ્ઞા મળતાંજ મારરાજની ત્રણ પુત્રીઓ નરતિ, અરતિ અને તૃષ્ણા, તેમજ ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, અહંકાર, અજ્ઞાન વગેરે તેના સુભટો (જે નરકના દૂતો જેવા લાગતા હતા) તે સઘ-

જાએ આ શાક્ય મુનિને ગણરાવવાને પોતાનું સઘળું ઝળ વાપર્યું. તેઓ તેમની તરફ અનેક પ્રકારનાં ભયંકર તીરો ફેંકવા લાગ્યા, પવનનાં મોટાં વાવાઝોડાં ઉત્પન્ન કરવા લાગ્યા, આકાશમાં વીજ-ળીઓના ભયંકર ઝળકારાડૂપે કૂદાકૂદ કરવા લાગ્યા, અનેક સુંદર આકૃતિઓવાળી સ્ત્રીઓના રૂપમાં હાવભાવ કરી પોતાનાં મોહક અંગો ખુદલાં કરી નૃત્ય કરવા લાગ્યા. આ સર્વ પ્રાથમિક તૈયારીઓનું દર્શન કરાવ્યા પછી મારદેવ ચોતે પોતાનાં પાંચ તીરો અને અનેક દાસદાસીઓ સાથે આવી ચહોંચ્યો અને સમાધિમાં બેઠેલા શાક્ય મુનિ પાસે જઈ, ડાળા હાથમાં ધનુષ્ય લઈને અને જમણા હાથમાં તીર રાખીને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો: “હે ક્ષત્રિય ! બિઠ ! હવે ભય ધારણ કર ! હવે તારું આવી બન્યું છે. તારું ધર્માનુષ્ઠાન કરી લેવાનો આ છેલ્લો સમય છે. લોકોને બચાવવાનો ફાંકો છોડી દે. ધર્મજ કરવો હોય તો ખુશીથી દાન આપ અને જપતપ કરી તેનો બદલો સ્વર્ગમાં લોગવ ! એજ બાણીતો અને પ્રસિદ્ધ માર્ગ છે. ગરીબાઈનો અને લિક્ષા માગવાનો આ તારો માર્ગ તને કશા કામમાં આવનાર નથી, બલકે દુઃખી તો જરૂર કરશેજ. મારી સલાહ નહિ માને તો મારો કોપ વહોરવો પડશે એ નફામાં સમજજો. અનેક ઋષિમુનિઓને તોળા પોકરાવનાર એવો જે હું, તેને શું તું નથી પિછાનતો ? આજકાલનો તું મારી શી ગણતરીમાં છે ? જો, આ તીર તૈયાર છે; તે કેવું ઝેરી છે ? જો, મેં તે તારા પર તાક્યું છે. માટે હવે બિઠ ! હડીલાપણું છોડ ! શું તું આ તીરથી નથી ખીતો કે ?” આ રીતે ઘણીએ ધમકી મારદેવે આપી પણ શાક્ય મુનિએ તે કશા પર લક્ષ સરખું આપ્યું નહિ. તેમના મનમાં જરા પણ ભય ન હતો. તરતજ મારદેવે તે તીર ફેંક્યું, જેમાંથી ત્રણ શક્તિઓ ઉત્પન્ન થઈ ! શાક્યસિંહ હજી પોતાના ધ્યાનમાં દંઠ રહ્યા છે એમ જોઈ મારદેવ ચિંતાતુર થયો.

મારદેવે હવે પોતાનું આખું સૈન્ય એકઠું કરીને સામઠું બળ અબ્જમાબું. તેના લક્ષકરના દરેક સુભટે પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે સ્થૂલરૂપ ધારણ કર્યું. કેટલાકે હાથમાં તલવાર લીધી, કેટલાકે તળસાં લીધાં, કેટલાકે મોટાં વૃક્ષ લીધાં, ત્યારે કેટલાકે વજ્ર અને અનેક વાતનાં હથિયારો ગ્રહણ કર્યાં, કેટલાકે કુંકરના, ઘોડાના, વાઘના, સિંહના જેવાં મુખ કર્યાં, કેટલાકે મોટાં પેટ કર્યાં, કેટલાકે ઘણી આંખો કરી, ત્યારે કેટલાકે મોં ઉપર ફક્ત એકજ આંખ રાખી, કેટલાકે હાથી જેવા કાન કર્યા, પર્વત જેવી ખૂંધ કરી, કેટલાકે પોતાના આખા શરીરે સર્પ વિંટાળ્યા, કેટલાકે કમરે ઘંટડીઓ ખાંધી, કેટલાક ભયંકર ચીસો પાડનારા રાક્ષસ બન્યા અને કેટલાક આખી પૃથ્વીને મુક્તવે તેવી બૂમો પાડનારા થયા. પવન અને અગ્નિ, જળ અને ધૂળનાં જુદાં જુદાં રૂપો તેઓએ ધારણ કર્યાં અને આવું અનેક પ્રકારનો ભય ઉપજાવનારું સૈન્ય લઈ મારદેવશરીથી શાક્ય મુનિની સામે લડવા ચાલ્યો.

આ વખતે ધર્માનુરાગી દેવો અને નાગરાજો આ મારદેવ ઉપર અત્યંત ગુસ્સે થયા અને આ મહાત્મા પુરુષને નિરર્થક હેરાન કરે છે, તેથી અનુકંપાને લીધે તેમની આંખમાંથી લોહીનાં આંસુ ઝરવા લાગ્યાં.

બધું સૈન્ય શાક્ય મુનિ પાસે આબું. તેઓ અનેક પ્રકારની ચીસો પાડવા લાગ્યા અને તેમના વિકરાળ સ્વરૂપથી બીવરાવવા લાગ્યા; પણ સત્યની શોધમાં તટ્પ્રીન થયેલા શાક્ય મુનિનું ચિત્ત જરા પણ અસ્થિર થયું નહિ. અનેક પશુપંખીઓ સિંહ આગળ રમતાં હોય કે જરાડા પાડતાં હોય, પણ તે સિંહને જરા પણ અસર કરી શકતાં નથી, તેમ આ પર્વત તુલ્ય એકાગ્ર ચિત્તવાળા શાક્ય મુનિના મનની શાંતિનો ભંગ થવા પામ્યો નહિ. મારદેવના સૈન્યના દરેક સુભટે તે રાત્રિએ પોતાનું વીરત્વ બતાવવામાં

ખામી રાખી નહિ. તે સુભટો શાક્ય મુનિ સામું લાયકર દૃષ્ટિથી જોતા હતા, દાંતિયાં કરતા હતા, આમતેમ દોડતા હતા અને દરેક પળે તેમનો નાશ કરવાની તૈયારીમાં હોય એવો દેખાવ કરતા હતા; પણ શાક્ય મુનિને આ સર્વ બાળકીકા જેવું લાગતું હતું. મારદેવની એક માસી હતી, જે અતિ રૂપવતી હતી. તેણે પણ અનેક પ્રકારના હાવભાવ, કટાક્ષ અને શરીરના અંગોપાંગતું પ્રદર્શન કરી શાક્ય મુનિને લોભાવવા બનતું કરી લીધું અને બીજાઓએ પણ તેમને ગભરાવવા અનેક પ્રકારનો ઠોલાહલ કરી મૂક્યો, પણ જગદ્ગુરુનો વાળ સરખો પણ હાલ્યો નહિ. આથી મારરાજાનું સૈન્ય નાસીપાસ થઈ ગયું અને મારરાજા, શું કરવું તે ન સમજવાથી ગભરાઈ જઈ આમતેમ દોડવા લાગ્યો.

આ વખતે મારદેવના દશ મોટા દૂતો આગળ નીકળી આવ્યા. તેઓનાં નામઃ—આત્તવાદ, શંકા (વિચિકિત્સા), શીલવ્રતપરામર્શ, કામ, પ્રતીઘ (દ્વેષ), રૂપરાગ, અરૂપરાગ, માન, સ્વાભિમાન અને અવિદ્યા (અજ્ઞાન). આ દશ દૂતોએ પોતાનું સ્વરૂપ બતાવી શાક્ય મુનિને દેસાવવા પ્રયત્ન કર્યો. આ બધા દૂતો પૈકી કામદેવે પોતાનું બળ બતાવવામાં સૌથી વધારે પરિશ્રમ લીધો હતો. તેણે પોતાની બહુઈ લાકડી હલાવી કે અપ્સરાઓનું ટોળું નાચતું—ફૂલતું, હાવભાવ પ્રદર્શિત કરતું આવી ઊભું. શાક્ય મુનિને દરેક અપ્સરા કહેવા લાગી: “હે નાથ! મને અંગીકાર કરો, મને અંગીકાર કરો!” પણ જ્યારે તે મહામુનિનું મન ચલિત ન થયું, ત્યારે એક અપ્સરાએ યથોધરાનું રૂપ ધારણ કર્યું. તેની આંખમાંથી આંસુની ધાર ચાલવા લાગી અને તે પ્રેમભર્યો હાથ શાક્ય મુનિ તરફ લંબાવી કહેવા લાગી: “હે નાથ! તમારા વિના હું મરણ પામું છું; રોહિણી નદીને કાંઠે આપણા વિશ્રામવનમાં જે મુખ તમને મળતું હતું, તેમાંનું કયું મુખ અહીં મળે છે કે જેથી આપ

ખેસી રહ્યા છે? હું આટલાં વર્ષ થયાં એકલી તમારા વિના જૂરી જૂરીને મરું છું. હે સિદ્ધાર્થ! વહાલા સિદ્ધાર્થ! હવે ઘેર પાછા આવો! મારા ઓછા આપની રાહ જુઓ છે.”

પણ શાક્ય મુનિએ કહ્યું: “ હે માયાવી આકાર! યથોપરાનો ઢાંગ કરનાર હે માયાવી રૂપ! તારું માયાવી સ્વરૂપ હું સમજું છું. જા, વીખરાઈ જા અને તારા દ્રવ્યમાં ભળી જા. ” આ શબ્દો ઉચ્ચારતાં જ તે બધાં રૂપો વીખરાઈ ગયાં. સદ્ગુણરૂપી દીવાલોથી બંધાયેલા કોટમાં શાક્ય મુનિ અડગ ખેસી રહ્યા. આ બધા તોફાનમાં બોધિવૃક્ષ પણ અચળ રહ્યું.

રાત્રિનો પ્રથમ પ્રહર વીતી ગયો. હજુ જોરૂંપી હુદ્દ નિશાયરો ન ફાવવાથી પોતપોતાને સ્થાને ગયા. પૃથ્વી શાંત થઈ. તે વખતે શાક્ય મુનિ પ્રથમ ‘સમસંબુદ્ધ’ થયા. તેમનાં દિવ્યચક્ષુ બિઘડી ગયાં, જેના બળથી પાછળને પાછળ છેક પોતાના પાછલા પાંચસો ભવ દેખાયા, ત્યાંસુધી તે દષ્ટિ દોડી અને તેની સાથે છેક હલદી સ્થિતિમાંથી તે ‘બુદ્ધ’ની સ્થિતિ સુધી જીવનનાં પગથિયાં એક-બીજા સાથે શી રીતે સંકળાયેલાં છે, તે પણ તેમના જ્ઞાનની દષ્ટિ-મર્યાદામાં આવી ગયું. પૂર્વભવોમાં વાવેલાં બીજ તે પછીના ભવોમાં ફળ આપે છે, દરેક ભવમાં સારાતું ફળ સારું આવે છે અને ખરાબતું ફળ ખરાબ આવે છે, મરણ તે લેણાદેણાનો હિસાબ કરવાનો વખત છે, આ ગણતરી એવી ચોક્કસાઈથી ચાલે છે કે, એક રતિ માત્રનો તેમાં ફેર પડતો નથી-આ સર્વ મહાન સિદ્ધાંતોનું શાક્ય મુનિ-બુદ્ધ ભગવાનને પ્રથમ અનુભવસુક્ત જ્ઞાન થયું.

હવે રાત્રિના બીજા પ્રહરમાં શ્રીશાક્યસિંહને આખા વિશ્વના જીવોના ભવોનું જ્ઞાન થયું અને મનુષ્યજાતિ ભણી નજર કરતાં તેમને લાગ્યું કે, પ્રાણીઓ તેમજ મનુષ્યો, નરકના જીવો તેમજ દેવતાઓ બધા હુઃખથી રિખાય છે, પીડાય છે, વેદના ભોગવે છે,

પણ તે બધા આમ થવાનું કારણ ન સમજવાથી ફરી ફરીને દુઃખ ઉત્પન્ન કરનારાં કારણોને જન્મ આપે છે અને દુઃખી થાય છે. આ જન્મમરણનું ચક્ર નિયમિત રીતે ચાલ્યા કરે છે અને તે ચક્ર તળે પ્રાણીમાત્ર આવી જાય છે.

રાત્રિના ત્રીજા પ્રહરમાં આ જન્મમરણ શાથી ઉત્પન્ન થાય છે, તેનું નિદાન શોધી કાઢ્યું. પ્રથમ તો વૃદ્ધાવસ્થા અને મરણ શાથી આવે છે, તેનો વિચાર કરતાં જણાયું કે, જ્યાં શરીર છે ત્યાં વૃદ્ધાવસ્થા અને મરણ એ તો તેનો ધર્મ જ છે. ત્યારે શરીર શાથી આનું? તેનો વિચાર કરતાં દિવ્યચક્ષુથી ભગવાન બુદ્ધે જોયું કે, પૂર્વજન્મમાં કરેલાં કાર્યો, વચનો અને વિચારોને લીધે આ શરીર મળ્યું. ત્યારે પૂર્વજન્મમાં શા સારું કર્યું? તે કર્યું કરાવનાર ઉપાદાન છે. ઉપાદાન શાથી ઉત્પન્ન થયું? તૃષ્ણાથી. તૃષ્ણા ક્યાંથી ઉત્પન્ન થઈ? વેદનાથી. વેદના છ પ્રકારના સ્પર્શથી ઉત્પન્ન થાય છે.

સ્પર્શ શાથી ઉત્પન્ન થાય છે? નામરૂપથી. નામરૂપ ક્યાંથી ઉત્પન્ન થાય છે? વિજ્ઞાનથી. વિજ્ઞાન ક્યાંથી ઉદ્ભવે છે? અવિદ્યાથી માટે વૃદ્ધાવસ્થા અને મરણનું અંતિમ કારણ અવિદ્યા છે. આ સિદ્ધાંતનો બુદ્ધ ભગવાનને સાક્ષાત્કાર થયો.

* જુદા જુદા પ્રદેશોમાં બુદ્ધદેવને ચચેલા સાક્ષાત્કારો સામાન્ય વાચકોને ઝમે તેવા નિર્માલ્ય કે સામાન્ય જણાય; પરંતુ જે વાતનો ખ્યાલ બુદ્ધને લેઈતો નથી. એક ને જે સત્યો આપણે પુસ્તકોમાંથી અને વિદ્વાન્જનોના મુખથી શીખીએ છીએ તેની આપણને કાંઈ કિંમત હોતી નથી, પણ તેજ સત્યો જે આપણે આપજાગથી શોધી કાઢીએ અને તેનો સાક્ષાત્કાર કરીએ તો આપણને અપૂર્વ આનંદ મળે; બીજી વાત એ છે કે, મહાત્મા બુદ્ધદેવને જે જે મુદ્ધમ બાજનોનું જ્ઞાન થયેલું તે બધું કાંઈ સ્વર્ગ બાજમાં મૂકી સકાય નહિજ અને તેને જીવનાર પણ તેમના જેવા અધિકારી હોય તોજ જીવી શકે. માટે આ પુસ્તક-મા લખ્યું છે તેટલુંજ જ્ઞાન મળ્યું હશે એમ ન સમજવું.

હવે આ દિવ્ય રાત્રિના ચોથા અને છેલ્લા પ્રહરમાં બુદ્ધ ભગવાને ચાર ઉમદા સત્યો શોધી કાઢ્યાં. દુઃખ છે, દુઃખનું કારણ છે, દુઃખનો નાશ છે અને તે નાશ કરવાના ઉપાયો પણ છે.

ખીજા દિવસનો પ્રાતઃકાળ થતાં પહેલાં શાક્ય મુનિના મનનાં દ્વાર પૂરી રીતે વિકસેલા કમળની માફક ખુલ્લાં થઈ ગયાં! શાક્ય મુનિ ‘બુદ્ધ’ થયા; જગદુદ્ધારક મહાપુરુષ વિજયવંત થયા, સર્વજ્ઞ થયા, ત્રિકાળજ્ઞાની થયા, સત્યનો પ્રકાશ અનુભવવાની વચમાં આવતાં આધરણોથી સુક્રત થયા!

જે સમયે શાક્ય મુનિ ‘બુદ્ધ’ થયા તે સમયે આખા વિશ્વની કેવી સ્થિતિ થઈ, તેનું વર્ણન કરતાં અહિં અશ્વઘોષ જણાવે છે કે, “આખું વિશ્વ આજે શાંત અને પ્રકાશમાન હતું. સઘળા દેવો, નાગરાજાઓ અને ખીજા દિવ્ય શક્તિધારકો આકાશમાં દિવ્ય હુંદણિ વગાડવા લાગ્યા અને તેઓના નિયમે પ્રમાણે પુષ્પ વગેરેની વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા. પ્રાણીઓ પરસ્પર વિરોધ ભૂલી શાંતિમાં રહેવા લાગ્યાં. તે વખત ભય અને ત્રાસ તદ્દન અદૃશ્ય થયા. કોઈનામાં દ્રેષનો વિચાર રહ્યો નહિ. દુઃખ અને ગરીબાઈ ઓછાં થવા લાગ્યાં. જ્ઞાનનો સૂર્ય વિકસિત થવા લાગ્યો. દેવોને તે સમયે ઐટલો બધો આનંદ થયો કે, તેમના આનંદનો પડઘો મનુષ્યોએ ઝીલ્યો અને મનુષ્યો પણ આનંદસાગરમાં ડૂબવા લાગ્યાં. તે પ્રાતઃકાળમાં ઐટલી બધી શાંતિ આખા વિશ્વમાં વ્યાપી રહી કે, કસાઈએ પોતાનો છરો સંતાડ્યો; ચોરે પોતાની લૂંટ પાછી મૂકી; વેપારીને દગો કરવા તરફ અભાવ થયો; કૂર હુંદયો નમ્ર બન્યાં અને નમ્ર હૃદયવાળા વિશેષ નમ્ર બન્યા; લડવાને તૈયાર થયેલા રાજાઓએ શાંતિનું કહેણ મોકલ્યું; માંઠા મનુષ્યો હસતા હસતા પધારીમાં ફૂદી ઊભા થયા અને મરવાની તૈયારીવાળા મનુષ્યો પણ આ શુભ પ્રાતઃકાળ ઉદય થયો છે એ વિચારથી આનંદ પામ્યા. સિદ્ધાર્થ

કુમારની પથારી પાસે ઉઠાસ ચહેરે ખેંટેલી યશોધરાના હૃદયમાં પણ આનંદના કુવારા ફૂટવા લાગ્યા. દેવોએ કહ્યું: “કામ પૂર્ણ થયું છે, કામ પૂર્ણ થયું છે।” અને એ શખ્ઠોના રણકારાએ જગતના લોકોને જણાવ્યું કે, “આજે મોટો અમત્કારિક અને આનંદજનક ઘનાવ ઘનવા પામ્યો છે.”

તે બોધિવૃક્ષ તળે બુદ્ધ ભગવાન સાત દિવસ ને સાત રાત્રિ સુધી જરા પણ હાલ્યાચાલ્યા સિવાય ધ્યાનગ્રસ્ત દશામાં સ્થિર બેસી રહ્યા. તેમનું મન શાંત હતું. કોઈ પણ પ્રકારની આશા-તૃષ્ણા હવે રહી ન હતી. જે પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય હતું તે મળી ચૂક્યું હતું અને તેમના જીવનનો ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ જે ઉદ્દેશ હતો તે પણ આજે પૂર્ણ થયો હતો. તે વખતે પ્રથમ તેમના મુખમાંથી આ ઉદ્ગાર નીકળ્યા:

“હું લાંબા વખતથી આ શરીરરૂપી ઘરમાં કેદ પુરાયો છું. આં હુઃખરૂપ કેદખાતું ઘનાવનારને હું હમેશા શોધતો હતો; મારો પ્રયત્ન મહાન હતો, પણ અત્યાર સુધી તે વૃથા ગયો હતો. પરંતુ આજે તો, હે શરીરને રચનાર! આજે તો મેં તને જોખળી કાઢ્યો છે. આ હુઃખરૂપી દીવાલો તું કદાપિ ફરીથી ઊભી કરી શકીશ નહિ. આજે આ તારું ઘર ભાગી ગયું છે. તેના પાયા જડ-મૂળથી ઊખડી ગયા છે. અવિદ્યાએ ખાંધેલું ઘર જ્ઞાનથી વિલય થયું છે. હવે હું તે ઘરમાંથી મુક્ત તરફ ચાલ્યો જાઉં છું.”

પ્રકરણ ૧ મું-ધર્મપ્રચાર (ધર્મચક્ર પ્રવર્તન)

બુદ્ધ ભગવાને હવે આખા વિશ્વ તરફ દૃષ્ટિ ફેરવી અને તેમને આપું વિશ્વ દુઃખના મહાસાગરમાં 'ડૂળેલું' જણાયું. આથી તેમનો દયામય જાતિસ્વભાવ પૂર્ણ જોસમાં રકુરી નીકળ્યો. આ સદ્-જ્ઞાનથી લોકોનું કલ્યાણ કરવાની સ્વાભાવિક વૃત્તિ પણ થઈ. જગતના નિષ્કારણ બંધુ એવા બુદ્ધ ભગવાનને, આ જગતનું અજ્ઞાનરૂપી અંધકાર દૂર કરી જ્ઞાનપ્રકાશ આપવા સિવાય બીજું શું સૂઝે ? આ સર્વ દુઃખનો સંહાર કરનાર ધર્મ ફેલાવવાની ભાવના વ્યાપી રહી, પણ આંબુબાંબુના લોકોની સ્થિતિ જોઈ તેમણે વિચાર્યું કે, લોકો પ્રાયશ્ચિત્ત, બલિદાન, ક્રિયાકાંડ અને મંત્રતંત્રમાં આસક્ત થયેલા છે, તેઓ શું આત્મસંયમ અને ભૂતદયા ઉપર રચાયેલા આ ધર્મને અંગીકાર કરશે ? મનુષ્યો આ ધર્મનું માહાત્મ્ય સમજશે કે નહિ તેવો પ્રશ્ન ઊઠ્યો. પણ બુદ્ધ ભગવાનની દયા અનુપમ હતી. નરનારીનું અને પશુપંખીઓનું દુઃખ વિચારી છેવટે ધર્મનો બોધ કરવાના નિશ્ચય ઉપર તે આવ્યા.

પ્રથમ તો પોતાના પ્રાચીનગુરુ આરાડકાલામને નવા ધર્મમાં દીક્ષિત કરવાનો નિશ્ચય કર્યો; પરંતુ તે તો આ લોક છોડી ગયા છે, એમ સાંભળી ઉદ્રક રામપુત્ર પાસે પોતાનો ઉપદેશ કરવા ઇચ્છ્યું. પણ તે પણ આ લોકમાં નથી, એવા સમાચાર મળવાથી પ્રથમના

પોતાના પાંચ સહાધ્યાયીને આ નવા સત્યનો ખોલ આપવાનું ધારી કાશીથી ઉત્તરે ત્રણ માઈલ ઉપર આવેલા મૃગદાવન તરફ બુદ્ધ ભગવાન ચાલ્યા. કાશી તરફ જતાં ઉપક નામના એક દિગં-ખર જૈનસાધુ બુદ્ધ ભગવાનને મળ્યા. તે બુદ્ધ ભગવાનની અપૂર્વ કાંતિ અને આનંદિત મુખ જોઈ ચકિત થયા અને પૂછવા લાગ્યા: “તમારા શુરુ કોણ છે? તમે કોને હાથે દીક્ષા લીધી?”

બુદ્ધ ભગવાને જવાબ આપ્યો: “મારો કોઈ શુરુ નથી, મને શાંતિ મળી છે. ધર્મનું સામ્રાજ્ય સ્થાપન કરવાને હું કાશી તરફ જાઉં છું. જેઓ પાપ અને મૃત્યુના અંધકારમાં દટાયેલા છે, તેમને માટે હું ત્યાં જીવનનો દીપક પ્રકટાવીશ.”

ઉપકે પૂછ્યું: “શું તમે આજા જગતને જીતનાર ‘જીત છે?’ બુદ્ધ ભગવાને જવાબ આપ્યો: “જેઓએ આત્મા અને મનોવિકારો ઉપર જય મેળવ્યો છે તેઓ ‘જીત’ છે. જેઓ વિકારોને જીતે છે અને પાપથી દૂર રહે છે, તેઓજ ખરા ‘જીતનાર’ છે. મેં ‘હું-પણા’ પર જય મેળવ્યો છે અને સઘળાં પાપોનો નાશ કર્યો છે; એ અપેક્ષાએ મને ‘જીત’ કહેતા હો તો હા, હું ‘જીતજ છું.”

પછી તે કાશી ગયા, જ્યાં મૃગવન(અપરનામં ઈસીપટન)માં કોંડાયન અને તેના ચાર સોળતીઓને જોયા. તેઓએ બુદ્ધ ભગવાનને પોતાની તરફ આવતા જોઈ પરસ્પર વિચાર કર્યો કે, “આ મનુષ્યે ત્રતભંગ કર્યો છે, માટે તેને શુરુ તરીકે સંમાન આપવું નહિ અને તેનું નામ દઈને બોલાવવો. તે આવે ત્યારે આપણે બોલા થવું નહિ, તેને નમસ્કાર કરવા નહિ અને તેનો આદરસત્કાર કરવો નહિ.” આ પ્રમાણે પરસ્પર વિચાર કરીને તેઓ પોતપોતાના આસને

x આ જગાએ ઇ. પૂ. ત્રણસો વર્ષ ઉપર અશોકે એક મંદિર બનાવ્યું હતું. હાલ તેનાં ભાગેલાં ખડકો જણાય છે. એ જગ્યાને હાલ સારનાથ કહે છે.

બેઠા. હવે બુદ્ધ ભગવાન ધીમેથી તેમના તરફ આવવા લાગ્યા. આ પાંચે જણ પોતાની પ્રતિજ્ઞા વિરુદ્ધ એકાએક ઊભા થયા અને તેમને આસન આપ્યું, વંદન કયું અને ગુરુને યોગ્ય સર્વ પ્રકારનું સંમાન આપ્યું; પણ તે બુદ્ધ ભગવાનને તેઓએ ગૌતમ કહીને બોલાવ્યા. તે સમયે બુદ્ધ ભગવાને તેમને કહ્યું: “મારા ખાનગી નામથી મને બોલાવતા નહિ; જે ‘અહંત’ યથા હોય તેમને ખાનગી નામથી બોલાવવા તે અસહ્ય કહેંવાય. લોકો મને માન આપે કે ન આપે તે બાબત મારું મન ઉદાસીન છે, અર્થાત્ મને તેવી બાબતની કાળજી નથી; પણ જે મનુષ્ય સર્વ જીવો ઉપર સમભાવદ્રષ્ટિથી જુએ છે, તેને તેના ખાનગી નામથી બોલાવવો તે લોકોને માટે સહ્ય ગણાય નહિ. બુદ્ધો આખા વિશ્વના ઉદ્ધારનો માર્ગ દર્શાવે છે, માટે જેવી રીતે બાળકો પોતાના પિતાને માન આપે છે, તેવી રીતે બુદ્ધોને માન આપવું જોઈએ.” એમ કહી બુદ્ધ ભગવાને પૂર્ણ અનુકંપાબુદ્ધિથી આ પાંચ શિષ્યોને ઘણો બોધ આપ્યો; પણ અભિમાન અને અજ્ઞાનને લીધે તેઓએ તે ઉપદેશ લક્ષમાં લીધો નહિ. તેઓએ કહ્યું કે, “પ્રથમ તમે તપશ્ચર્યા કરતા હતા, પણ પાછળથી તે મૂઠી દીધી; તો પછી મન, વચન અને શરીર ઉપર સંયમ રાખ્યા સિવાય તમે કેવી રીતે ‘બુદ્ધ’ થયા?” બુદ્ધ ભગવાને શિષ્યોની આશંકા દૂર કરવા આ પ્રશ્નનો લાંબો જવાબ આપ્યો. આ જવાબ એજ બુદ્ધદશા પ્રાપ્ત થયા પછી કરાયેલો પહેલવહેલો ઉપદેશ હતો. તેમણે શાંતિથી જવાબ વાળ્યો: “હે સત્યશોધકો! આ વિશ્વમાં બે માર્ગ છે. કેટલાક કેવળ તપશ્ચર્યા કરી શરીરને સૂકવી નાખે છે અને ખરું કહીએ તો શરીરને મારી નાખે છે; જ્યારે બીજા કેટલાક ખાન-પાનમાં અને ઇન્દ્રિયોના વિલાસના ઉપભોગમાં મગ્ન રહે છે. આ બન્ને માર્ગ સદ્ગ્જ્ઞાનનો અભાવ સૂચવે છે અને આ માર્ગથી કદાચ સુદ્ધિ મળી શકે નહિ. શરીરથી જીર્ણ બનેલો ભક્ત શરીરને વિશેષ

કષ્ટ આપે છે અને તેથી તેનું મગજ પણ નિર્જાળ બને છે, જેથી તેના વિચારો મૂંઝવણભરેલા થાય છે. આથી તેને સાંસારિક બાળતોનું પણ જ્ઞાન મળતું નથી; તે પછી ઇન્દ્રિયો પર જય મેળવવાનું જ્ઞાન તો ક્યાંથીજ મળે? જે મનુષ્ય જળના દીપકથી અંધકારનો નાશ કરવા મથે છે, તે કદાપિ કૃતેહમંદ થતો નથી; તેજ રીતે ઘસાર્થ ગયેલા શરીરથી જ્ઞાનદીપક પ્રકટાવવા ઇચ્છનાર પણ વિજયવંત થતો નથી; તેમજ તેનું અજ્ઞાન પણ નાશ પામતું નથી. જ્ઞાન મેળવવામાં આ તપશ્ચર્યા એ કાંઈ એકનું એકજ સાધન નથી પણ આ સાથે એ પણ સ્મરણમાં રાખવું જોઈએ કે ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં તહીન રહેવું તે પણ ખોટું છે. જ્ઞાનના પ્રકાશ સામે આ એક મોટી આડી દીવાલ છે. વિષયી મનુષ્ય સૂત્ર કે શાસ્ત્ર પણ ન સમજી શકે તો હુજ્ય તૃષ્ણાનો નાશ કરવાનો માર્ગ તો સમજેજ ક્યાંથી? કેાઈ અજ્ઞાનના રોગથી પીડાતો મનુષ્ય હુઃખ મટાડવા ન પચે તેવો ખેરાક ખાય છે અને પોતાના હુઃખમાં ઉમેરો કરે છે, તેવી રીતે વિષયોના ઉપભોગથી વિષયનો નાશ કરવા ઇચ્છનાર પણ તેવાજ પ્રકારની ભૂલ કરી વિશેષ હુઃખી થાય છે. આ બન્ને એકદેશીય માર્ગનો ત્યાગ કરી મેં મધ્યમ માર્ગ શ્રદ્ધા કર્યો છે. આથી સર્વ હુઃખનો અંત આવે છે અને પરમ શાંતિ મળે છે. આથી સઘળું અજ્ઞાન નાશ પામે છે અને સૂર્ય કરતાં પણ અધિક પ્રકાશવાળું જ્ઞાન સ્ફુરી નીકળે છે. જન્મમરણના ચક્રમાંથી મુક્ત થવાને મેં ઉમદા અષ્ટવિધ માર્ગ શોધ્યો છે. સદ્શ્રદ્ધા, સદ્વિચાર, સદ્વચન, સદ્વર્તન, ગુજરાનનાં સદ્સાધનો, સદ્ઉદ્યમ, સત્સમૃતિ અને સત્સમાધિ એ આઠ પ્રકારે ધર્મ થાય છે. જેઓ આ માર્ગ અંગીકાર કરે છે, તેઓ હુઃખના પાશમાંથી હંમેશને માટે છૂટા થાય છે. તૃષ્ણાનો અંત આણવાને આ માર્ગ જેવો બીજો કોઈ ઉત્તમ માર્ગ નથી. જે ચાર મહાન સત્યો આખા જગતે જાણવા ચોચ્ય

છે તે આ છે:-હુઃખ છે, હુઃખનું કારણ છે, હુઃખનો નાશ થઈ શકે છે, અને નાશ કરવાનાં સાધનો છે. જરા, વ્યાધિ અને મરણ હુઃખરૂપ છે. જીવનતૃષ્ણા અને ઇન્દ્રિયજન્ય તૃષ્ણા એ હુઃખનાં કારણો છે. આ તૃષ્ણાનો નાશ કયોથીજ હુઃખનો નાશ થાય છે અને તે તૃષ્ણાનો નાશ કરવાનો ઉપર જણાવેલો અષ્ટવિધ માર્ગ છે. આ ચાર ઉમદા સત્યો ગુરુના ઉપદેશથી અથવા શાસ્ત્રવલ્લુથી જાણવામાં આવ્યાં નથી, પણ તેનો અનુભવ થયો છે; તેનું દર્શન થયું છે.* આ ધર્મોપદેશ સાંભળીને કૌંડાયનનાં જ્ઞાનચક્ષુ ખૂલ્યાં. મહાન સત્યોનું તેને દર્શન થયું, તેના સઘળા સંશયો નાશ પામ્યા અને તે પુદ્ગલગવાનનો પ્રથમ શિષ્ય થયો. જ્યારે કૌંડાયનને શિષ્ય થયેલો જોયો અને તેના મુખ પર આ નવીન ધર્મ જાણવાથી આવેલો પ્રકાશ તથા આનંદ જોયો, ત્યારે ધીમે ધીમે તેના ખીજ ચાર સોળતીઓ ભદ્ર, મહાનામ, અશ્વજિત અને વાત્રપ પણ પુદ્ગલગવાનના શિષ્યો થયા. આ પાંચે શિષ્યો મહા પ્રતાપી નીવડ્યા. આ વળતે કાશીના એક સદ્ગૃહસ્થનો પુત્ર સંસારથી વૈરાગ્ય પામી રાત્રે ઘરમાંથી નાસી જતો હતો. તે જોલતો હતો કે “અકસોસ ! અકસોસ ! આ જગતમાં કેટલી મોટી હુઃખની પરંપરા છે !” પુદ્ગલગવાન, જે રાત્રે પણ જાગતા હતા, તેઓ જોલી બિઠ્યા: “હુઃખ શું ? અહીં આવ, અહીં વિશ્રાંતિની જગ્યા છે - અહીં હુઃખમાંથી મુક્ત થઈ નિર્વાણ પદે પહોંચવાનો માર્ગ છે.” તે તેમની પાસે ગયો અને આ તથાગતના મુખનો ઉપદેશ સાંભળી શાંતિ પામ્યો. તે જ્યારે રાત્રે ઘરમાંથી બહાર નીકળ્યો, ત્યારે તેણે જે આભૂષણો પહેર્યાં હતાં, તે બધાં શરીર પરજ હતાં, પણ તેનું મન

* પુદ્ગલગવાનના આ પ્રથમ વ્યાખ્યાનને ‘ધર્મચક્રપ્રવર્તન’-નું નામ શાસ્ત્રકારોએ આપેલું છે. સદ્ધર્મના ચક્રને ગતિમાં મૂકવાથી તે નામ યથાર્થ છે.

અત્યારે આ ઉપદેશ સાંભળી ખરેખરું તૃપ્તિના પાશથી છૂટું બનેલું હતું. બીજા લવમાં વાવેલા પુણ્યના ફળરૂપે તે થોડા સમયમાં અર્હત્વદશા પામ્યો અને ધર્મ સાંભળતાજ તે સમજી ગયો. તેણે બુદ્ધનો ધર્મ સ્વીકાર્યો, પણ તેના શરીર પર હજી આભૂષણો હતાં તેથી તે શરમાયો. બુદ્ધ ભગવાન તેના મનનો આશય સમજી ગયા અને તેને આ પ્રમાણે કહ્યું. “મનુષ્યે આભૂષણો પહેર્યાં હોય, છતાં સઘળા જીવો ઉપર સમભાવવૃત્તિ રાખીને તેના હૃદયે ઇન્દ્રિયો પર જય મેળવ્યો હોય તો તે શ્રમણ બની શકે છે. આવી સ્થિતિમાં બાહ્ય દેખાવને લીધે ધર્મમાં અસર થતી નથી અને શરીર શ્રમણનો વેશ ધારણ કરે, છતાં હૃદય સાંસારિક વિચારોમાં લીન હોય એ પણ બનવા ભોગ છે. મનુષ્ય જંગલમાં રહે છે, છતાં જો દુનિયાની વસ્તુઓની ઇચ્છા કર્યો કરે તો તે સંસારીજ છે. વેશ સંસારી હોય છતાં તેનું મન ઉચ્ચ વિચારોમાં રમતું પણ હોય. ‘હું-પણુનો’ વિચાર દૂર કરવામાં આવે ત્યાં સંસારી તેમજ શ્રમણ બન્ને એકસરખા છે. પણ જો હૃદય વાસનાઓથી લપટાયેલું હોય તો બાહ્ય ફેરફારથી લાભ શો? જે લશ્કરી ચાંદ પહેરે છે, તે એમ સૂચવે છે કે તેણે શત્રુઓને હરાવ્યા છે, તેમ જે શ્રમણનો વેશ પહેરે છે તેણે પણ દુઃખરૂપ શત્રુને હરાવેલો હોવો જોઈએ.” આ શબ્દો બોલીને બુદ્ધ ભગવાને તેને દીક્ષા લેવા સૂચવ્યું. તરતજ તેનાં આભૂષણો વગેરે બદલાઈ ગયાં અને અંદરથી જેવો તે શ્રમણ હતો તેવો બહારથી પણ થઈ ગયો.

આ યશને તેની જીવાનીના વખતમાં ચોપન હલકા મિત્રો હતા. તેઓએ યશને શ્રમણના વેશમાં જોયો ત્યારે તેઓ પોતાના દુર્ગુણોનો ત્યાગ કરીને ધીમે ધીમે બુદ્ધના શિષ્યો થયા અને જ્ઞાન મેળવવા લાગ્યા. જ્યારે વર્ષાઋતુ પૂરી થઈ અને જુદે જુદે સ્થળે વિચરવાનો સમય આવ્યો, ત્યારે બુદ્ધ ભગવાને આ સાઠ શિષ્યો

એકઠા કરીને આ પ્રમાણે ઉપદેશ આપ્યો: “હે લિધુકો! તમે જન્મમરણના ચક્રમાંથી મુક્ત થવાનો માર્ગ જાણ્યો છે; નિર્વાણ સુધી વહેતા ઝરામાં તમે પગ મૂક્યો છે. તમે હવે કલ્યાણને સારુ વિશ્વ તરફની દયા ખાતર, દેવતાઓ અને મનુષ્યોના લાભ માટે દેશેદેશ વિચરો! હે લિધુકો! જે સિદ્ધાંત આદિમાં પ્રકાશિત છે, મધ્યમાં પ્રકાશિત છે અને અંતમાં પણ પ્રકાશિત છે, તેનો ઉપદેશ કરો! પરમ પવિત્ર અને સંપૂર્ણ શુદ્ધ જીવન ગાળવાને લોકોને જણાવો. એવા ઘણાએક પુરુષો છે કે જેમનાં જ્ઞાનચક્ષુ ઉપર થોડું-જ અંધકારનું પડળ રહ્યું છે, પણ જો તેમને આ ઉત્તમ સિદ્ધાંતનો ઉપદેશ ન આપવામાં આવે તો તેઓ રક્ષણ કરનારા જ્ઞાનથી બે-નસીબ રહી જાય. તેવાઓ આ સિદ્ધાંત જાણવા-સમજવા પાસે એટલા માટે તમે સર્વે જુદી જુદી દિશામાં કેવળ દયાભાવથી વિચરો, અને હું પણ ઉરુભિદ્વ જંગલ પાસે આવેલા સેનાની ગામ તરફ જાઉં છું.”

આ શબ્દોથી ઉત્તેજિત થઈ તે સાઠ શિષ્યો જુદા જુદા દેશ તરફ ઉપદેશ આપવા નીકળી પડ્યા અને ઉરુભિદ્વના જંગલ તરફ જુદા ભગવાન ગયા. ત્યાં કાશ્યપ નામના પવિત્ર બ્રાહ્મણઋષિ પોતાના પાંચસો શિષ્યો સાથે રહેતા હતા, જેઓ અગ્નિહોત્ર આદિ ક્રિયાકાંડમાંજ મગ્ન રહેતા હતા. તેમને વેદસંબંધી જ્ઞાન પણ પુષ્કળ હતું, તેથી તે સઘળા પ્રદેશોમાં તેમની કીર્તિ વ્યાપી રહી હતી. જુદા ભગવાન તે મહાન ઋષિને સદ્ગોષ્ઠ આપવાના હેતુથી તેના નિવાસસ્થાન તરફ આવ્યા. આ ઋષિના આશ્રમની પાસે એક અગ્નિકુંડ હતો, જ્યાં પ્રચંડ શક્તિવાળો એક મહા નાગ રહેતો હતો. જુદા ભગવાને એક રાત્રિ પડી રહેવાની તે કાશ્યપ પાસે જગા માગી. ત્યારે કાશ્યપે જવાબ આપ્યો: “રાત્રે તમને પડી રહેવા આપવાને મારી પાસે જગા નથી; ફક્ત આ એક અગ્નિકુંડની જગા છે, જે

તદન શીતળ અને રહેવાને વાસ્તે યોગ્ય છે, પણ એક ભયંકર સપ્ત
 ત્યાં રહે છે, જે મનુષ્યોને તેની દૃષ્ટિમાંથી નીકળતી જ્વાળાના ભેર-
 થી ભારી નાખે છે.” બુદ્ધ ભગવાને જવાબ આપ્યો: “ મને ત્યાંજ
 રહેવાની જગ્યા આપો; હું ત્યાંજ પડયો રહીશ.” કાશ્યપ ઋષિએ
 ઘણી રીતે બુદ્ધ ભગવાનને સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ બુદ્ધ ભ-
 ગવાને તો તેને તેજ માગણી કરી. છેવટે કાશ્યપે કહ્યું: “ હું તક-
 રાર કરવા માગતો નથી, મને તો ભય લાગે છે તેથી કહું છું; છતાં
 તમને જેમ યોગ્ય લાગે તેમ કરો.” બુદ્ધ ભગવાન તે અગ્નિકુંડવાળી
 જગ્યામાં ગયા અને ધ્યાન કરવા બેઠા. તે વિકરાળ નાગે બુદ્ધ
 ભગવાનને જોઈને પોતાનું સઘળું બળ અજમાવ્યું અને તેની દૃષ્ટિ-
 માંથી વિષ કાઢ્યું તેમજ સુખમાંથી અગ્નિની જ્વાળાઓ બહાર
 ફેંકી, પણ બુદ્ધ ભગવાનને એથી બિલકુલ અસર થઈ નહિ. અગ્નિ-
 એ ચારે પાસે પોતાનું કામ કર્યું અને સઘળું મકાન બળી ગયું.
 જેમ કલ્પાંત કાલના અગ્નિની વચમાં પ્રહ્લા સ્થિર અને અચળ રહે
 છે, તેમ આ ચારે પાસે નીકળતી અગ્નિની જ્વાળામાં બુદ્ધ ભગવાન
 સ્થિર અને અડગ રહ્યા. જ્યારે નાગે બુદ્ધ ભગવાનના સુખ પર
 પરમ શાંતિ જોઈ અને આ જ્વાળાઓથી પણ તેમને અસર ન
 થયેલી જોઈ, ત્યારે તે નાગ શાંત થયો, તેણે પશ્ચાત્તાપથી પોતાનું
 માથું નમાવ્યું અને વંદન કર્યું.

આ તરફ કાશ્યપ ઋષિ જ્વાળાઓથી લાગેલી આગને જોઈને
 ચિંતા કરવા લાગ્યા કે, સાંજે આવેલો પ્રતાપી પુરુષ જરૂર બળી ગયો.
 પ્રાતઃકાળમાં તે ઋષિ અને તેમના શિષ્યો તે જગ્યા ઉપર આવ્યા,
 જ્યાં તેમણે બુદ્ધ ભગવાનને સમાધિમાં બેઠેલા જોઈ અને તે પ્રચંડ
 શક્તિવાળા નાગને પાત્રમાં રમતો જોઈ અત્યંત સાનંદાશ્ચર્ય અનુ-
 ભવ્યું અને તેઓ બુદ્ધ ભગવાનની શક્તિનાં વખાણ કરવા લાગ્યા.
 તથાપિ ‘ હું સર્વનો પ્રભુ છું, અને સર્વ જાણુ છું’ એવો કાશ્યપ

ઋષિનો અહંકાર દૂર ન થયો. બુદ્ધ ભગવાન કેટલાક સમય સુધી ત્યાં રહ્યા અને ધીમે ધીમે પોતાના જ્ઞાનબળથી તેના વિચારોને ફેરવી શક્યા એટલે તેનો સર્વસપણાનો મદ ટળી ગયો અને બુદ્ધ ભગવાનરૂપ સૂર્ય આગળ પોતે બધોતસમાન છે, એમ તેને લાગવા માંડ્યું. બુદ્ધ ભગવાનનાં ઉપદેશોનાં સત્યોમાં શ્રદ્ધા થવાથી અંતે તે શિષ્ય થયો અને તેની સાથે તેના પાંચસો શિષ્યો પણ બુદ્ધના સાધુ શ્રેયા. કાશ્યપ ઋષિએ તે પછી પોતાનો સઘળો સરસામાન અને યજ્ઞનિમિત્તનાં વાસણો વગેરે પાસે વહેતી નદીમાં ફેંકી દીધાં, જે નદીના જળમાં તરવા લાગ્યાં. આ બધો બનાવ જોઈને તે નદીના સુખ તરફ રહેતા તે કાશ્યપ ઋષિના બે ભાઈઓ જેમનાં નામ નાદીકાશ્યપ અને ગયાકાશ્યપ હતાં-તેમણે ધાયું કે કાંઈ અવનવો બનાવ બનવા પામ્યો છે. તેથી તે બન્ને ભાઈઓ પોતપોતાના પાંચસો શિષ્યો સાથે ઉરુબિંદવના જંગલમાં પોતાના ભાઈને શોધવા આવ્યા. તેઓએ પોતાના ભાઈને શ્રમણના વેશમાં જોયો. અપૂર્વ જ્ઞાન અને અદ્ભુત સિદ્ધિઓ પામેલા પોતાના ભાઈને જોઈને તેઓને અનેક વિચારો રુક્યાં: “મોટા ભાઈ જૂલ તો ન કરે, પણ તેમની માફક આપણે પણ આ માર્ગ અંગીકાર કરવો કે કેમ એવો વિચાર કરતા હતા. તે વખતે બુદ્ધ ભગવાન ગયાની પાસે ગંધહસ્તી પર્વત પર બેઠેલા હતા. રાજગૃહ તરફ જવાની ખીણ તેમની નજર આગળ દેખાતી હતી, તેવામાં સામેની ટેકરી ઉપર અગ્નિ પ્રકટ્યો. આ પ્રસંગનો લાભ લઈ બુદ્ધ ભગવાને તે ત્રણ ભાઈઓ અને તેમના દરેકના પાંચસો શિષ્યોને અગ્નિનો વિષય લઈ આ પ્રમાણે બોધ આપ્યો.

“મનુષ્ય ન્યાસુધી અવિદ્યામાં ભમે છે, ત્યાંસુધી તે બાહ્ય વસ્તુના સંસર્ગથી હૃદયમાં ઉત્પન્ન થતા વિકારોથી અગ્નિથી આ વનની માફક બળે છે. પાંચ ઇન્દ્રિયો અને હૃદયદ્વારા બાહ્ય વસ્તુ-

ઓ મનુષ્યને અસર કરે છે. આંખ બાહ્ય વસ્તુ જુએ છે, તે જોવાથી સુખ, દુઃખ જિપ્તે છે. હૃદયમાં કામ, ક્રોધ, લોભ વગેરેરૂપ અગ્નિ બળી રહેલો હોય છે, તે અગ્નિને બાહ્ય વસ્તુના સંસર્ગરૂપ વેદનથી લાકડાં મળે છે. આંખની માફક બીજી ઇન્દ્રિયોનો પણ જ્યારે પદાર્થો સાથે સંસર્ગ થાય છે, ત્યારે આત્મજ પરિણામ આવે છે. પણ હે કાશ્યપ ! જોઓ આ આત્મસંયમનો ધર્મ જેનું પ્રવેશદ્વાર આત્મશુદ્ધિ છે અને જેનું લક્ષ્ય વિશુદ્ધ પ્રેમ છે તે ધર્મ—ને પાળે છે, તેઓ જ્ઞાની બને છે. દુઃખનું મૂળ જે તૃષ્ણા તેનો આ રીતે અંત છે. તેઓ મેળવેલા જ્ઞાનબળથી વહેલા કે મોડા સુક્તિ-નિર્વાણ મેળવી શકે છે. ફરીથી જન્મ લેવાના દુઃખમાંથી તેઓ છૂટે છે, તેઓને જ્ઞાતિબંધન કે ક્રિયાકાંડ કે યજ્ઞયાગાદિના નિયમોની જરૂર રહેતી નથી; કારણ કે તેવા જ્ઞાનીઓ આ બંધનની પેલી પાર ગયેલા હોય છે.”

આ ઉપદેશ સાંભળી બે કાશ્યપભાઈઓ અને તેમના એક હંતર શિષ્યોને અપૂર્વ શાંતિ મળી અને તેઓ બૌદ્ધ મત અંગીકાર કરી ગ્રમણ થયા. તે પછી બુદ્ધ ભગવાને આ સઘળા શિષ્યોને ઇન્દ્રિયશુદ્ધિના બીજા ઠેકાણે નિયમો શીખવ્યા અને પછી બુદ્ધ ભગવાન આ શિષ્યો સાથે રાજગૃહી તરફ જવા નીકળ્યા; કારણ કે મગધ દેશના રાજા બિંબિસારને બોધિસાન મળ્યા પછી, મળવા આવવાનું બુદ્ધભગવાને આપેલું વચન તેમના સ્મરણ બહાર ન હતું. રાજગૃહીમાં આવીને બધા યશ્વિનર્માં બિતર્યા.

બિંબિસારને આ વાતની જ્યારે ખબર પડી, ત્યારે તે પોતાના અનેક સામંતો, અમલદારો અને રાજકુટુંબ સાથે તેમના દર્શનાર્થે ગયો. રાજાએ બુદ્ધ ભગવાનને દૂરથી જોયા એટલે રથમાંથી બિતર્યો અને પગે ચાલતો ગયો. તે રાજાએ મનથી વિચાર્યું કે, આ ત્રણ કાશ્યપભાઈઓને જેમણે પોતાના શિષ્યો બનાવી દીધા

એવા આ પુરુષની શક્તિ કેટલી અગાધ હશે ?” રાજાના મનના વિચાર જાણી લઇને બુદ્ધ ભગવાને કાશ્યપને પૂછ્યું : “ તમે અગ્નિની પૂજા કરવાનું છોડી દીધું તેથી તમને શો લાભ થયો ? ” આ શબ્દો સાંભળીને શ્રમણ કાશ્યપ ઊભા થયા અને પોતાના શુરુને હાથ જોડી વંદન કરી આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા : “ હે શુરો ! આ અગ્નિહોત્ર કરવાથી જન્મમરણ અને તેનેજ લગતાં દુઃખોનાં ચક્રમાં હું પડ્યો હતો. મેં મારી શક્તિ પ્રમાણે અગ્નિહોત્ર વગેરે કર્યો છે અને તે દ્વારા મેં ઇચ્છાઓનો નાશ કરવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ તેથી ઊલટી ઇચ્છાઓ તો વૃદ્ધિ પામતી ગઈ; તેટલા માટે મેં તેનો ત્યાગ કર્યો છે. અગ્નિમાં બલિદાન આપવાથી જન્મથી છુટકારો મળ્યો નહિ અને જન્મની સાથે તેને લગતાં દુઃખોથી પણ સુક્તિ મળી નહિ, તેથી મેં બલિદાન વગેરેનો ત્યાગ કર્યો છે. હું શરીરને કષ્ટ આપવામાં ‘ એક્રો ’ હતો અને હું તે કામમાં સૌથી શ્રેષ્ઠ ગણાતો, છતાં મને પરમ જ્ઞાન મળ્યું નહિ. તેટલા માટે તે માર્ગ છોડી દઈને નિર્વાણનો-શાંતિનો માર્ગ મેં શોધ્યો છે. જન્મ, જરા, રોગ અને મરણમાંથી છોડાવનારું સત્ય મને હવે જાણ્યું છે અને તેટલા વાસ્તે અગ્નિહોત્ર આદિ ક્રિયાઓ મેં તજી છે. ”

તે પછી શ્રમણ કાશ્યપ પોતે યોગબળથી મેળવેલી કેટલીક સિદ્ધિઓ બતાવે છે અને હવે લોકોનાં મન ધર્મ સાંભળવાને બરાબર યોગ્ય થયાં છે એમ જાણી બુદ્ધ ભગવાન અહંતાનો ત્યાગ કરવાનો ઉપદેશ આપે છે અને છેવટે ચાર મહાન સત્યો સરલ રીતે સમજાવે છે. આ વ્યાખ્યાનની એટલી બધી પ્રબળ અસર થાય છે કે, બિંબિસાર પોતાને બૌદ્ધધર્માનુયાયી તરીકે જાહેર કરે છે. મહાન કાશ્યપ બુદ્ધ ભગવાનના શિષ્ય થયા છે અને ‘ બિંબિસાર રાજાએ પણ તે બૌદ્ધધર્મ સ્વીકાર્યો છે ’ એ વાતની ખબર પડતાં બીજા દિવસે લોકોનાં ટોળેટોળાં બુદ્ધ ભગવાનને જોવાને અને નવો ધર્મ શું છે

તે સાંભળવાને ઉત્કંઠા સહિત આવવા લાગ્યાં. જ્યારે મધ્યાહ્ન કાળે બુદ્ધ ભગવાન રાજગૃહી નગરમાં ભિક્ષા અર્થે આવ્યા, ત્યારે તે નગરના લોકો ટોળાબંધ તેમની પાછળ ભગવા લાગ્યા.

રાજાએ ઘણી ભક્તિ દેખાડી અને કહ્યું કે, “ચલિવન, નગરથી દૂર છે, માટે આ પાસે આવેલા વેલુવનમાં આપ પધારો તો ઘણું સારું.”

આ ઉપરથી બુદ્ધ ભગવાન પોતાના શિષ્યો સાથે વેલુવનમાં રહેવા આવ્યા. આ વેલુવનમાં તેમણે ઘણા ચાતુર્માંસ ગાળ્યા હતા અને ઘણાં સૂત્રો પણ આજ સ્થળે આપ્યાં હતાં.

આ રાજગૃહીમાં બુદ્ધ ભગવાન રહ્યા તે દરમિયાન સારીપુત્ર, મૌર્જીલાયન અને મૈત્રેયાણીપુત્ર નામના ત્રણ પ્રસિદ્ધ શિષ્યો તેમણે મેળવ્યા. એક દિવસ ભિક્ષાર્થે અશ્વજિત રાજગૃહી નગરમાં ફરતા હતા. તે અતિ સ્વરૂપવાન હતા અને તેમની ચાલવાની રીત પણ સામા મનુષ્યનું મન હરણ કરે તેવી હતી. હવે સારીપુત્ર, જે કપિલ નામના ઋષિનો શિષ્ય હતો, તેણે આ અશ્વજિતનું સોદય અને ઉમદા દેખાવ જોઈને પૂછ્યું: “તમારા ગુરુ કોણ છે? અને તમે કયો ધર્મ પાળો છો? આ પ્રશ્નોને જવાબ આપી મારી શંકા દૂર કરો.” અશ્વજિતે જવાબ આપ્યો: “બુદ્ધ ભગવાન મારા ગુરુ છે. હું આ ધર્મમાં થોડા સમયથી દાખલ થયેલો છું. જ્ઞાનનો સૂર્ય થોડાજ સમયથી ઊગેલો છે, તેથી હું મહાન ગુરુનો ઉપદેશ શી રીતે સમજાવી શકું? છતાં મારા અલ્પ જ્ઞાન પ્રમાણે જણાવું છું કે, જે જે વસ્તુઓ છે, તે સર્વનું કારણ હોય છે. જન્મ, મરણનું પણ કારણ છે અને તે કારણ ચાર ઉમદા સત્યો અને અષ્ટવિધ માર્ગથી દૂર થઈ શકે છે.” એમ કહી ટૂંકમાં તે ઉમદા સત્યો અને માર્ગનો ઉપદેશ કર્યો, જે સાંભળવાથી બોદ્ધધર્મ પર તેની આસ્થા થઈ અને તે પોતાના મિત્ર મૌર્જીલાયન પાસે ગયો. મૌર્જીલાયન

પણ સારીપુત્રની માફક મોટો પંડિત ગણાતો હતો અને તે બહેને અનેક શિષ્યો હતા. તે બહેન જણ બુદ્ધ ભગવાન પાસે ગયા, તેમનો શાંતિભર્યો ઉપદેશ સાંભળ્યો અને બુદ્ધ, સંઘ અને ધર્મ, એ ત્રણ ‘શરણ’ લીધાં અને સંસારનો ત્યાગ કરી ‘શ્રમણ’ થયા.

શિવશંકર નામનો એક પ્રાક્ષણપુત્ર જે વંશપરંપરાથી આવેલી યજ્ઞક્રિયા અને તેનિમિત્તે થતાં પશુઓનાં બલિદાન વગેરેથી કંટાળ્યો હતો અને તેના કાકાના પુત્રે તથા તેની સ્ત્રીએ તેવું ઘણું નુકસાન કરેલું હોવાથી તેમના પર અપ્રીતિ રાખતો હતો, તે બુદ્ધ ભગવાનનો દયાનો અને ક્ષમાનો ઉપદેશ સાંભળી ક્ષમાવાન થયો અને બૌદ્ધધર્મની દીક્ષા લઈ બુદ્ધના બાર સુખ્ય શિષ્યોમાંનો એક થયો. શિવશંકરે દીક્ષા લેતી વખતે પોતાનું નામ બદલી મૈત્રેયાણીપુત્ર એવું નામ રાખ્યું. તેણે બુદ્ધ ભગવાનનો ઉપદેશ સાંભળી પોતાના જીવનની સઘળી હકીકત જણાવી અને હું દીક્ષા લેવાને તૈયાર છું એમ પણ નિવેદન કર્યું, ત્યારે બુદ્ધ ભગવાને પૂછ્યું: “શું તારા હૃદયમાં દ્વેષનો અંશ પણ રહ્યો નથી એવી તારી ખાતરી છે? તારા કાકાના પુત્રની સ્ત્રીએ તારા પુત્રનું ખૂન કર્યું હતું, તે બાબત પણ શું તું તારા મનથી તેને ક્ષમા આપે છે? સઘળા જીવો માટે તને દયાભાવ છે? તને નુકસાન કરનારાઓ તરફ પણ પ્રેમ સિવાય બીજી વૃત્તિ તારા હૃદયમાં ઉદ્ભવતી અટકાવવાને તું સમર્થ થયો છે?” તેણે જવાબ આપ્યો: “હે નાથ! ખરેખર તેમજ છે. મારા કાકાના છોકરાની સ્ત્રીએ મને નુકસાન કર્યું છે, તેને મેં ક્ષમા આપી છે, હું તે વાતને ભૂલી ગયો છું, હું તેને મારી સઘળી ફોલત આપી દઉં છું; કારણ કે હવે મને તેની જરૂર નથી. મારા જીવનમાં હવે એકજ ભાવના છે અને તે ભાવના સિદ્ધ થતાં હજારો વર્ષ વીતી જશે તોપણ હું તે જ્યાંસુધી સિદ્ધ નહિ થાય ત્યાંસુધી પ્રયત્ન કર્યા કરીશ, એવી હે પ્રભો! તમારા ચરણકમળમાં નમીને પ્રતિજ્ઞા

કરું છું. જગતનો ઉદ્ધાર કરવાને, હે ગુરો ! તમારી માફક મારી જાતને હું અર્પણ કરીશ; તમે મને હુઃખમાંથી મુક્ત કર્યો છે અને શાંતિ આપી છે, તે શાંતિ હું આખા વિશ્વને આપી શકું તેવી સ્થિતિ મેળવતાં મુખી હું પ્રયત્ન ચાલુ રાખીશ. ”

બુદ્ધ ભગવાને ઘણા પ્રેમપૂર્વક જણાવ્યું: “ જેવું તું કહે છે તેવુંજ થશે. હું બુદ્ધ તરીકે તારી પ્રતિજ્ઞા સ્વીકારું છું અને તે પ્રતિજ્ઞાનો કદાપિ ભંગ થશે નહિ અને તે પ્રતિજ્ઞા સફળ થશે. ” બુદ્ધ ભગવાને તેના માથા પર હાથ મૂક્યો અને તે તેમના પગે પડ્યો તેમજ મૈત્રેયાણીપુત્ર (બીજું નામ મૈત્રેયબલદાસ) એવું નામ ધારણ કરી દીક્ષા લીધી અને શ્રમણ થયો.

આ વેલુવનમાં બુદ્ધ ભગવાન રહેતા હતા, તે સમયે મહા-કાશ્યપ નામનો એક બ્રાહ્મણ સંન્યાસી તેમનો શિષ્ય થયો; આ મહાકાશ્યપે સત્ય શોધવાને જગતમાં કીમતી ગણાતી સર્વ વસ્તુ-જ્ઞાનો લોગ આપ્યો અને બુદ્ધ ભગવાનના નિર્વાણ પછી અન્ત-શત્રુ રાજાના આશ્રય તળે રાજગૃહીમાંજ એક મોટી સભા મેળવી બૌદ્ધધર્મના બધાં સૂત્રો બીજા લિક્ષુકોની મદદથી એકઠાં કર્યાં હતાં. *

સારીપુત્ર અને મૌદ્ગલ્યાયન પાછળથી બૌદ્ધધર્મમાં દાખલ થયા, તેમને વિશેષ ચેત્ત્ય જાણી જે પદવી બુદ્ધ ભગવાને સંઘમાં આપી તેથી આગળના શિષ્યો નારાજ થયા. આ વાતની બુદ્ધ ભગવાનને જ્યારે ખબર પડી, ત્યારે તેમણે બધા લિક્ષુકોને એકઠા કરી કહ્યું: “ હે લિક્ષુકો ! નિર્વાણ મેળવવાને માટે જે માર્ગો મેં કહ્યા છે, તે સ્મરણમાં રાખો; તમે બીજી બાળતો ભૂલી જાઓ, તોપણ દૂંકમાં યાદ રાખજો કે:—

सर्व पापस्स अकरणम् कुसलस्स उपसम्पदा

सचित्तं परियोदपणम् एतं बुद्धानुसासनम् ॥ धम्मपद ॥ ૧૮૩

“સર્વ પ્રકારનાં પાપ નહિ કરવાં, કુશળ કામ કરવાં અને ચિત્તની શુદ્ધિ કરવી, એજ ણીદ્ધધર્મ છે. તમે શા માટે ઇંધ્યાથી ધર્મને બૂલી જાઓ છો ?” આ વાક્યોથી શિષ્યોનાં હૃદય શાંત થયાં, પણ આ વખતે બુદ્ધ ભગવાને સંઘની વ્યવસ્થા અને પવિત્રતા જાળવવા માટે કેટલાક નિયમો રચ્યા. આ નિયમોને ‘પ્રતિ-મોક્ષ’ કહે છે અને આ પ્રથમ મળેલી સલા ‘શ્રાવકસંનિપાત’ તરીકે ઓળખાય છે.

સારીયુત્ર અને મૌદ્ગલ્યાયન પછી કેટલાક સમય સુધી નવા શિષ્યો નહિ થવાથી લોકોનો ઉત્સાહ ધીમે ધીમે ઘટવા લાગ્યો અને જ્યારે બુદ્ધના સાધુઓ ભિક્ષાર્થે નગરમાં જાય, ત્યારે લોકો તેમના તરફ અપમાનની દૃષ્ટિથી જોવા લાગ્યા; ત્યારે તે ભિક્ષુકોએ આવીને બુદ્ધ ભગવાનને સઘળી હકીકત નિવેદન કરી, તે ઉપરથી તેમણે કહ્યું: “હું ભિક્ષુકો ! લોકો જેને અકલ્યાણનો માર્ગ સમજે છે, તેજ ચિરકાળના કલ્યાણનો માર્ગ છે. માટે તેમને જણાવજો કે, બુદ્ધ પ્રથમના બુદ્ધોની માફક ધર્મરાજ્ય ફેલાવવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. લોકોને સત્યમાર્ગ સમજાવવા સિવાય તેમની પાસે બીજું હથિયાર નથી. જે તેમના શિષ્યો થાય છે, તે પણ સત્યના બળથીજ થાય છે અને સત્યના બળથીજ સંઘની સંખ્યા વધશે.”

બુદ્ધ ભગવાન આ રીતે રાજગૃહીમાં ઉપદેશ આપતા હતા અને લોકોને સત્ય ધર્મ તરફ દોરતા હતા, તે જાણતની કપિલવસ્તુમાં તેમના પિતા શુદ્ધોદનને જાણર પડી. બુદ્ધને કપિલવસ્તુ આવવાનું આમંત્રણ આપવા તેમના પિતાએ કેટલાક સામંતો મોકલ્યા અને તેમની સાથે કહાવ્યું કે, “તમારા પિતા મરણની તૈયારીમાં છે, માટે તેમનું મુખ જોવું હોય અને તેમનું હૃદય ઓછું કરવું હોય તો તરત કપિલવસ્તુ તરફ વિહાર કરો.” યથોદ્ધરાએ પણ નવ સવારોને મોકલ્યા અને કહાવ્યું કે, “રાહુલની

જેવી રીતે કુમુદ ચંદ્રની અંખના કરે તેવી રીતે, તમારાં દર્શન માટે આતુર બની છે. જો તમને ઇષ્ટ વસ્તુ પ્રાપ્ત થઈ હોય તો તેમાં તે પોતાનો ભાગ માગે છે.”

આ બધા દ્રુતો, ન્યારે યુદ્ધ ભગવાન વેણુવનમાં ધર્મનો ઉપદેશ આપતા હતા, તે વખતે આવી પહોંચ્યા અને ધર્મ શ્રવણ કરવામાં એટલા મશગૂલ બન્યા કે પોતાને કહેવાની વાતજ ભૂલી ગયા ! તેઓ માત્ર ભગવાનના મુખપ્રતિ ધારી ધારીને જોવા લાગ્યા અને તરતજ ‘શ્રમણ’ થયા. આ પ્રમાણે શુદ્ધોદન રાજાએ નવ વાર જુદા જુદા સામંતોને ભલામણો કરી કરીને મોકલ્યા, પણ નવે વાર તે બધા યુદ્ધના શિષ્યમંડળમાં દાખલ થયા. પછી સિદ્ધાર્થ કુમારના સોળતી ઉદાયીને રાજાએ મોકલ્યો તેણે વેણુવન પાસે આવતાં પાસેના ઝાડની નાની નાની કૂંપળો તોડી પોતાનાં કણુવિવર બંધ કર્યાં કે જેથી યુદ્ધ ભગવાનનો ઉપદેશ તેના કાનમાં ન પડે ! તે વેણુવનમાં દાખલ થયો અને શુદ્ધોદન રાજાનો તથા યશોધરાનો સંદેશો કહી બતાવ્યો.

તે વખતે યુદ્ધ ભગવાને નમ્રતાથી લોકો સમક્ષ કહ્યું : “હું હવે જઇશ; મારી ત્યાં જવાની ઇચ્છા છે, તેમજ કર્તવ્ય છે. જેમણે જીવન આપ્યું તે માતાપિતા તરફ પૂજ્યભાવ બતાવવો એ પુત્રની પવિત્ર દ્રવ્ય છે.”

એમ જણાવી તે રાજગૃહીથી કપિલવસ્તુ તરફ જવા નીકળ્યા. સંઘના નિયમ પ્રમાણે નગરની બહાર ઉદ્યાનમાં તે બિતર્યા. આ વાતની તે નગરમાં ખબર પડતાં સર્વત્ર આનંદ વ્યાપી રહ્યો. યુદ્ધ-ભગવાનના પિતા, કાકા વગેરે સ્વજનો તથા નગરલોકો (બાળકથી વૃદ્ધ સુધી) દરેક તેમનાં દર્શનાર્થે આવ્યાં. શુદ્ધોદન રાજા ઠેકલીક વાર સુધી કાંઈ પણ બોલી શક્યો નહિ. પુત્રના મુખ સામું જોયા ક્યું અને પુત્રે પિતાના મુખ સામું જોયું. પણ બન્નેમાંથી કોઈ ઘણી

વાર સુધી એક પણ અક્ષર બોલ્યું નહિ. રાજાએ મનથી વિચાર કર્યો: “અહા! આ પુત્રે જો રાજ્ય કરવું ધાધું હોત તો પ્રતાપી રાજા થાત, માંધાતાની માફક ચક્રવર્તી થાત; આ બિંદગીમાં તેને શો આનંદ પડતો હશે?” બુદ્ધ ભગવાન પોતાના પિતાના હૃદયનો આશય સમજી ગયા અને તેમને સદ્ધર્મ તરફ વાળવાના હેતુથી આ પ્રમાણે પ્રતિબોધ આપ્યો. “હું જાણું છું કે, રાજાનું મન રાગપૂર્ણ છે અને તે રાગને લીધે દુઃખમાં દુઃખ ઉમેરાય છે. તમારું મન શાંત કરો, રાગ વિમુક્ત કરો, કોઈ પણ પુત્રે પિતાને નહિ આપેલો એવો ધાર્મિક ખોરાક હું આપું તે સ્વીકારો. ધર્મ પ્રમાણે મનુષ્યને ક્ષણ મળે છે; તેટલા માટે પોતે કેવં કામ કરે છે તે બાબત દરેકે સાવધ રહેવું જોઈએ. મરણ વખતે જીવ એકલો જાય છે, કેવળ તેનાં સારાં કે નરસાં કૃત્યો તેની સાથે જાય છે. નિર્વાણ એજ પરમ શાંતિનું સ્થળ છે; એજ ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ આનંદ છે. પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિષયો દુઃખગર્ભિત અને ભયપૂર્ણ છે. સપ્તની સાથે વસવા સમાન છે. કયો સુર મનુષ્ય તેમાં આનંદ માને? સુર મનુષ્ય જીએ છે કે આપ્તું વિશ્વ કામ, ક્રોધ, લોભ વગેરે વિકારોથી બળી રહ્યું છે; અને જ્યાંસુધી જન્મ, વૃદ્ધાવસ્થા અને મરણ છે, ત્યાંસુધી શાંતિ સંભવેજ શી રીતે? તૃષ્ણાના નાશથી પરમ શાંતિ મળે છે, ત્યાં હથિયારની કે લશ્કરની જરૂર નથી; ત્યાં હાથી, ઘોડા, રથ કે પાયદલની આવશ્યકતા નથી. જો-મનુષ્ય લોભ, ક્રોધ અને અજ્ઞાન ઉપર જય મેળવે તો આ જગતમાં તેને જીતવા યોગ્ય કંઈ રહેતું નથી, તેજ ખરો ચક્રવર્તી છે, તેજ ખરો વિજેતા છે.”

આ શબ્દો સાંભળીને રાજાને હૃદયહાર સંતોષ થયો અને હાથ જોડી તે બોલી બોલ્યો: “આશ્ચર્ય! આશ્ચર્ય! આજે મારો આત્મા પ્રસન્ન થયો છે; આજે મને પરમ સંતોષ થયો છે; આ દુઃખમાંથી છૂટવાનો સત્યમાર્ગ મેં જાણ્યો છે; આજે પુત્રજન્મની સફળતા

થઈ છે. હે પુત્રરત્ન ! તેં સંસારનો ત્યાગ કર્યો, તેં તપશ્ચર્યા કરી અને પરમ ક્ષણ મેળવ્યું તે બધું બહુ સારું કયું. જો તેં ચક્રવર્તી રાજા થવાની દરકાર કરી હોત તો મને અને આખા જગતને દુઃખ-મુક્ત થવાનો અદ્વિતીય લાભ શી રીતે મળી શકત ? મને આજના જેવો આનંદ કદાપિ થાત નહિ.” આ શબ્દો બોલતાં રાજાનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું અને આંખમાંથી હર્ષનાં અશ્રુ વહેવા લાગ્યાં !

ખીજે દિવસે શિક્ષા માગવાને સમયે બુદ્ધ ભગવાન હાથમાં પાત્ર લઈ કપિલવસ્તુમાં આઠ્યા. જ્યારે તેઓ નગરનાં દ્વાર સમીપ પહોંચ્યા ત્યારે વિચાર કર્યો કે, નગરમાં ફરતાં ફરતાં રાજદ્વાર તરફ જવું તે ઠીક છે. કે સીધાજ ત્યાં જવું એ વધારે ઠીક છે ? આખરે સંઘના નિયમ પ્રમાણે ઘેરઘેર શિક્ષા માગવાનો નિશ્ચય કર્યો. જ્યારે રાજાને ખબર પડી કે રાજકુવર ઘેરઘેર શિક્ષા માગતો ફરે છે, ત્યારે શુદ્ધોદન રાજા એકદમ ચક્રિત થયો અને બુદ્ધ ભગવાન જ્યાં શિક્ષા માગતા હતા ત્યાં આવીને કહેવા લાગ્યો : “ હે પ્રભો ! તમે અમને શું કરવા શરમમાં નાખો છો ? અત્તને વાસ્તે શા સારું શિક્ષા માગો છો ? શું આટલા શિક્ષકોને જમાડવા જેટલું પણ સામર્થ્ય મારામાં નથી ? ”

બુદ્ધ ભગવાને જવાબ આપ્યો, “ આ અમારા કુળનો ધર્મ છે.”

શુદ્ધોદન રાજાએ કહ્યું : “ પણ આપણે તો ઇક્ષ્વાકુ વંશમાંથી ઊતરી આવ્યા છીએ અને આપણા વંશમાં કોઈએ હજી સુધી શિક્ષા માગી નથી.”

બુદ્ધ ભગવાને જવાબ વાળ્યો. “ તમે અને તમારું કુટુંબ તે ઇક્ષ્વાકુ વંશમાંથી ઊતરી આવ્યા હો, પણ હું તો પ્રાચીન બુદ્ધોનો વંશજ છું અને તેઓ તો મારી માફક શિક્ષા માગીનેજ ઉદરનિર્વાહ કરતા હતા.”

શુદ્ધોદને કાંઈ પણ જવાબ ન આપ્યો; પણ બુદ્ધ ભગવાનનું પાત્ર લઈને તેમને રાજમહેલ તરફ દોરી ગયા. તે મહેલમાં તેમને માન આપવાને કુટુંબનાં સંઘર્ષાં મનુષ્યો અને નોકરો વગેરે એકઠાં થયાં હતાં; પણ યશોધરા તે દીવાનખાનામાં આવી ન હતી. તે પ્રેમ-મૂર્તિએ એમજ વિચાર્યું હતું કે, “ જો રાજકુમારમાં કાંઈ પણ દિલસોજી રહી હશે તો તે મારી પાસે આહીને ચાહીને આવશેજ.”

આ વિચારથી તે ઝોરડામાંજ બેસી રહી. બુદ્ધ ભગવાન તેના મનના ભાવ જાણતા હતા તેથી બે શિષ્યો સાથે પોતે યશોધરા બેઠી હતી તે ઝોરડામાં ગયા. તે બે શિષ્યોને તેમણે ચેતવણી આપી કે, “ આપણા સંઘના નિયમ પ્રમાણે શ્રમણે સ્ત્રીને અડકવું જોઈએ નહિ અથવા અડકવા દેવી જોઈએ નહિ; છતાં પણ જો તે યશોધરા આવી મને અડકે તો તેને તમે રોકતા નહિ.” બુદ્ધ ભગવાને પીળાં વસ્ત્ર પહેર્યાં હતાં, તેમનું માથું મૂંડાવેલું હતું અને એવી સ્થિતિમાં જ્યારે તે ઝોરડામાં તેઓ દાખલ થયા ત્યારે યશોધરા જો કે આવી સ્થિતિમાં તે હશે એમ જાણતી હતી, છતાં આ વખતે તેનું મન કાળૂમાં ન રહ્યું, તે તેમના પગે બાઝી પડી અને તેની આંખમાંથી અશ્રુની ધારા ચાલવા લાગી; પણ પોતાની અને બુદ્ધ ભગવાનની વચ્ચે અગમ્ય મહાસાગર જેટલું અંતર જોઈને છેવટે તે ઊભી થઈ અને બાજુએ ઊભી રહી.

શુદ્ધોદન રાજાએ કહ્યું: “ હે પુત્ર ! જ્યારથી તું ઘર છોડીને ગયો છે, ત્યારથી આ સતી અખંડ પ્રદક્ષિણા પાળે છે, એક વાર જમે છે, રાત્રિએ સાદી પર પડી રહે છે અને અસહ્ય દુઃખ અનુભવે છે. ”

બુદ્ધે હયાપૂર્ણ મુખ યશોધરા તરફ ફેરવીને પોતાનો પૂર્વ ભવનો સંબંધ કહ્યો અને પ્રસંગને અનુસરતો યોગ્ય ઉપદેશ આપ્યો. યશોધરા તે મતની ‘ઉપાસિકા’ થઈ અને જ્યારે પાછ-

ળથી બુદ્ધ ભગવાનની ઇચ્છા વિરુદ્ધ* તેમને સાધ્વીનો વર્ગ સ્થાપવો પડ્યો ત્યારે તે બૌદ્ધમતની મુખ્ય સાધ્વી થઈ.

બુદ્ધ ભગવાનની માસી પ્રજાપતિ ગૌતમી, જેણે સિદ્ધાર્થ કુમારને ઉછેર્યો હતો, તેના પુત્ર નંદનો વિવાહ અને રાજ્યાભિષેક બીજે દિવસે હતો. તે આ શુભ દિવસે પોતાના ભાઈ બુદ્ધ ભગવાનને મળવા ગયો. બુદ્ધ ભગવાને તેને એવો તો અલૌકિક બોધ આપ્યો કે તેથી પલળીને તેણે રાજ્યસુખ અને વિવાહસુખ અસાર માન્યું અને તરતજ દીક્ષા લીધી. રાજભવનમાં આથી હાહાકાર વર્તાઈ રહ્યો અને તેનું મન ફેરવવાને ઘણો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો, જે સર્વ વ્યર્થ ગયો. અનંતકાળના સુખની જેને ઝાંખી થઈ હોય તે શું આ પૃથ્વીનાં દુઃખગર્ભિત અને ક્ષણિક સુખથી કદાપિ સંતુષ્ટ બને ?

આ વાતને એક અઠવાડિયું થઈ ગયું અને યશોધરાએ પોતાના પુત્ર રાહુલને વસ્ત્રાભૂષણ પહેરાવીને કહ્યું: “આજે તારા પિતા પાસે જઈ પિતૃધન માગજે.” રાહુલને સાત વર્ષ થયાં હતાં, પરંતુ પોતાના પિતા કોણ છે તે તે જાણતો ન હતો; તેથી તેણે સરળતાથી પૂછ્યું: “મારા પિતા કોણ છે ? રાજા શુદ્ધોદન સિવાય હું કોઈને ઓળખતો નથી.” યશોધરાએ બારીએથી આંગળી ખતાવી કહ્યું:

“જો ! પેલા ઉગ્ગલ્લવળ શાંત મૂર્તિવાળા સંન્યાસી જેવા જણાય છે, એ તારા પિતા છે; તેમની પાસે પુષ્કળ ધન છે. માટે તેમની પાસે જઈને તે માગજે અને કહેજે કે હું તમારો પુત્ર છું, હું શાક્ય-

* સ્ત્રીઓ વારતે ‘ભિક્ષુણી’ વર્ગ સ્થાપવાની બુદ્ધદેવની ઇચ્છા ન હતી. પણ જ્યારે એમના પિતાના મરણ પછી વિધવા બનેલી એમની અપરમાતા પ્રજાપતિ ગૌતમીએ ઘણો આગ્રહ કર્યો અને જ્યારે બુદ્ધદેવના પ્રિય શિષ્ય આનંદે તે પ્રજાપતિ વારતે ઘણીજ ભલામણ કરી ત્યારે ભિક્ષુણીવર્ગ સ્થાપવાની તેમણે રમ આપી અને ‘ભિક્ષુણી’ઓ વારતે ઘણા સખ્ત કેટલાક નિયમો બાંધ્યા.

વંશનો નેતા થઈશ; હું તમારી પાસેથી વારસો મેળવવા માગું છું, માટે મને તે આપો.”

રાહુલ સીધોં બુદ્ધ ભગવાન પાસે ગયો અને નિર્ભય રીતે પ્રેમ-પૂર્વક કહેવા લાગ્યો: “ હે પિતા ! તમારી પાસે આવવાથી મને ઘણો આનંદ થાય છે.” બુદ્ધ ભગવાને જવાબ ન આપ્યો, પણ લોબન કર્યો પછી વડવનમાં તે રહેતા હતા ત્યાં જવા નીકળ્યા.

રાહુલ તેમની પાછળ પાછળ ચાલ્યો અને વારસો માગવા લાગ્યો. બુદ્ધ ભગવાને કે તેમના શિષ્યોએ તેને તેમ કરતાં અટકાવ્યો નહિ. વડવનમાં જઈ બુદ્ધ ભગવાને વિચાર્યું કે, “ જે ધન એને જોઈએ છે તે ક્ષણિક અને નાશવંત છે, માટે બોધિવૃક્ષ નીચે ધ્યાન કરતાં મને જે સપ્ત રત્નો મળ્યાં હતાં તેજ હું તેને આપીશ અને તેને આધ્યાત્મિક શક્તિઓનો વારસ બનાવીશ.” પછી સારીપુત્રને કહ્યું કે, “ રાહુલને શ્રમણ બનાવો ” અને તુરતજ તે પ્રમાણે કરવામાં આવ્યું.

ન્યારે આ સમાચાર રાજકુટુંબને વિદિત થયા, ત્યારે સર્વ કોઈ શોકાતુર થયું; કારણ કે નંદે થોડાજ દિવસ ઉપર શ્રમણપદ અંગીકાર કર્યું હતું. શુદ્ધોદન રાજના બંને પુત્રો શ્રમણ થયા હતા અને પૌત્ર રાહુલ પણ શ્રમણ થયો તેથી શુદ્ધોદનની નિરાશામાં વૃદ્ધિ થઈ અને તેટલા માટે બુદ્ધ પાસે જઈ કહ્યું કે, “ આજથી મા-બાપની રજા સિવાય ‘સંઘ’ માં કોઈને પણ દીક્ષા ન આપવી એવો નિયમ હાથલ કરો.” સમયજ બુદ્ધ ભગવાને તે માગણી સ્વીકારી અને થોડા દિવસ ત્યાં રહી રાજગૃહી તરફનો માર્ગ લીધો.

માર્ગમાં અનેકા નદીને કાંઠે અતુપ્રિય નામના વનમાં થોડોક સમય રહ્યા. તે સમયે તેમનાં સ્વજનોમાંથી અને શાક્યોમાંથી કેટલાક તેમના શિષ્યો થયા, જેમાં સુખ્ય આનંદ, દેવદત્ત, ઉપાલિ અને અનિરુદ્ધ છે. આનંદ બુદ્ધ ભગવાનના કાકાનો પુત્ર હતો. તે

નિરંતર તેમની સાથે રહેતો હતો. અને મરણપ્રસંગે પણ તે સાથેજ હતો. દેવદત્ત પણ તેમના કાકાનો છોકરો હતો, પણ પાછળથી તેમનો 'પ્રતિસ્પર્ધી' થયો. અને બુદ્ધ ભગવાન ઉપર કલંક લાવવાને પણ તે ચૂક્યો ન હતો. ત્રીજો ઉપાલિ જાતનો હજમ હતો, પણ તેની ધાર્મિકવૃત્તિ બેહદ હતી અને તેની બુદ્ધિ બહુ વિલક્ષણ હતી, તેથી તે સંઘનો મોટો નાયક બન્યો હતો. અનિરુદ્ધ માનસશાસ્ત્રમાં અતિ પ્રવીણ હતો.

ગુરુ તરીકેના જીવનમાં બુદ્ધ ભગવાને અનેક શિષ્યો ક્યાં. ઉચ્ચ તેમજ નીચ, શ્રીમંત તેમજ ગરીબ, બ્રાહ્મણ તેમજ ચાંડાળ, જૈનો તેમજ આજીવિકો, સંન્યાસી તેમજ ગૃહસ્થી, લૂંટારા તેમજ મનુષ્યાહારી, ઉમરાળ તેમજ ખેડૂત, પુરુષો તેમજ સ્ત્રીઓ; સઘળી જાતના મનુષ્યો તેમના શિષ્યો થયા. કેટલાક 'શ્રમણ' થયા, ત્યારે બીજાઓ તે મત સ્વીકારી 'શ્રાવક' અથવા 'ઉપાસક' થયા. તેમના અનુયાયીઓમાંથી કેટલાકનાં નામ આપણે યાદ કરી શકીશું. કેશલ દેશનો પ્રસેનજિત રાજા, કપિલ મતાનુયાયી પંચ-શિષ્ય, કાશીનો મહાકાત્યાયન, કૌશાંબીનો રાજા ઉદયન, દનમતી ગામનો બ્રાહ્મણોનો ઉપરી કૂટદન્ત, એકનાલ નામના બ્રાહ્મણ નગરનો ભારદ્વાજ, કેશલ દેશને ત્રાસ ઉપજાવનાર-મોટો લૂંટારો-અંશુલિમાલ, આલવાઈ ગામનો મનુષ્યોનો પણ આહાર કરનાર આલવક, દોરકા પર નાચનાર-કસરતી ઉગ્રસેન, હજમ ઉપાલિ અને રસ્તો સાફ કરનાર સુનીત આ સર્વમાં કેટલાક 'શ્રમણ' થયા અને કેટલાક 'ઉપાસક' થયા.

આ બધા શિષ્યમંડળમાં બૌદ્ધધર્મનો ફેલાવો કરવાને ઉપદેશ આપનાર તરીકે બાર શિષ્યો પ્રસિદ્ધિ પામ્યા છે. તેઓનાં નામ:- અસાત કૌણ્ડિન્ય, અશ્વજિત, સારીપુત્ર, મૌદ્ગલાયન, મહાકાશ્યપ, મહાકાત્યાયન, અનિરુદ્ધ, ઉપાલિ, પિંડાળાભારદ્વાજ, કીસ્થિલ,

રાહુલ અને પૂર્ણમેત્રેયાણીપુત્ર એ પ્રમાણે છે.

ત્યારે બુદ્ધ ભગવાને પ્રથમ વર્ષાઋતુ વેણુવનમાં ગાળી, ત્યારે કોશલ દેશની શ્રાવસ્તી નગરીનો સુદત્ત નામનો એક ધનવાન વણિકપુત્ર દરરોજ ધર્મ શ્રવણ કરવા આવતો હતો. નવા ધર્મની પવિત્રતા, શાંતિ, આનંદ, પ્રેમ અને કરુણા જોઈ તથા બુદ્ધ ભગવાનનું અનુપમ જીવન જોઈ તેણે બૌદ્ધધર્મ અંગીકાર કર્યો. આ સુદત્ત ગરીબોનો બેઢી, નિરાધારનો આધાર અને દાન આપવામાં અગ્રેસર હતો, તેથી તે ‘અનાથ પિંડક’ એ નામથી વિખ્યાત થયો હતો. તે બુદ્ધ ભગવાનને શ્રાવસ્તી નગરીમાં આવવાનું નિમંત્રણ કરી સ્વદેશ ગયો. શ્રાવસ્તી કોશલ દેશની રાજધાની હતી, ત્યાં પ્રસેનજિત રાજા રાજ્ય કરતો હતો અને તેના પુત્રના નામ ઉપરથી ત્યાં આવેલા એક રમણીય વનનું નામ જેતવન રાખવામાં આવ્યું હતું. અનાથ પિંડકે પુષ્કળ દ્રવ્ય આપી તે વન ખરીદી લીધું અને બુદ્ધના સાધુઓને વાસ્તે એક ભવ્ય ‘વિહાર’ (આશ્રમસ્થાન) બાંધાવ્યો અને તે બુદ્ધ અને તેમના શિષ્યોને વાસ્તે તેણે ખુલ્લો મૂક્યો. અહીં બુદ્ધ ભગવાને ઘણી વર્ષાઋતુઓ પસાર કરી હતી અને ઘણાં વ્યાખ્યાનો અને સૂત્રો આજ સ્થળે આપવામાં આવ્યાં હતાં. બૌદ્ધધર્મને આશ્રય આપનારાઓમાં વૈદ્ય જીવકને ભૂલવો જોઈએ નહિ. જીવક, ગિંગિસાર રાજાનો સામાન્ય વૈદ્ય હતો અને બુદ્ધ અથવા તેમના શિષ્યોની તંદુરસ્તીની સારવાર કરવાને તેને રોકવામાં આવ્યો હતો. પ્રથમ લિક્ષુકો ચીંથરાં અને ફાટેલાં વસ્ત્ર પહેરતા હતા. પણ તેથી અનેક પ્રકારના રોગ ઉદ્ભવતા હતા, તે અટકાવવાને તેની સૂચનાથી બુદ્ધ ભગવાને નિયમ કર્યો કે, ‘શ્રાવકો’ જે વસ્ત્ર પુરીથી આપે તે સ્વીકારવામાં ‘લિક્ષુકો’ને દોષ નથી. શ્રાવસ્તીના એક જૈન વ્યાપારી મિગારની પુત્રવધૂ પણ બૌદ્ધધર્મને આશ્રય આપનાર તરીકે સુપ્રસિદ્ધ છે.

તેના ઉપદેશથી મિગાર બૌદ્ધધર્મી થયો અને તેથી તે વિશાખા નામની સ્ત્રી ‘મિગારની માતા’ તરીકે બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં વિખ્યાત છે. તે બૌદ્ધધર્મની ઉપાસિકાઓમાં મુખ્ય થઈ અને શ્રાવસ્તી પાસે પૂર્વારામ નામનો વિહાર તેણે બંધાવી આપ્યો. આ વિહાર જેતવનના વિહાર કરતાં સહેજે ઊતરતો હતો, પણ બીજી બાધી રીતે ઘણો ઉત્તમ હતો.

અંબપાલી નામની સ્ત્રી જે ઘણી સુંદર હતી અને ગીતમાં અતિ કુશળ હતી, તેણે પોતાનો પ્રાસાદ અને આમ્રવન બુદ્ધસંઘને અર્પણ કર્યું અને પોતે ‘લિદ્ધુણી’ થઈ. બુદ્ધ ભગવાનની આટલી લોકપ્રિયતા જોઈ તથા નવા મતના ‘શ્રાવકો’એ જે લેટો સંઘને અર્પવા માંડી તેથી કેટલાક તે વખતના જુદા જુદા પંથના નાયકોના હૃદયમાં ઇર્ષ્યા પ્રદીપ્ત થયો અને બુદ્ધ ભગવાનની કીર્તિને કલંક લગાડવા અને લોકોની નજરમાં તેમને હલકા પાડવા તેઓએ કેટલાક હલકા પ્રયત્ન કર્યા. અન્ય મતવાળાઓએ ચિંચા નામની એક સ્ત્રીને પોતાના તંત્રમાં લીધી. જ્યારે સાયં કાળે બુદ્ધના ઉપાસકો ધર્મ શ્રવણ કરી ‘વિહારથી’ નગર તરફ જતા હતા, ત્યારે ચિંચાને વસ્ત્રાભૂષણ સંભવી ‘વિહાર’ તરફ મોકલી; લોકોએ તેને પૂછ્યું: “તું ક્યાં જાય છે?” તે કાંઈ પણ બોલ્યા વિના ચાલી ગઈ. પ્રાતઃકાળે જ્યારે લોકો નગરમાંથી ‘વિહાર’ તરફ જતા હતા, ત્યારે ચિંચા વિખરાયેલા પોશાક સાથે વિહાર તરફથી નગર તરફ જતી હતી. આવા નીચ કૌશલથી કેટલાકનાં મનમાં બુદ્ધ ભગવાનના ચારિત્ર વિષે શંકા ઉપજવવા તે સમર્થ થઈ. એક દિવસ સર્વ મનુષ્યોની સમક્ષ આવી તે બોલી: “મને બુદ્ધથી ગર્ભ રહ્યો છે.” તેણે પેટે એક નાનો જોડો બાંધ્યો હતો, જે દૈવજોગે છૂટી જવાથી તેનું પોગણ ફૂટી ગયું હતું તે લોકોએ બીજી એક સુંદરી નામની સ્ત્રીને વશ કરી. તે જગ્યાએ જગ્યાએ કહેવા લાગી કે, “બુદ્ધનું

ચારિત્ર સારું નથી.” આ વાત જ્યારે ઘોડીધણી ફેલાઈ ત્યારે તે લોકોએ કેટલાક દારૂડિયા પાસે તેને મારી નખાવી જાને તેનું મુકડું તેમના ‘વિહાર’ પાસે નાખ્યું તથા જગતને જાહેર કર્યું કે જુદે પોતાનું કલંક છુપાવવા આ બીજું પાતક કર્યું છે; પણ ઘોડાક દિવસે તે દારૂડિયાઓ દારૂના ઘેનમાં હતા ત્યારે ઘેનમાંને ઘેનમાંજ તેઓથી ઘોઢી જવાયું કે, “અમારી સત્તા એટલી બધી છે કે જુદાનું પણ ચારિત્ર, મુંઢરીને મારીને કલંકિત કરવા અમે સમર્થ છીએ.” આ પ્રમાણે જુદા ભગવાનના ચારિત્ર પર આવેલું કલંક-રૂપી વાહન સત્યના સૂર્યપ્રકાશ આગળ અદૃશ્ય થયું અને જ્યારે આ દારૂડિયાઓને ન્યાયસભામાં ખોલાવવામાં આવ્યા, ત્યારે તેઓએ પોતાનું પાપ કબૂલ કર્યું અને જે લોકોએ તેમને આ નીચ કામ કરવા ઉશ્કેર્યા હતા તેમનાં નામ પણ આપી દીધાં ! એક વખત ખોરાકમાં ઝેર ભેળવી શ્રીશુભ મારફતે જુદા ભગવાનનો પ્રાણ લેવા અન્ય મતવાળાઓએ યુક્તિ રચી, પણ જુદા ભગવાનના જાણવામાં તે વાત આવી અને તેમણે તે શ્રીશુભને ક્ષમા આપી; તેમજ દેવ, દેવથી નહિ પણ પ્રેમથીજ નાશ પામે છે, એ ઉત્તમ સિદ્ધાંત ખરો પાડી બતાવ્યો.

જુદા ભગવાનને જ્યારથી ખોધિજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું, ત્યારથી તેમનું દરરોજનું જીવન દેવા પ્રકારનું હતું, તે સંબંધી જે કાંઈ પણ જાણવામાં આવે તો તે ઉપયોગી જણાશે, એમ ધારી અત્રે તે નિવેદન કરવામાં આવે છે.

“જુદા ભગવાન પ્રાતઃકાળમાં પાંચ વાગ્યાને શુભારે જાગૃત થતા અને પોતાના શિષ્યને શ્રમ ન પડે તે ખાતર જાતેજ સ્નાન કરી વસ્ત્ર પહેરી લેતા. તે પછી બિક્ષા માગવાનો સમય થાય ત્યાં-મુધી તે એકાંત જગ્યામાં જતા અને ધ્યાનમાં બેસતા હતા. જ્યારે બિક્ષાનો સમય થાય ત્યારે ત્રણ વસ્ત્ર પહેરીને હાથમાં પાત્ર લેતા

અને કેટલીક વાર એકલા અને કેટલીક વાર શિષ્યો સાથે, પાસેના ગામ કે નગરમાં, કેટલીક વાર સાધારણ રીતે અને કેટલીક વાર અમત્કારો સાથે દાખલ થતા હતા.

પછી લોકો ઘરમાંથી બહાર નીકળી તેમને લોજન ગ્રહણ કરવાનો આશ્રય કરતા હતા, જે લોજન તે ત્યાંની ત્યાંજ ખાઈ લેતા હતા. જ્યારે લોજન પૂરું થઈ રહે ત્યારે લોકોની આધ્યાત્મિક શક્તિ તપાસીને તેમના અધિકાર મુજબ ઉપદેશ આપતા હતા, જે સાંભળી કેટલાક 'ઉપાસક' અથવા 'શ્રાવક' નું નામ અંગીકાર કરતા હતા, ત્યારે કેટલાક 'શ્રમણ' માર્ગ ગ્રહણ કરતા હતા અને કેટલાક તે કરતાં પણ ઉચ્ચ અવસ્થાનો અનુભવ કરતા હતા. આ પ્રમાણે લોકો ઉપર ઉપકાર કરી તેઓ પોતાને સ્થાનેથી ઊઠી જે વનમાં પોતે જિતયાં હોય ત્યાં જતા હતા અને ત્યાં ખીજા શિષ્યો લોજન કરીને આવે ત્યાંસુધી તે શિષ્યોની રાહ જોતા બહારના લાગમાં બેસતા હતા. પછી દ્વાર આગળ ઊભા રહી કેટલીક ઉપયોગી બોધપ્રદ સૂચનાઓ આપતા, અથવા તો કોઈક શિષ્યને ધ્યાનનો અમુક વિષય તેની આત્મિક શક્તિ અનુસાર જણાવતા હતા. જ્યારે શિષ્યો ધ્યાન વાસ્તે જતા ત્યારે યુદ્ધ ભગવાન થોડોક સમય આરામ લેતા હતા અને જ્યારે શરીરને આરામ મળી રહે કે તરતજ ઊઠી પાસેના મનુષ્યોને કેવી રીતે પોતે મદદ કરી શકે, તેનો વિચાર કરતા હતા. સંજના ચારપાંચ વાગે પાસેના ગામના કે નગરના લોકો તેઓ જ્યાં જિતયાં હોય ત્યાં પુષ્પના ઉપહાર લઈને આવતા હતા. ત્યાં વ્યાખ્યાન કરવાની જગ્યામાં આ પ્રમાણે આવીને બેઠેલા ઉપાસકો વગેરેને તેમની યોગ્યતા પ્રમાણે સત્યનો બોધ કરતા હતા. સંધ્યાકાળે તે લોકો પાછા જતા, ત્યારે તે કેટલીક વખત સ્નાન કરતાં હતા અને ધ્યાન વાસ્તે બેઠેલા શિષ્યો બધા તેમની પાસે એકઠા થતા હતા. તેમાંના કેટ-

લાક શિષ્યો પોતાનો અનુભવ જણાવતા, ત્યારે કેટલાક પોતાને પટેલી શંકા પૂછી તેનો પ્રત્યુત્તર માગતા અને કેટલાક સત્યનો બોધ આપવા પ્રાર્થના કરતા હતા. આ પ્રમાણે ધર્મસંબંધી વાર્તા-લાપ કરવામાં રાત્રિનો પ્રથમ પ્રહર વીતી જતો; બાકીની રાત્રિનો કેટલોક ભાગ ધ્યાનમાં પસાર થતો અને કેટલોક ભાગ શાંત નિદ્રામાં જતો. પ્રાતઃકાળ થવા માંડે ત્યારે જાગૃત થઈ જગતના લોકોને પોતાની નજર આગળ જોશેલા કડપી તેમાંથી કોણ કોણ મદદ મેળવવા લાયક છે અને તેમને કેવી રીતની મદદ આપી શકાય તેમ છે તેનો વિચાર કરતા હતા. શિયાળા ને ઉનાળાના મળી આઠ માસ સુધી તે જુદે જુદે સ્થળે વિચરતા હતા; પણ વર્ષાઋતુમાં ચાર માસ સુધી તે એકજ સ્થળે રહેતા હતા. આ પ્રમાણે ભગવાન જીવ સ્વામી પોતાનો સમય નિર્ગમન કરતા હતા.

પ્રકરણ ૧૦ મું-નિર્વાણ

શાક્ય મુનિ જ્યારથી બુદ્ધ થયા ત્યારથી ઉગર પ્રમાણે જુદે જુદે સ્થળે ઉપદેશ આપતા હતા અને અનેક જીવોને દુઃખમાંથી મુક્ત થવાનો ઉત્તમ માર્ગ દર્શાવતા હતા.

બુદ્ધ ભગવાન નિર્વાણ પામ્યા તે અગાઉ થોડાં વર્ષ પહેલાં તેમના કાકાનો પુત્ર દેવદત્ત, જે તેમનો શિષ્ય થયો હતો, તેણે સંઘમાં વિશ્લેષ પાડ્યો. દેવદત્ત જ્યારે કૌશાંબિ ગયો, ત્યારે તે નગરના મનુષ્યોએ તેનું અપમાન કર્યું. આ અપમાન સહન નહિ થવાથી તે રાજગૃહી ગયો અને ત્યાં નવો મત સ્થાપવાની તેની પ્રબળ ઇચ્છા થઈ. ળિંબિસાર રાજાના પુત્ર અજીતશત્રુએ રાજગૃહીમાં તેને એક 'વિહાર' બંધાવી આપ્યો. જ્યારે બુદ્ધ ભગવાન રાજગૃહીમાં વેણુવનમાં વર્ષાઋતુ ગાળવા આવ્યા, ત્યારે દેવદત્ત કે જે હજુ પોતાને બુદ્ધનો અનુયાયી કહેવરાવતો હતો, તેણે પોતાના આગેવાનીપણા નીચે નવો અને વધારે સખ્ત નિયમવાળો ધર્મ સ્થાપવા બુદ્ધ ભગવાન પાસે માગણી કરી. બુદ્ધ ભગવાને ના પાડી કે તરતજ તેણે નવો મત સ્થાપવા પ્રયત્ન આરંભ્યો. થોડાં વર્ષ પછી અજીતશત્રુએ પોતાના પિતા ળિંબિસારને મારી નાખ્યો. એમ કહેવામાં આવે છે કે, આ કામમાં દેવદત્તનો હાથ હતો. આ બનાવથી પોતાના નવીન પંથને સારી સહાય મળશે, એમ તેણે આશા રાખી હતી. બુદ્ધ ભગવાનનો જીવ લેવાને પણ દેવદત્તે કેટલાક પ્રયત્ન કર્યા હતા,

ને સર્વ નિષ્ક્રિય ગયા હતા. બુદ્ધ ભગવાનને મારવાને મોકલેલા મારાઓ તેમનો અમૃતભયો ઉપદેશ સાંભળી શાંત થઇ ગયા અને બુદ્ધના અનુયાયી થયા; ગૃધ્રકૂટ પર્વતની ટોચેથી ગબડાવેલા પત્થરના બે કકડા થઇ બુદ્ધ ભગવાનની બન્ને બાજુએથી ચાલ્યા ગયા, પણ બુદ્ધ ભગવાનને તેથી જરા પણ ઇજા થઇ નહિ. ત્યારે બુદ્ધ ભગવાન રાજગૃહીમાં ભિક્ષાએ ફરતા હતા, ત્યારે તેમના સામે ગાંડો મદોન્મત્ત હાથી છૂટો મૂકવામાં આવ્યો હતો, પણ બુદ્ધ ભગવાનના અપૂર્વ શાંતિબળથી તે શાંત થયો અને પગે પડ્યો.

ત્યારે દેવદત્ત કશામાં ન ફાળ્યો ત્યારે તેણે વધારે સખ્ત નિયમોનાળો મત સ્થાપ્યો. તેના માનનારાની સંખ્યા વધવા લાગી અને અજાતશત્રુએ પણ તેને સારી રીતે ઉત્તેજન આપ્યું; પણ થોડા સમયમાં તે દેવદત્ત મરી ગયો. અજાતશત્રુને પોતાનાં પાપકર્મો માટે અંતઃકરણમાં પશ્ચાત્તાપ થયો, બુદ્ધ ભગવાન પાસે તે ગયો અને શાંતિ અને મુક્તિનો માર્ગ તેમની પાસેથી શીખી જોદ્ધધર્મને સારો મદદગાર નીવડ્યો. બુદ્ધનાં નિર્વાણ પછી મળેલી પહેલી સભાને અજાતશત્રુએ સારો ટેકો આપ્યો હતો.

બુદ્ધ ભગવાને પિસ્તાળીસમી વર્ષોજીવે વેલુઆમમાં ગાળી. ત્યાં તેમને સખ્ત માંદગી આવી; તેમણે જણાવ્યું કે હવે નિર્વાણકાળ સમીપ આવ્યો છે, તેથી બધા શિષ્યોને એકઠા કરીને આ પ્રમાણે ઉપદેશ આપ્યો:-

“હે ભિક્ષુકો ! મેં જે ધર્મ પ્રકાશિત કર્યો છે તે સંપૂર્ણ રીતે શીખો, તેને અનુભવમાં મૂકો, તેને ચારે બાજુએ ફેલાવો કે જેથી આ પવિત્ર ધર્મ ચિરકાળ ટકી શકે અને કરોડો મનુષ્યના કલ્યાણનું કારણ થાય. લોકોના લાભને ખાતર, દેવોના લાભને ખાતર, આ સત્યોનો બોધ આપો. હે ભિક્ષુકો ! ઘણા થોડા સમયમાં તથાગત ચાલ્યા જશે; ત્રણ માસમાં તથાગત આ શરીર છોડી જશે.

મારું જીવન પૂરું થવા આગ્યું છે. હે ભિક્ષુકે ! અપ્રમાદી, વિચાર-
વંત અને શુદ્ધ થજો; તમારા નિશ્ચયમાં દૃઢ રહેજો, તમારાં હૃદય
પર નજર રાખો. જે મનુષ્ય કંટાળ્યા વિના ખંતથી આ ધર્મને
વળગી રહેશે, તે સંસારસમુદ્ર તરીકે હુઃખનો અંત અનુભવશે.”

આ પ્રમાણે ઉપદેશ આપી બુદ્ધ ભગવાન કુશીનગર તરફ
જવા નીકળ્યા. રસ્તામાં પાવાનગર આવી પહોંચ્યા.

ત્યાં ચુંડ નામના કંસારાને ત્યાં ભિક્ષા માગવા ગયા, ત્યારે
એમ કહેવાય છે કે, તેણે “ સુકર મદવ ” (હુકરનું માંસ) લોચન
તરીકે આપ્યું. પણ આ વાત આપણે કબૂલ કરીએ તે પહેલાં બુદ્ધ
ભગવાને તે સંબંધમાં જે ઉદ્દગારો કાઢ્યા હતા, તે પણ આપણે
લક્ષમાં લેવા જોઈએ. બુદ્ધ ભગવાને તે ચુંડ નામના કંસારાને કહ્યું:
“ હે ચુંડ ! તે ‘ સુકર મદવ ’ મનેજ આપ અને આ ચોખ્ખા તથા
રાટલી મારા શિષ્યોને આપ; કારણ કે હું જોઈ છું કે આ પૃથ્વી
ઉપર કે મારના દેવલોકમાં કે બ્રહ્માના દેવલોકમાં કે શ્રમણોમાં કે
બ્રાહ્મણોમાં કે દેવોમાં કે મનુષ્યોમાં આ ખોરાક ખાઈને પચાવી
શકે એવું મારા સિવાય બીજું કોઈ છેજ નહિ.” આ શબ્દોજ
બુદ્ધી રીતે જણાવે છે કે અહીં હુકરનું માંસ તે સ્થૂળ ખોરાક નથી;
કારણ કે તે તો માંસાહારી લોકો સહેલાઈથી પચાવી શકે; માટે
અહીં ગુપ્ત અર્થ રહેલો છે.*

તે પછી બુદ્ધ ભગવાન શરીરે નરમ થયા અને કુશીનગર તરફ

* મૂળ પાલીભાષાના શબ્દો “ સુકર મદવ ” છે. કેટલાક કહે
છે કે, આ શબ્દોનો અર્થ ‘ હુકરનું માંસ ’ એવો થાય છે. કેટલાક
કહે છે કે, તે નામની એક વનસ્પતિ હતી, જેને સકરકંદ કહે છે; જે
મહાત્મા પુરુષે આખી જિંદગી માંસાહારના ત્યાગનો જોધ આપ્યો
તે પોતે છેવટના પ્રસંગે માંસ ખાય એ કેવળ અસ્વાભાવિક અને
નહિ માનવા જોગ છે.

ગયા. રસ્તામાં કુકુષા નામની નદી આવી, તેમાંથી આનંદે જળ લાવી આપ્યું તે પી, વિદ્યાંતિ હર્ષ આગળ આડ્યા અને કુશીનગરની બહારના ઉદ્યાનમાં આવી ઊતર્યા.

બુદ્ધ ભગવાનનું મરણ સમીપમાં છે એમ જાણી તેમના પ્રિય શિષ્યથી રહેવાયું નહિ. તે તેમનાથી જરા દૂર જઈ રહ્યો અને બોલ્યો: “હજી હું પૂર્ણ નથી. મારા વડાલા ગુરુદેવ આડ્યા જાય છે”!

બુદ્ધ ભગવાને તેને પાસે બોલાવી આશ્વાસન આપ્યું અને સઘળા પદાર્થોની અનિત્યતા સમજાવી કહ્યું: “હે આનંદ! દુઃખી થઈશ નહિ તેમ રહીશ નહિ. આપણને પ્રિય અને વડાલી લાગતી વસ્તુઓથી પણ આપણે છૂટા પડવાનું છે, તે શું તું નથી જાણતો? જેનો જન્મ છે, તેનું મરણ પણ છે. ઉત્પન્ન થયેલી વસ્તુનો નાશ થવો એ એનો ધર્મ છે. હે આનંદ! લાંબા વખતથી તે મારી સારી સેવા બજાવી છે. ખંતથી આ માર્ગમાં આડ્યા કર અને તું પણ જીવનતૃષ્ણા અને અજ્ઞાનગંધનથી છૂટો થઈશ.”

આનંદે આંસુ રોકીને પૂછ્યું:

“હે પ્રભો! ત્યારે આપ અદૃશ્ય થશે ત્યારે અમને કોણ ઉપદેશ આપશે?”

બુદ્ધ ભગવાને જવાબ આપ્યો: “આ પૃથ્વી ઉપર આવનાર હું પહેલો બુદ્ધ નથી, તેમ હું છેલ્લો પણ નથી. હું તમને સત્ય શીખવવાને આવ્યો હતો અને મેં આ પૃથ્વી ઉપર સત્યનું રાજ્ય સ્થાપન કર્યું છે. ગૌતમ સિદ્ધાર્થ મરણ પામશે, પણ બુદ્ધ તો જીવતો રહેશે. કારણ કે બુદ્ધ એ સત્ય છે અને સત્ય કદાપિ મરતું નથી. જે સત્યને માને છે અને તે પ્રમાણે વર્તે છે, તે મારો શિષ્ય છે. હું તેને શીખવીશ, સત્યનો ફેલાવો થશે અને પાંચસો વર્ષ સુધી ધર્મનું રાજ્ય વધ્યા કરશે. પછી અજ્ઞાનરૂપી વાદળ કેટલોક વખત પ્રકાશને ઢાંકી દેશે અને યોગ્ય અવસરે બીજો બુદ્ધ જાગૃત

થશે તે તમને જે સત્યોનો મેં જોધ કર્યો છે, તેજ શાશ્વત સત્યો જગતના કલ્યાણ માટે ફરીથી શીખવશે.”

આનંદે પૂછ્યું: “અમે તેમને શી રીતે ઓળખી શકીશું?”

બુદ્ધ ભગવાને જવાબ આપ્યો: “મારી પછી આવનાર બુદ્ધ મૈત્રેય બુદ્ધના નામથી ઓળખાશે, મારા શિષ્યો ત્યારે સેંકડોની સંખ્યામાં છે, ત્યારે તેના શિષ્યો હજારોની સંખ્યાથી ગણવામાં આવશે.”

તે સમયે બુદ્ધ ભગવાનનું શરીર ચળકવા લાગ્યું. તેમણે આનંદને કહ્યું: “આજે મારું મરણ થવાનું છે તેનું આ ચિહ્ન છે.” પછી થોડી વાર આરામ લઈ તે જિઠ્યા અને શાલવૃક્ષ નીચે ઉત્તર તરફ શિર રાખી સૂતા, વૃક્ષો ઉપરથી પુષ્પ પડવા લાગ્યાં, આકાશમાંથી દિવ્ય પુષ્પ વરસવા લાગ્યાં અને દિવ્ય ગીત સંભળાવા લાગ્યાં. બુદ્ધ ભગવાને આનંદને કહ્યું: “મને સંમાન આપવાનો આ માર્ગ ઠીક છે; પણ જે પુરુષ કે સ્ત્રી મારા ઉપદેશ પ્રમાણે વર્તે છે, તે મારી વધારે ભક્તિ કરે છે.” ઘણા શિષ્યો ત્યાં એકઠા થયા અને દેવો પણ ટોળાંખંધ બુદ્ધ ભગવાનનો નિર્વાણ સમય જાણી આવ્યા.

રાત્રે સુભદ્રાનામનો એક પંડિત બુદ્ધ ભગવાનને મળવા આવ્યો. આનંદે વિચાર્યું કે વાદવિવાદ લાંબો વખત ચાલશે અને તેથી આવી માંદગીમાં તે અસહ્ય થઈ પડશે, તેથી તેણે સુભદ્રાને ના પાડી. પણ બુદ્ધ ભગવાનને કહ્યું આ વાત પડી અને શું વાતચીત થતી હતી તે જાણીને સુભદ્રાને પોતાની પાસે બોલાવ્યો. તેણે પૂછ્યું: “પદ્મદર્શનવાળા ખરું તત્ત્વ જાણે છે કે કેમ?” બુદ્ધ ભગવાને કહ્યું: “તે સમજાવવાનો કે તે જાણત વાદવિવાદ કરવાનો આ સમય નથી. સાંભળ હું તને મારે સિદ્ધાંત સમજાવું.” એમ કહી જણાવ્યું કે, “જે ધર્મ સદ્ગુણી જીવન ઉપર આધાર રાખતો નથી, જેનો આદિ શુદ્ધતામાં અને જેનો અંત પ્રેમમાં નથી, તે ધર્મમાં કદાપિ મુક્તિનો માર્ગ જડે નહિ.” વગેરે બોધ સાંભળી સુભદ્રા બુદ્ધધર્મોપાયી થયો,

તરતજ આનંદને બોલાવીને બુદ્ધ ભગવાને કહ્યું: “હે આનંદ! હું કદાચ એમ વિચારે કે હવે શુરુ ગયા, તેથી ધર્મનો અંત આવ્યો; પણ કદાપિ એમ ધારતો નહિ. મારા નિર્વાણ પછી મેં ઉપદેશેલો ધર્મ અને સંઘના નિયમો એજ શુરુરૂપ થશે.” પછી મોટા નાનાનો વિનય દેવી રીતે સાચવવો તે બિહુકોને સમજાવ્યું અને કોઈને નિયમ સંજાંધી, અષ્ટવિધ માર્ગ સંજાંધી, અથવા કોઈ પણ સિદ્ધાંત સંજાંધી કાંઈ પૂછવું હોય, તો આ વખતે પૂછી લેવાની પરવાનગી આપી, કે જેથી પાછળથી એવી તક ન મળવા માટે દિલગીરી ન થાય. કોઈએ પ્રશ્ન ન પૂછ્યો. ત્યારે બુદ્ધ ભગવાને સૌથી છેડલા શબ્દો આ પ્રમાણે કહ્યા:

“હે બિહુકો! ઉત્પન્ન થયેલી સર્વ વસ્તુઓ નાશધર્મવાળી છે. માટે ઉદ્યોગથી તમે તમારું નિર્વાણ મેળવી લો.” આ શબ્દો બોલી થોડી વાર તે બેભાન જેવી સ્થિતિમાં જણાયા અને તેમના આત્માએ આ સ્થૂલ ઉપાધિ છોડી નિર્વાણનો અનુભવ કર્યો.

કુશીનગરના મહલ રાજાઓએ, રાજાઓના પણ રાજા એવા બુદ્ધ ભગવાનના શરીરને ઉચિત ઠાઠમાઠ સાથે તથા સુગંધી દ્રવ્યોની સામગ્રી સાથે અગ્નિસંસ્કાર કર્યો. શિષ્યો બુદ્ધ ભગવાનનાં હાડકાં તથા રાખ સુગંધી પુષ્પ સાથે એક પાત્રમાં મૂકી નગરમાં લઈ ગયા. આ ‘મહાન શુરુ’ના નિર્વાણના સમાચાર સાંભળી રાજગૃહના અબ્જતશત્રુ, વૈશાલીના લિચ્છીવ લોકો, કપિલવસ્તુના શાક્ય લોકો, અલકાપુરીના બુદ્ધી લોકો, રામગ્રામના કૌલી લોકો અને પાવાના મહા લોકો વગેરે ભક્તો અત્યંત ભક્તિ તથા સન્માન સાથે રાખ લઈ ગયા અને તેને એક ધાતુના પાત્રમાં મૂકી, જમીનમાં દાટી, તેના ઉપર સ્તૂપ અણાવવામાં આવ્યાં. આ પ્રમાણે પવિત્રમાં પવિત્ર જીવનનો અંત આવ્યો. મહાપરિનિર્વાણસૂત્ર કહે છે કે, “નમસ્કાર કરો, હજારો વર્ષોમાં આવા બુદ્ધ મળવા દુષ્કર છે.”

પ્રકરણ ૧૧ મું-બુદ્ધ મહાત્માનો ઉપદેશપદ્ધતિ

બુદ્ધ ભગવાનનું પરમપવિત્ર શાંત અને પરોપકારમય જીવન-ચરિત્ર પૂર્ણ કરીએ, તે અગાઉ તેમની બોધ આપવાની શૈલિના સંબંધમાં થોડું લખવામાં આવે તે ઉચિતજ ગણાશે. તેઓ હમેશાં સાંભળનાર પાત્રની યોગ્યતાનો વિચાર કરીનેજ જવાબ આપતા હતા. સામાન્ય મનુષ્યોને જ્યારે બોધ આપવાનો પ્રસંગ હોય ત્યારે તે સત્ય સમજાવવાને ઉપમાઓ, વાર્તાઓ, દંતકથાઓ, ઐતિહાસિક ઘનાવો, કહેવતો અથવા પોતાનો તેમજ સાંભળનારના પૂર્વજન્મના ઘનાવો વગેરેનો આશ્રય લેતા. આ જગતમાં દરેકને વાસ્તે મરણ છે, એ સિદ્ધાંત કિસાગોતમીને સમજાવવાને સરસવના દાણા લાવી આપવા બાબતનું દૃષ્ટાંત પ્રથમ કહેવામાં આવ્યું છે. એવાં ઘણાં દૃષ્ટાંત આપી શકાય. પણ સ્થળસંકેતને લીધે ફક્ત એકજ દૃષ્ટાંત અત્રે આપવામાં આવે છે. મગધદેશના દક્ષિણ ભાગમાં (દક્ષિણગિરિ ઉપર) જ્યારે બુદ્ધ ભગવાન રહેતા હતા, ત્યારે એક દિવસ તે એકનાલ નામના ગામમાં હાથમાં ભિક્ષાપાત્ર લઈને ગયા. ભારદ્વાજ નામનો પૈસાદાર બ્રાહ્મણ ખેતરમાં મજૂરી કરતા લોકો ઉપર દેખ-રેખ રાખતો હતો. બુદ્ધ ભગવાનને જોઈને કેટલાક મજૂરો ઊઠ્યા અને વંદન કર્યું, પણ ભારદ્વાજ ઠપકો આપતો હોય તેમ બોલ્યો: “હે શ્રવણ ! હું હજી ખેડું છું અને વાવું છું અને પછી જે ફળ

આવે તે ખાઉં છું. જો તમે પણ ખેડવાની અને વાવવાની મહેનત લેતા હો તો કેવું સારું !”

જુદ ભગવાને જવાબ આપ્યો: “હે બ્રાહ્મણ ! હું પણ ખેડું છું અને વાવું છું તેમજ ખેડ્યા અને વાવ્યા પછી જે ફળ મળે છે તે ખાઉં છું.”

બ્રાહ્મણે પૂછ્યું: “જો તમે ખેડતા અને વાવતા હો તો તેની નિશાની ક્યાં છે ? તમારા બળદ, ખીજ અને હળ ક્યાં છે ?”

આ ઉપરથી શાક્ય પ્રભુએ જવાબ આપ્યો: “હું શ્રદ્ધારૂપી ખીજ વાવું છું; ભક્તિરૂપી વરસાદ તે ખીજને પલાળે છે; વિનયરૂપી હળનું લાકડું છે; મન તે ધૂંસરીનું બંધન છે; અપ્રમત્તદશા તે હળનો લોઢાનો ભાગ છે; સત્યથી તે હળ બંધાય છે અને દયાથી તે છૂટું કરી શકાય છે. શક્તિ તે મારા બળદો છે; માયારૂપી નકામા છોડવા કાઢી નાખી ખેડવાનું કામ થાય છે. તેનો પાક નિર્વાણનું અમૃતફળ છે અને આ રીતે ખેડવાથી સર્વ દુઃખનો અંત આવે છે.” તરતજ તે બ્રાહ્મણે શાક્ય મુનિના પાત્રમાં ખીર રેડી અને કહ્યું: “હે શ્રમણ ! આ ખીરનું લોજન કરો. ખરેખર તમે ખેડૂત છો; તમે એવી ખેતી કરો છો કે જેનું ફળ અમરતાના રૂપમાં મળે છે.”

ન્યારે ન્યારે કાંઈ ઠપકો આપવાનો અથવા કાંઈ સાર બતાવવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે પોતાના અને તે પુરુષોના પૂર્વભવો તે કહેતા હતા; આવી પૂર્વભવોની વાતોને જુદધર્મમાં જાતક વાર્તાઓ કહેલી છે, પણ આ સર્વ કરતાં પણ તેમનો પોતાનો પ્રભાવ લોકોને જીવદધર્મી બનાવવામાં અસાધારણ કારણભૂત હતો; ન્યારે તે કોઈ સાથે વાત કરતા, ત્યારે લોકો અંબાઈ જતા. શું કેવળ શબ્દોથીજ અંશુલીમાલ નામનો મોટો લૂંટારો અથવા આલવી ગામનો મનુષ્યોનો આહાર કરનાર કૂર મનુષ્ય બદલાઈ ગયા હશે ? તેમની છાયા તળે એકવાર પણ જે આવ્યા તે હમેશને માટે તેમના થઈ રહેતા

હતા. જે તેમને મળતા તે તેમની મૈત્રી (પ્રેમ) ને વશ થતા અને જેઓ તેમને જાણતા તે સદાને માટે તેમના ભક્ત થઈ રહેતા. x

x બુદ્ધ ભગવાન વિષે એવું કહેવામાં આવે છે કે, સર્વ મનુષ્યો પોતપોતાની ભાષામાં તેમનો ઉપદેશ સમજી જતા હતા. તેમના ચૈતન્યનો પ્રભાવ શ્રોતાવર્ગ ઉપર અપૂર્વ હતો. તેમનું 'ઓરા' (તેજ) એટલું વિશાળ હતું કે, આખા વન સુધી તે વિસ્તરતું હતું. આ કારણથી તેમનું વ્યાખ્યાન સાંભળવા આવનાર સંખ્યા લોકો તેમના આ 'ઓરા' ની અસર તળે આવતા. તેમના આ ઓરાનો પ્રકરણ જોઈ જોયા દેવો પણ ત્યાં આવતા અને તેઓ પણ આ લોકોને સત્યના બોધની અસર કરવામાં સહાયભૂત થતા હતા. ત્યારે આપણે પવિત્ર ધર્મગ્રંથોમાં સાંભળીએ છીએ કે, એક વ્યાખ્યાન સાંભળવાથી સેંકડો મનુષ્યો અર્હંત જેવી ઉચ્ચ સ્થિતિ મેળવવા ભાગ્યશાળી થયા, ત્યારે આ વાત જાણવાથી આપણને કાંઈ આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થતું નથી. હિંદુસ્તાનના તે ભાગમાં જન્મેલા મનુષ્યોમાંના ઘણાખરા પૂર્વજીવોમાં બુદ્ધના સંબંધમાં આવેલા દના અને બુદ્ધને સર્વજ્ઞાન થાય તે પછી તેમનો બોધ સાંભળવાનો ઉમદા લાભ મળે તે હેતુથી તે સર્વ ત્યાં જન્મ્યા હતા.

આ બાબત અતીન્દ્રિય વિષયને લગતી છે, પણ જેઓની દષ્ટિ કેવળ આ સ્થૂળ ભુવનને લગતી હતી, તેઓ પણ બુદ્ધ ભગવાનને અસાધારણ પ્રભાવવાળા અને અસૌકીક સૌંદર્યવાળા રાજકુમાર તરીકે ગણતા હતા. તે તેમના કહેવાનો અર્થ બુદ્ધા શબ્દોમાં અને સ્પષ્ટતાથી કહેતા હતા. તે વખતના આસતા ધર્મના ગુરુઓ પાદરજોને દક્ષિણા આપવાનું અને દેવોને બલિદાન આપવાનું શીખવવા ઉપરાંત ધણો થોડો બોધ આપતા હતા. પણ આ નવા ધર્મગુરુએ ઉપદેશ આપ્યો કે, દેવોને પ્રસન્ન કરવાનો માર્ગ ઉમદા અને પવિત્ર જીવન છે; પશુઓનું બલિદાન આપવાનું નથી, પણ પાશવટ્તિઓનો બોજ આપવાની જરૂર છે; અને બાલ ક્રિયાઓ કરતાં, જીવનની શુદ્ધતા વધારે ઉપકારક અને વધારે સુખપ્રદ છે.

કોઈને પણ આ ધર્મ તેની ઇચ્છાવિરુદ્ધ માનવાને આગ્રહ કરવામાં આવતો ન હતો. લોકોની બુદ્ધિ અને અંતઃકરણ જો કબૂલ કરે તોજ અમુક સિદ્ધાંત સત્ય તરીકે માનવો, એવો બુદ્ધ લગવાને બુદ્ધ શબ્દોમાં જોધ કર્યો છે.

“કોઈએ કહ્યું હોય તે ઉપરથી, અથવા પ્રાચીનકાળથી ચાલી આવેલી દંતકથાઓ ઉપરથી, અથવા લોકોમાં જીરતી વાતો ઉપરથી તેમજ ઋષિઓએ લેખો લખેલા છે માટે તે લેખો ઉપરથી, અથવા કોઈ દેવે પ્રેરણા કરી હોય એવા ભ્રમ ઉપરથી, અથવા કોઈ માની લીધેલી જાણતને લીધે આવેલા અનુમાન ઉપરથી, અથવા ઉપમાને લીધે સારું લાગતું હોય તે ઉપરથી, અથવા તો આપણા ગુરુઓની કે શિક્ષકોની સત્તા ઉપરથી, કોઈ પણ જાણતને માની લેતા નહિ; પણ જ્યારે કોઈ લેખ, સિદ્ધાંત અથવા કહેવત આપણી બુદ્ધિ તથા અંતઃકરણ કબૂલ કરે ત્યારેજ તે સત્ય તરીકે સ્વીકારવાં.”

પ્રકરણ ૧૨ મું-શ્રીવુદ્ધનો ઉપદેશ

પુદ્ધ મહાત્માએ ઉપદેશેલા ધર્મના સિદ્ધાંતો યથાર્થ રીતે આપણા સમજવામાં આવે, તે માટે કેટલાક શબ્દોની વ્યાખ્યા આપવી જરૂરી છે; કારણ કે તે શબ્દોના પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ કરેલા જુદા અર્થોને લીધે ઘણી ગેરસમજૂત ફેલાયલી છે. જે એક શબ્દના સંબંધમાં અતિશય ગૂંચવાડો ઊભો થયો છે, તે શબ્દ ‘નિર્વાણ’ છે. ‘નિર્વાણ’નો અર્થ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો ‘હયાતીનો આત્મતિક વિનાશ’ અથવા ‘ચૈતન્યનો વિનાશ’ એમ કરે છે, પણ આ અર્થ વાસ્તવિક નથી. કારણકે ‘નિર્વાણ’ એ ચૈતન્યના અતિશય વિકાસરૂપ છે અને તે વિકાસદાર આપણા સૂર્યમંડળની હદમાં તે આત્મા સર્વજ્ઞતા મેળવે છે. ‘સર્વ’ પ્રકારના સ્થૂળ જીવનનો તેમજ આ સ્થૂળ સૃષ્ટિમાં મળી આવતી દરેક વસ્તુ તરફની તૃષ્ણાનો નાશ’ આવો અર્થ ‘નિર્વાણ’ શબ્દથી સૂચવાય છે ખરો અને પ્રાયઃ આ કારણને લીધેજ ‘નિર્વાણ’ એ શબ્દનો ‘આત્મતિક વિનાશ’ એમ અર્થ કરવામાં આવ્યો હશે. પણ સ્થૂળ તથા સૂક્ષ્મ પ્રકૃતિના બનેલા રૂપોવાળા જગતમાંથી અસ્તિત્વનો વિનાશ થવો, તેનો અર્થ એવો નથી કે ઉચ્ચ ચૈતન્યપ્રદેશમાં પણ આત્માનો નાશ થાય છે; કારણ કે આપણા અનુભવમાં જે આકારો આવી શકે છે, તેવા આકારો જ્યાં નથી, તેવા આત્માનાજ પ્રદેશમાં આત્માનું અસ્તિત્વ રહે છે. નિર્વાણ એ એવી આત્માની પરમદશા છે કે, તેનો અનુભવ

કરનારા ઋષિઓ પણ તેને શબ્દોદ્ધાર વણવી શકે નહિ. આ કારણથીજ ત્યારે બુદ્ધદેવને નિર્વાણ વિષે પૂછવામાં આવ્યું, ત્યારે પોતે મૌન રહ્યા હતા.

“જો કોઈ એમ શીખવે કે ‘નિર્વાણ’ એટલે ‘નાશ પામવું’ તો તું તેમને જણાવજે કે તેઓ જૂઠું બોલે છે; જો કોઈ એમ શીખવે કે ‘નિર્વાણ’ એટલે ‘જીવવું’ તો તેમને જણાવજે કે તેઓ ભૂલ કરે છે.” આપણે સામાન્ય રીતે જે અર્થમાં ‘નાશ પામવું’ અથવા ‘જીવવું’ સમજીએ છીએ, તેવા ‘નાશ’ કે ‘જીવન’ થી નિર્વાણનો ખ્યાલ પામવો દુર્લભ છે. પથ્થરમાં રહેલા ચૈતન્યમાં ને આપણી અંદર પ્રકટ થયેલા ચૈતન્યમાં જેટલું અંતર છે, તેના કરતાં પણ આપણા ચૈતન્યમાં અને ‘નિર્વાણદશા’ પ્રાપ્ત કરનારના ચૈતન્યમાં મોટું અંતર છે. જે બાળત બુદ્ધદેવ પણ મૌન રહ્યા હતા એવી ચૈતન્યની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિને ‘વિનાશ’ના અર્થમાં સમજવી, તે વેદાંતીઓ બ્રહ્મને ‘નેતિ નેતિ’ શબ્દથી જણાવે છે, માટે બ્રહ્મ નથી, એમ માનવા ધરાગર છે.

હવે ‘બુદ્ધ’ એ કોણ? એ વિચારીએ. એક મહાન આત્મા જે આ સૃષ્ટિ પર અનેક જિંદગીનો અનુભવ મેળવીને સામાન્ય મનુષ્યજાતિ કરતાં ઘણે ઊંચે ઠરતો ઉન્નતિક્રમમાં ચઢેલો છે અને પરમ તત્ત્વ સાથે જ્ઞાન સહિત એકથ પ્રાપ્ત કરવા સમર્થ થયેલો છે, તેને હિંદુ અને બૌદ્ધધર્મ ‘બુદ્ધ’ એટલે ‘બોધ પામેલો’ એ તરીકે ગણે છે; પણ ‘નિર્વાણ’ પ્રાપ્ત કરનાર અને ‘બુદ્ધ’ એ બે વચ્ચે પણ વળી અંતર છે. જેણે નિર્વાણ પ્રાપ્ત કર્યું હોય, તે આત્મા કરતાં પણ બુદ્ધની દશા વધુ માનવતી છે. નિર્વાણદશા પ્રાપ્ત કર્યો પછી જે દયાસાગર મહાન આત્મા મનુષ્યજાતિરૂપ પોતાના નાના બંધુઓના કદ્યાણુ અર્થે નિર્વાણના સુખનો ભોગ આપીને, મનુષ્યજાતિને મદદ આપી શકાય તેવી સ્થિતિમાં રહે છે, તેને ‘બુદ્ધ’ કહે છે.

બૌદ્ધધર્મના પાયારૂપ બે સિદ્ધાંતો છે; તે સિદ્ધાંતોનાં નામ 'કર્મ' અને 'પુનર્જન્મ' છે. તે બે સિદ્ધાંતો વિષે હવે આપણે વિચાર કરીએ, કારણ કે તે બાબતના જ્ઞાન સિવાય બૌદ્ધધર્મના તત્ત્વની સમજણ પડવી અશક્ય છે. બૌદ્ધધર્મ પ્રતિપાદન કરે છે કે, જીવાત્મા અથવા વ્યક્તિ નિત્ય છે; તે સાથે એમ પણ સ્થાપન કરે છે કે, પ્રથમની ઉપાધિએ મૂકેલું બીજ, જેને 'સ્કંધ' કહેવામાં આવે છે, તેમાંથી અસંખ્ય ઉપાધિઓ ઉત્પન્ન થાય છે અને તે ઉપાધિઓનાં જન્મમરણ પણ થાય છે, ઘણીવાર જીવને અથવા નિત્ય તત્ત્વને મણકાની અંદર પેરોવેલા સૂત્રની ઉપમા આપવામાં આવે છે. અને ઉપાધિ તે મણકારૂપ છે. અથવા વધારે સારું દૃષ્ટાંત લઈએ તો જે છોડવાઓ ભોંયની અંદર ચાલે છે, દરેક વસંતઋતુમાં થડ અને પાંદડાં પ્રકટ કરે છે અને જેનાં પાંદડાં વગેરે શિયાળો આવતાં નાશ પામી અદૃશ્ય થાય છે, તે છોડવાઓનાં મૂળ સાથે જીવને સરખાવી શકાય અને ઉપરનાં પાંદડાં તથા થડને ઉપાધિ સાથે સરખાવાય. આ મૂળ અદૃશ્ય પણ સ્થાયી છે અને તે કારણથીજ તે મૂળમાંથી ઉત્પન્ન થતા છોડવાઓ એકબીજા સાથે જોડાય છે અને તે છોડવાઓરૂપ ઉપાધિ દૃશ્ય તેમજ અનિત્ય છે. આ ઉપાધિની અનિત્યતા ઉપર એટલો બધો ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે કે, જુદી જુદી ઉપાધિઓને જોડનાર સ્થાયી તત્ત્વ (આત્મા) જેવી વસ્તુ નથી એમ કેટલાક માનવાને દોરાય છે, પણ સૂક્ષ્મ વિચાર કરતાં જણાય છે કે બૌદ્ધધર્મ અનાત્મવાદી નથી.

આ 'પુનર્જન્મ'ના નિયમની સાથે સ્થાયી સંબંધ ધરાવતો અને પુનર્જન્મના નિયમમાંથીજ ફલિત થતો કર્મનો નિયમ છે. મનુષ્ય પોતેજ પોતાનો નિયંત્રક છે અને જેવું મનુષ્ય વાવશે તેવું લણશે, એ આ નિયમનો ટૂંકમાં સાર છે. જેવી રીતે પુરુષની પાછળ તેની છાયા જાય છે, તેવીજ રીતે સારા કામનું ફળ તેની પાછળ

જાય છે અને જેવી રીતે બળદની પાછળ ગાડીનું પૈડું ચાલે છે, તેવીજ રીતે ખરાબ કામનું કળ તેની પાછળ આવે છે.

સર એકવિન આનોદડના શબ્દોમાં “કર્મ”નો નિયમ આ પ્રમાણે છે:—

“દરેક મનુષ્યનું જીવન તેના પૂર્વજન્મોનાં આચરણનું પરિણામ છે; ઘણા કાળ પૂર્વે કરેલાં અશુભ કૃત્યો શોક અને દુઃખ ઉત્પન્ન કરે છે; તેમજ ભૂતકાળનાં શુભ કાર્યો આનંદ આપનાર બને છે. મનુષ્ય પોતે વાવેતું લણવા પાછો આવે છે.”

જન્મમરણના ચક્રની ધરી આંસુની બનેલી છે અને તેની નાલિ શૂન્યની બનેલી છે. તે ચક્રમાંથી મનુષ્ય ઠેવી રીતે મુક્ત થઈ શકે તે શીખવવું. મનુષ્ય પોતાનાજ ભવિષ્યનો રચનાર છે, અથવા તેનું ભવિષ્ય તેના પોતાનાજ હાથમાં છે એમ જણાવવું. આનો ખ્યાલ આવ્યા પછી મનુષ્યે કેવાં પ્રકારનાં કાર્યો તથા વિચારો કરવા કે જે પુનર્જન્મના કારણને સહાયભૂત થાય નહિ અને ભૂતકાળનું કર્મ ખપી જતાં મનુષ્ય મુક્તિ-નિર્વોણ પ્રાપ્ત કરી શકે; આ શીખવવું—આમાંજ બૌદ્ધધર્મનો સાર સમાયેલો છે.

સર્વ મનુષ્યોને શુદ્ધ વિચાર કરવાનું અને પોતાના ખુદ શિષ્યોને ધ્યાન કરવાનું ખુદદેવ ભાર દઈને જણાવતા હતા, તેનું કારણ પણ આજ હોવું જોઈએ, એમ આપણને જણાય છે. કાર્ય કરતાં પહેલાં વિચાર ઉદ્ભવે છે; વિચાર તે કાર્યનો નિયંત્રક છે. મનુષ્યની ઉત્તતિમાં, તેનું ચારિત્ર્ય ઉત્તમ પ્રકારનું બનાવવામાં અને તેનું ભવિષ્ય નિર્મોણ કરવામાં ઉત્તમ વિચાર એ ઘણુંજ પ્રબળ સાધન છે. પાશ્ચાત્ય લોકોમાં તથા તેમના સંસર્ગને લીધે આપણા લોકોમાં સ્થૂળ-શૂસીસ્ત્રી બાહ્ય પ્રવૃત્તિને અર્ગત્યની ગણવાની અને સ્પષ્ટ તેમજ નિયમિત વિચારને, તેમજ લાંબા કાળ સુધી કરેલા ધ્યાનને ગોણ માનવાની જે ટેવ પડી ગઈ છે, તેમને સારુ બૌદ્ધ-

ધર્મનું આ શિક્ષણ ઘણું જ લાભકારક અને ઉપયોગી છે.

બૌદ્ધધર્મનો મૂળ-મુખ્ય સિદ્ધાંત એ છે કે, મનુષ્યનાં સર્વ દુઃખો અજ્ઞાનમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી મનુષ્યની ઉત્તતિનું અને સુખનું રહસ્ય અજ્ઞાનને દૂર કરવામાં અને જ્ઞાન મેળવવામાં સમાયેલું છે. “નિયમ રાજ્યની સ્થાપના” (અથવા ડૉ. હીસ ડેવિઝના શબ્દોમાં કહીએ તો “ધાર્મિક જીવનના રાજ્યની સ્થાપના” “ધર્મચક્રપ્રવર્તન”) એ નામના બુદ્ધદેવના વ્યાખ્યાનમાં તેમણે “અષ્ટ વિધ ઉત્તમ માર્ગ” એ નામના મધ્યમાર્ગનો ઉપદેશ કર્યો છે અને તે પ્રમાણે વર્તવાથી સર્વ પાપ અને દુઃખ જેનું મૂળ અજ્ઞાન છે, તેમાંથી મનુષ્યો મુક્ત થઈ શકે એમ દર્શાવ્યું છે.

આ પ્રખ્યાત વ્યાખ્યાન-સંવાદ ડૉ. હીસ ડેવિઝના માનવા પ્રમાણે તે વળતે જેવું કહેવામાં આવ્યું હતું, તેવું જ શબ્દશઃ આપણને મળી આવેલું છે.

બુદ્ધ કહે છે: “હે ભિક્ષુકો! જેઓ સંસાર ખડાર નીકળી પડ્યા છે, તેઓએ બે એકદેશીય-ઐકાંતિક બાળતો આદરવી નહિ; એક બાળુએ ઇન્દ્રિયજન્ય સુખોની-તેમાં મુખ્યત્વે મૈથુનાભિલાષની-આસક્તિવાળું જીવન આદરવા યોગ્ય નથી. કારણ કે તે પ્રમાણે વર્તવું તે નીચ, અધમ અને સંસારપ્રપંચમાં મગ્ન થયેલાને વાસ્તે છે; વળી તે અયોગ્ય અને સ્થાયી લાભ વિનાનું છે. તેમજ બીજી બાળુએ દેહકકટ કરી આત્માને ગ્લાનિ પમાડવી તે રીત પણ આદરવા યોગ્ય નથી; કારણ કે આ રીત પણ દુઃખદાયક, અયોગ્ય અને સ્થાયી લાભ વિનાની છે. હે ભિક્ષુકો! આ બે પ્રકારના એકદેશીય માર્ગનો અનાદર કરનારો તથાગતે (બુદ્ધે) શોધેલો મધ્ય માર્ગ છે. તે માર્ગ ચક્રુને ઉઘાડે છે, જ્ઞાન આપે છે અને તે મનની શાંતિ, ઉચ્ચ જ્ઞાન, સંપૂર્ણ બુદ્ધતા આપી નિર્વાણ લઈ લઈ જાય છે.”

અને તે મધ્ય માર્ગ કયો છે? ખરેખર તે ‘અષ્ટવિધ ઉત્તમ માર્ગ’ નીચે પ્રમાણે છે:-

- (૧) શુદ્ધ વિચારો (વહેમ અને અજ્ઞાનરહિત).
- (૨) શુદ્ધ અભિલાષો (ઉચ્ચ અને બુદ્ધિશાળી તેમજ અહંત પુરુષોને યોગ્ય).
- (૩) શુદ્ધ વાણી (દયાળુ, નિષ્કપટી અને સત્યમય).
- (૪) શુદ્ધ આચાર (શાંતિયુક્ત, પ્રમાણિક અને પવિત્ર).
- (૫) શુદ્ધ વૃત્તિ-ઉદરનિર્વાહ (ઠોઈ પણ જીવતા પ્રાણીને ઇન્દ્રિય અથવા લય ઉત્પન્ન કર્યા સિવાય).
- (૬) શુદ્ધ પ્રયત્ન (આત્મકેળવણી તેમજ આત્મસંયમમાં).
- (૭) શુદ્ધ અગ્રમત્તતા. (મન સાવધ તેમજ નિરીક્ષક હોવાનો હોય).
- (૮) શુદ્ધ અત્યાનંદ (જીવનની સત્યતાને લગતી બિંદી સમાધિમાં મળે છે તે).

“હે ભિક્ષુકો! દુઃખને લગતું ઉત્તમ સત્ય નીચે પ્રમાણે છે:-
જન્મ દુઃખમય છે, તેમ જરા પણ છે; રોગ દુઃખકર છે, તેમ મરણ પણ છે; અરુચિકર વસ્તુનો સંયોગ દુઃખકર છે, તેમજ રુચિકર વસ્તુનો વિયોગ પણ છે; અને ઠોઈ પણ અસંતુષ્ટ ઇચ્છા પણ દુઃખકર છે. દૂકામાં મમત્વભાવનાથી ઉત્પન્ન થતા ‘પંચ સંકોપો’ દુઃખકર છે.

“હે ભિક્ષુકો! દુઃખની ઉત્પત્તિને લગતું ઉત્તમ સત્ય આ પ્રમાણે છે: જે તૃષ્ણા પુનર્જન્મનું કારણ છે, જે તૃષ્ણા ઇન્દ્રિયજન્ય સુખોની સહચારિણી છે અને જે તૃષ્ણા એક વખત આ સ્થળે અને અન્ય સમયે બીજે સ્થળે સંતોષ શોધે છે, તે તૃષ્ણામાંથી દુઃખ

ઉત્પન્ન થાય છે. ખીજા શબ્દોમાં કહીએ તો વિકારતૃપ્તિની તૃષ્ણા અને ભવિષ્યજીવનની તૃષ્ણા આ દુઃખનાં કારણો છે. (વિષયેચ્છા, જીવનેચ્છા અને જીવનઅભિમાન આ ત્રણ પણ કારણો છે.)

“હે ભિક્ષુકો ! દુઃખના વિનાશને લંગતું ઉત્તમ સત્ય નીચે પ્રમાણે છે:—

“કોઈ પણ પ્રકારની ઇચ્છા રહે નહિ એવી રીતે તૃષ્ણાનો નાશ કરવામાં દુઃખનો અંત આવે છે. તે વાસ્તે તે તૃષ્ણાને દૂર કરવી, તેનો ત્યાગ કરવો, તેમાંથી મુક્ત થવું અને ફરીથી તેને હૃદયમાં દાખલ થવા દેવી નહિ. હે ભિક્ષુકો ! દુઃખના નાશના માર્ગ ભણી લઈ જનાર ઉત્તમ સત્ય નીચે પ્રમાણે છે; ખરેખર તે ‘ઉત્તમ અષ્ટવિધ માર્ગ’ છે.”

આ ઠેકાણે ઉપર જણાવેલા તે માર્ગના આઠ પ્રકાર ખતાવવામાં આવ્યા છે. કેટલીક વાર તેમનું ભાષાંતર નીચે પ્રમાણે કરવામાં આવે છે:—

(૧) શુદ્ધ શ્રદ્ધા	(૫) ઉદરનિર્વાહનાં શુદ્ધ સાધનો
(૨) શુદ્ધ વિચાર	(૬) શુદ્ધ પ્રયત્ન
(૩) શુદ્ધ વાણી	(૭) શુદ્ધ સ્મરણશક્તિ
(૪) શુદ્ધ સિદ્ધાંત	(૮) શુદ્ધ ધ્યાન

વળી ખીજી રીતે તેનું આ પ્રમાણે ભાષાંતર થઈ શકે છે:—

(૧) શુદ્ધ શ્રદ્ધા	(૫) ઉદરનિર્વાહનાં શુદ્ધ સાધનો
(૨) શુદ્ધ આશયો	(૬) શુદ્ધ પ્રયત્ન
(૩) શુદ્ધ વાણી	(૭) શુદ્ધ અપ્રમત્તતા
(૪) શુદ્ધ આચાર	(૮) શુદ્ધ ધ્યાન

ઉપર જણાવેલાં ભાષાંતરોમાંથી ગમે તે શબ્દો આપણે ગ્રહણ કરીએ તોપણ વિચારશ્રેણિ તો એકજ પ્રકારની છે.

પ્રથમ શુદ્ધ સત્યત્વ જ્ઞાન; તે પછી શુદ્ધ વિચારો; અને તે વિચારોને લીધે પોતે તેમજ પોતાના સંબંધમાં આવતા સર્વ જીવ પ્રત્યે શુદ્ધ વાણી અને શુદ્ધ કર્મ; અને તે પછી ત્રણ પ્રકારની આત્મકેળવણી:—(૧) શારીરિક કેળવણી (શુદ્ધ ઉદ્યોગ) (૨) માનસિક કેળવણી (અપ્રમત્તતા) અને (૩) આધ્યાત્મિક કેળવણી (ધ્યાન).

બૌદ્ધધર્મનાં સર્વ પવિત્ર પુસ્તકોનો સાર એકજ સૂત્ર અથવા શ્લોકમાં આવી જાય છે અને તે નીચે પ્રમાણે છે:—

“સર્વ પ્રકારનાં પાપ કરતાં અટકવું, સદ્ગુણ મેળવવા; પોતાના હૃદયને શુદ્ધ બનાવવું—આ બૌદ્ધનો ધર્મ છે.”

પંચમહાવ્રતો (‘પંચશીલ’) જે બૌદ્ધધર્મોપદેશીઓને પાળવાનાં છે, તે સર એકવિન આનોદકે કવિતારૂપે નીચે પ્રમાણે પ્રદર્શિત કર્યાં છે:—

અહિંસા—હયા ધર; કોઈને મારતો નહિ, ઉત્તતિકમના મા-ગંધર આલતા શૂદ્રમાં શૂદ્ર પ્રાણીનો પણ તું વધ કરતો ના.

અસ્તેય—ઉદારતાથી આપવું અને લેવું, પણ પારકી વસ્તુ બીજા પાસેથી લોલથી, જોરથી કે કપટથી લેવી નહિ.

સત્ય—જૂઠી સાક્ષી પૂરવી નહિ, કોઈને માથે આજ ચડાવવું નહિ; જૂઠું બોલવું નહિ; સત્ય તે આંતરશુદ્ધિની વાણી છે.

મદ્યમાંસનિષેધ—જે વસ્તુઓ અને પ્રવાહી પદાર્થો મનુષ્યોને મહોન્મત્ત બનાવે છે તેનો ત્યાગ કર, શુદ્ધ મન અને શુદ્ધ શરીરને સોમપાનની જરૂર નથી.

બ્રહ્મચર્ય—તારા પાઠોશી (અન્ય કોઈ પણ) ની સ્ત્રીને અડધું નહિ. તેમજ અયોગ્ય અને અન્યાયયુક્ત શારીરિક પાપ આચરવાં નહિ.

આ “ધંચશીલ” —એટલે પાંચ મહાવ્રતો નીચે પ્રમાણે તેમના દેવાલયમાં જોડો ઉચ્ચારે છે:—

(૧) હું પ્રાણીઓનો વધ નહિ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લઉં છું.

(૨) હું ચોરી નહિ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લઉં છું.

(૩) હું અસત્ય નહિ બોલવાની પ્રતિજ્ઞા લઉં છું.

(૪) હું પરસ્ત્રી સાથે સંબંધ નહિ રાખવાની પ્રતિજ્ઞા લઉં છું.

(૫) હું માદક પદાર્થો અને આળસ ઉત્પન્ન કરે તેવી વસ્તુઓ નહિ વાપરવાની પ્રતિજ્ઞા લઉં છું.

આ ઉપરથી દરેક મનુષ્યને જણાશે કે, ‘સર્વ’ પ્રકારની જિંદગી પવિત્ર છે’ તે વાત આ અતિશય વિખ્યાતિ પામેલા ધર્મનું સુખ્ય લક્ષણ છે અને જોદ્ધધર્મનાં પવિત્ર પુસ્તકોમાં સર્વ પ્રાણીઓને જીવવાને હક છે, એમ માનવાની અનિવાર્ય દ્રશ્યતામાં આવી છે; અને સર્વ જીવતાં પ્રાણીઓ પ્રત્યે દયાની લાગણીથી વર્તવાની દ્રશ્ય પણ અગત્યની ગણવામાં આવી છે. જુદાના સિદ્ધિ પ્રમાણે જે દુર્ગુણોને લીધે મનુષ્ય ‘સંધ’ બહાર થાય, તે દુર્ગુણોના વર્ગ પાડવામાં આવ્યા છે અને આ દુર્ગુણોમાં જીવતાં પ્રાણી પ્રત્યે દયા નહિ બતાવવાના દુર્ગુણને સુખ્ય પદ આપવામાં આવ્યું છે; અને જે મનુષ્ય સાધુના શુભ સિવાય સાધુપણાને ડોળ ધાલે છે તે અધર્મમાં અધર્મ, સંધ બહાર કાઢવા યોગ્ય છે અને સર્વ જીવનોમાં તેને ‘ચોર’ ગણવામાં આવે છે; સાધુના દશ પ્રકારના ધર્મ અથવા “દશશીલ” નામના પુસ્તકમાં સિદ્ધિદેવ-ધર્મ સંધના સભાસદોનાં કતવ્યનું વર્ણન આપેલું છે અને તેઓને

જિંદગી ઉપર નિશ્ચય મેળવવાને અને તેને ઢેળવવાને ઘણાં મત અને નિયમો પાળવા પડે છે.

યુદ્ધે પોતાના જીવન-સમયમાં જ લિહુદો અને શિષ્યોનો એક ‘સંઘ’ સ્થાપ્યો; અને તે ‘સંઘ’ને તેમણે સમગ્ર મનુષ્યજાતિને સ્પષ્ટ રીતે ઉપયોગમાં ન આવે તેવું વધારે ઉચ્ચ અને અધ્યાત્મ-વિદ્યાને લગતું ગુપ્ત શિક્ષણ આપ્યું, એમ માનવાને સખળ કારણો છે. કારણ કે તે તો યુદ્ધ છે કે ઉપર જણાવેલું નૈતિક શિક્ષણ ગમે તેવા ઉચ્ચ પ્રકારનું હોય, તોપણ ફક્ત તે શિક્ષણ ‘નિર્વાણ’ શબ્દથી સૂચવેલી આધ્યાત્મિક ઉત્તતિના ઉચ્ચ પગથિયા પર મનુષ્યને લઈ જવાને શક્તિમાન થયે નહિ. વધારે જ્ઞાન તેણે મેળવવું જોઈએ; અથવા જ્ઞાન મેળવવાની શક્તિ જે ગુપ્તજ્ઞાની (દીક્ષિત) ગુરુ અથવા અહંતનો ખાસ ગુણ છે, તે જ્ઞાન મેળવવાની શક્તિ તેણે મેળવવી જોઈએ. જગતના સર્વ ધર્મ-સંસ્થાપકોની સર્વત્ર આવીજ રીત હતી.

હવે આ ગુપ્ત જ્ઞાન અથવા સુમુહુના ‘માર્ગ’નાં નાનાં તેમજ મોટાં પગથિયાનું જ્ઞાન તેમજ તે ‘માર્ગ’ પર ચાલવાની દૃઢ ઇચ્છા રાખનારામાં જોઈતા વિવિધ ગુણોનું જ્ઞાન ‘ગુપ્ત મદદગારો’ એ નામના ગ્રંથને આધારે નીચે પ્રમાણે છે. સુમુહુની પ્રથમની અદ્વી-ક્ષિત અવસ્થાનાં પાંચ પગથિયાં છે, પણ પૂર્વ તરફના ઘણા ધર્મ-પુસ્તકોમાં તે શુદ્ધ માર્ગને લગતાં હોય એમ ગણવામાં આવ્યું નથી અને તેને લીધે આ વિષય સંજોગોના પૂર્વ તરફના ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરતાં મુખ્ય અને ગૌણ વિલાગતા દરજ્જાનો ફેરફાર શોધતાં ઘણી મુશ્કેલી પડે છે.

પ્રથમ પગથિયું “મનોદ્વારાવજ્જન” અથવા મનનાં દ્વાર ઉઘાડવાં તે છે; જ્યારે મનનાં દ્વાર ખુલ્લાં થાય છે ત્યારે તેને લીધે કેવળ ઐહિક ઇચ્છાઓની અનિત્યતા અને નિરથકતાની તે જિજ્ઞા-

સુને દૃઢ ખાતરી થવા માંડે છે અને તે જિજ્ઞાસુ અનન્ય નિષ્ઠાથી અધ્યાત્મ-માર્ગ લક્ષી વળે, તે પહેલાં આવી ખાતરી જરૂરની છે, તે તો સ્પષ્ટ છે. આ ગુણને હિંદુઓ ‘વિવેક’ નામથી ઓળખે છે.

બીજું પગથિયું “ પરિકરમ ” અથવા કાર્ય વાસ્તે તૈયારીનું છે. અહીંયાં મનુષ્ય પૂર્વ દેશના ધર્મગ્રંથો જણાવે છે, તેમ કાર્યના ક્ષણના ઉપલોગની આશા વિના તેમજ ખદલા કે શિક્ષાની અપેક્ષા વિના શુભ ખાતરજ શુભ કર્મ આચરે છે; આ ગુણને વેદાંતમાં વૈરાગ્યનું નામ આપવામાં આવ્યું છે.

ત્રીજું પગથિયું “ ઉપચાર ” છે. તેનો અર્થ ધ્યાન અથવા ચારિત્ર્ય છે. હિંદુધર્મમાં જેને “ પદ્ સંપત્તિ ” કહે છે, તે ગુણો મેળવવાનું આ સ્થાન છે. તે ગુણો નીચે પ્રમાણે છે:—(૧) શમ:—મનની શાંતતા અથવા મનોનિગ્રહ; જે કે તે ગુણ પ્રાપ્ત કરવો દુષ્કર છે, તેપણુ માનસિક કાર્યની કૃતેહને વાસ્તે અતિ અગત્યનો છે. (૨) દમ:—મનોનિગ્રહને લીધે વચન તેમજ કાર્ય પર તેવા પ્રકારનો નિગ્રહ. (૩) ઉપરતિ—ધર્માધતાનો ત્યાગ કરવો તે. કેાઈપણુ ધર્મે જણાવેલા કાર્ય અથવા ક્રિયાની અવશ્યકતામાં તેમજ ઉપયોગીપણામાં શ્રદ્ધા અને તેને લીધે વિચારની સ્વતંત્રતા અને વિશાળ ઉદાર સહનશીલતાનો ઉદ્ભવ. (૪) તિતિક્ષા—કર્મના પરિણામરૂપે મળેલા સુખદુઃખને શાંત મનથી સહન કરવું તે. કેાઈપણુ મનુષ્ય દુઃખ પમાડવામાં સાધનભૂત થાય તેના તરફ દ્રેષનો અભાવ. (૫) સમાધાન અથવા મનની એકાગ્રતા; કેાઈપણુ પ્રકારની લાલચથી મનની સ્થિરતાનો ભંગ ન થાય તે. (૬) શદ્ધા. ગુરુમાં તેમજ પોતાના આન્તર દેવી સ્વભાવમાં વિશ્વાસ.

ચોથું પગથિયું “ અનુલોમ ” કર્મવાર ચડવું તે. ઉપર જણાવેલા ગુણોમાંથી સ્વાભાવિક પરિણામરૂપે તે ગુણ આવે છે. ઉચ્ચમાં

ઉચ્ચ તત્ત્વ જોડે સંયોગની તેમજ મુક્તિ-નિર્વાણની અનિવાર્ય ઇચ્છા (મુમુક્ષા) નું આ સ્થાન છે.

પાંચમું પગથિયું “ગોત્રભૂ” નું છે. આ શબ્દનો અર્થ ગુપ્ત જ્ઞાન (રહસ્ય) ની દીક્ષાને વાસ્તે અધિકારીપણું એમ થાય છે. અહીંયાં તે પોતાના સર્વ ગુણોને એકત્ર કરે છે અને હવે અદીક્ષિત અવસ્થામાંથી દીક્ષિત અવસ્થામાં પ્રવેશ કરવાને તૈયાર થાય છે.

અહીંયાં જણાવવું જોઈએ કે, ઉપર જણાવેલા સર્વ ગુણો નવા ઉપાસકમાં સંપૂર્ણ ખીલેલા હોવા જોઈએ, એવી તેની પાસેથી આશા રાખવામાં આવતી નથી. અથવા તે ગુણો એક પછી એક અનુક્રમે મેળવવા જોઈએ તેમ પણ નથી. તે ઉપાસકે એકજ સમયે ચારિત્ર્ય યોજનાના કાર્યમાં, ધ્યાનની દિશામાં અને ઉપર જણાવેલા માર્ગોનુસાર ઉત્તતિ મેળવવાના કાર્યમાં પોતાની શક્તિનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. પોતાની આગળ ઉત્તતિને વાસ્તે-કેવું વિશાળ ક્ષેત્ર છે, તેના સાબિરા જ્ઞાન સિવાય પણ (ગોત્રભૂ) શબ્દે સૂચવેલું પગથિયું બ્રહ્મ ધર્મમાં ગૂંથાયેલા અથવા કોઈ પણ ખાસ ધર્મ વિનાના ઘણા પુરુષો આવી શકે છે અને આવવા જોઈએ અને ‘ગોત્રભૂ’ તે કોણ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં બુદ્ધદેવે જણાવ્યું છે કે, જે સામગ્રી-દ્વારા આત્માને પવિત્ર બનાવવાના કાર્યનો આરંભ થાય છે, તે સામગ્રીસંયુક્ત મનુષ્ય તે ‘ગોત્રભૂ’ છે.

આ અદીક્ષિત અવસ્થાના વિભાગની પેલી પાર કેવળ શુદ્ધ માર્ગના ચાર વિભાગ છે અને આ પગથિયા પર થઈને પસાર થતાં, જે સંયોજન-બંધન તેને જન્મમરણના ચક્ર સાથે બાંધે છે અને નિર્વાણ પ્રાપ્ત કરતાં અટકાવે છે, તે દશ સંયોજનથી ઉપાસકે મુક્ત થવું જોઈએ. હવે થોડી ક્ષતેહથી ચાલી શકે તેમ નથી. હવે તો જે તૃષ્ણાઓ શિષ્યને બંધનકર્તા છે તેમાંથી તેણે મુક્ત

થવું જોઈએ અને આ પગથિયા પર એવા વિશાળ ગુણો મેળવવાની આવશ્યકતા છે કે, માર્ગના આ વિભાગમાંથી પસાર થતાં સાત જન્મની જરૂર પડે છે, એમ ધર્મશાસ્ત્રો જણાવે છે. દરેક વિભાગ બીજા વિભાગથી ખાસ દીક્ષા-ક્રિયાથી જુદો પડે છે. પ્રથમ વિભાગને “સોતાપત્તિ” અથવા “સોહન” કહેવામાં આવે છે અને સેવાની અથવા સોતાપત્ર (જેણે ‘પ્રવાહ’ માં પ્રવેશ કર્યો છે, એવો આત્મા) કદાચ ‘માર્ગ’થી વિમુખ થાય, કોઈક સમયે તે નિષ્કુળ નીવડે અને કોઈક સમયે પોતાની ઉત્તતિમાં વિલંબ કરે, તે છતાં પણ તે પગથિયું તેણે કદાપિ પ્રાપ્ત ન કર્યું હોય તેવો તો કદી તે બને નહિ. આ ઠેકાણે ત્રણ બંધનો તોડવા યોગ્ય છે. (૧) આત્મપ્રાંતિ-ઉપાધિને જીવરૂપ માનવામાં અને પોતાના આત્માને સમસ્ત આત્મા (પરમાત્મા) કરતાં ભિન્ન માનવામાં અને તેથી તેનો પોતાનો સ્વાર્થ તેના જાતલાઈએના સ્વાર્થનો વિરોધી છે તેમ ગણવામાં આત્મપ્રાંતિનો સમાવેશ થાય છે. (૨) શંકા અથવા અનિશ્ચય-મનુષ્યના સ્વભાવ અને ભવિષ્ય વિષેના મૂળ સત્યનું પોતે અપરોક્ષ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને અથવા સુપ્રસિદ્ધ બુદ્ધિગમ્ય જ્ઞાનની શ્રદ્ધાવડે શંકાને દૂર કરવાની છે; પણ અંધશ્રદ્ધાથી તે શંકાનું સમાધાન કરવાનું નથી. (૩) વહેમ-હૃદયશુદ્ધિ અર્થે બાહ્ય ધર્મની કોઈ પણ ક્રિયા અથવા કાર્ય ઉપર આધાર રાખવો તેનો સમાવેશ ‘વહેમ’ માં થાય છે.

બીજું મોટું ઉચ્ચ પગથિયું “સકૃદાગામી”નું છે. આ સ્થાનમાં કોઈ પણ ખાસ બંધનને તોડવાનાં નથી. પણ તે સમય માનસિક અને અતીન્દ્રિય શક્તિની ખાસ ઉત્તતિનો છે.

ત્રીજું ઉચ્ચ પગથિયું “અનાગામી”નું છે. અનાગામી એટલે જેને ફરી જન્મ લેવાનો નથી તેવો પુરુષ; આ સ્થાનમાં વિષયોપલોગ પ્રતિતિની આસક્તિનો સર્વોચ્ચ ત્યાગ કરવો જોઈએ, ક્રોધ અથવા

દેવ અને તેના સંબંધી પુરુષોની ઉપાધિના રાગને વાસ્તે તેના દૃઢ્યમાં કાંઈ પણ સ્થાન મળવું જોઈએ નહિ; રાગનો ત્યાગ કરવો તે ઉપરથી શુદ્ધ અને ઉત્તમ પ્રકારનો પ્રેમ જે જીવાત્માઓ વચ્ચે સાંકળરૂપ છે, અથવા જે પ્રેમ વિશાળ સર્વગત અને સર્વ પ્રાણી-પ્રતિનો છે, તેનો ત્યાગ કરવાનો નથી.

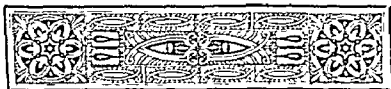
ચોથું પગથિયું “અહંત”નું છે. અહંત તે ચોગ્ય વંદનીય પુરુષ છે. આ સ્થાનમાં બાકીનાં પાંચ બંધનના શેષ ભાગને પણ દૂર કરવો જોઈએ. તે નીચે પ્રમાણે છે:-(૧) શરીરમાં જીવનેરહા, ગમે તેવા ઉચ્ચ પ્રકારનું શરીર હોય તોપણ તેમાં જીવવાની ઇચ્છા. (૨) શરીરરહિત જીવનેરહા. (૩) માન; માનનો ત્યાગ એટલે પોતાની મહત્તાનો તેમજ કાર્યસિદ્ધિના ભાનનો અભાવ; ઉચ્ચનીચ વિષે ભેદાભાવ; સર્વને એકરૂપ માનવું તે. (૪) આત્મસ્થિરતાનો અભાવ; પોતાની ઉપર આવી પડતાં સંકટથી આત્મસ્થિરતાના ભંગનો અથવા અચળતાનો સંભવ. (૫) અજ્ઞાન-અજ્ઞાન દૂર કરવું એટલે સંપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવવું તે; આપણા હાલના સૂર્યમંડળને લગતી અનુભવસિદ્ધ સર્વજ્ઞતા.

આ પગથિયું મૂક્યું કે મનુષ્ય “અશેષ” બને છે. તેને હવે કાંઈ વધારે જાણવાનું રહેતું નથી. તે ‘નિર્વાણી’ કહેવાય છે. “જો કોઈ એમ શીખવે કે નિર્વાણ એટલે નાશ થવો, તો તેમને કહેવું કે તેઓ જૂઠું બોલે છે. જો કોઈ એમ શીખવે કે નિર્વાણ એટલે જીવવું, તો તેમને કહેવું કે તેઓ ભૂલ કરે છે. તેઓના પરિમિત જ્ઞાનની પેલી પાર શું છે, તેમજ કાળરહિત, આકારથી પરિમિત જીવનરહિત આનંદ શું છે, તે તેઓ સમજતા નથી.”

આવી ઉચ્ચ અને ભવ્ય સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરનાર પુરુષ સંબંધી “મેત્તાસૂત્ર”માં નીચે પ્રમાણે જણાવેલું છે. જે માતા પોતાની જિ-

દગીના લોગે પણ પોતાના એકના એક બાળકનું રક્ષણ કરે છે, તે માતા જેવી રીતે પ્રેમ રાખે છે, તેવો પ્રેમ સર્વ પ્રાણી પ્રત્યે રાખો. અમર્યાદિત શુભેચ્છા—પ્રેમ સકળ જગતમાં ઊંચેનીયે સર્વ બાબુએ સંપૂર્ણ રીતે લેદલાવ કે વિરોધ વિના પ્રસરે. ત્યારે મનુષ્ય જગતાં-ઊંઘતાં—ખેસતાં—સૂતાં સર્વ સમયે આવી મનની સ્થિતિમાં રહે છે, ત્યારે ‘આ જિંદગીમાં પણ ઉચ્ચ પ્રકારની પવિત્રતા મળી શકે’ એવું ઉત્તમ કથન ખરું પડે છે. બુદ્ધનું શિક્ષણ મનુષ્યના આત્માને વાસ્તે જગદુદ્ધારક અને મનુષ્યજાતિના પાળક થવાનું આવું ભવ્ય અને સર્વોત્કૃષ્ટ પદ દર્શાવે છે. પણ તેનો આરંભ જગતમાં તેમજ ગૃહમાં સદ્ગુણી જીવન ગાળવામાં થવો જોઈએ.

શ્રીબુદ્ધચરિત્ર સમાપ્ત

શ્રીબુદ્ધનો ઉપદેશ

ધર્મપદ

પ્રકરણ ૧ હું-યમકવર્ગ*

આપણી હાલની સ્થિતિ આપણા વિચારોનું પરિણામ છે, આપણા વિચારો પર આધાર રાખે છે અને આપણા વિચારોથી બનેલી છે. જો કોઈ મનુષ્ય ખરાબ વિચારથી બોલે અથવા વર્તે, તો ગાડીને ખેંચનાર બળાદની પછવાડે જેમ પેડું ચાલ્યું આવે છે, તેમ હુઃખ તેની પછવાડે આવે છે. (૧)

આપણી હાલની સ્થિતિ આપણા વિચારોનું પરિણામ છે, આપણા વિચારો પર આધાર રાખે છે અને આપણા વિચારોથી બનેલી છે. જો કોઈ મનુષ્ય સારા વિચારથી બોલે અથવા વર્તે, તો છાયા જેમ મનુષ્યની પછવાડે જાય છે, તેમ સુખ તેની પછવાડે ચાલ્યું આવે છે. (૨)

* યમક એટલે જોડ. આ પ્રકરણમાં બન્ને શ્લોકની જોડ હોવાથી આ પ્રકરણને યમકવર્ગ કહે છે.

તેણે મને ગાળ દીધી, તેણે મને માયો, તેણે મને હરાવ્યો, તેણે મને લૂંટ્યો-આવા વિચારોને જે મનુષ્ય પોતાના હૃદયમાં જગ્યા આપે છે, તે મનુષ્ય કદાપિ દ્વેષથી છૂટો થઈ શકે નહિ. (૩)

તેણે મને ગાળ દીધી તેણે મને માયો, તેણે મને હરાવ્યો, તેણે મને લૂંટ્યો-આવા વિચારોને જે મનુષ્ય પોતાના હૃદયમાં જગ્યા આપતો નથી, તેનો દ્વેષ બંધ પડે છે. (૪)

કારણ કે દ્વેષ કદાપિ દ્વેષથી નાશ પામતો નથી, પણ દ્વેષ સદા પ્રેમથીજ નાશ પામે છે. આ સનાતનધર્મ છે. (૫)

જગત જાણતું નથી કે આપણા સઘળાનો અહીં અંત આવવાનો છે; પણ જેઓ આ બાબત જાણે છે, તેમના કબિયાનો અંત આવે છે. (૬)

જે કેવળ સુખનેજ શોધતો ફરે છે; જેની ઇન્દ્રિયો કાબૂમાં નથી, જે ખાવામાં મિતાહારી નથી, જે આજસુ અને નિર્બળ છે, તેને મારદેવ (મોહરાજ), જેમ પવન નળજા ઝાડને પાડે તેમ પાડી દે છે-અર્થાત્ ફસાવે છે. (૭)

જે સુખનાં સાધનો શોધ્યા વિના જીવે છે, જેની ઇન્દ્રિયો ધરા-ધર કાબૂમાં આવેલી છે, જે ખાવામાં મિતાહારી છે, જે અપ્રમત્ત અને મજબૂત છે, તેને મારદેવ જેમ પવન મજબૂત ખડકને અસર નથી કરતો, તેમ અસર કરી શકતો નથી. (૮)

(કષાયથી) પાપથી છૂટા થયા સિવાય જે (કાષાય) પીળાં વસ્ત્ર પહેરે છે, જે સત્યને તેમજ ઇન્દ્રિયદમનને ગણકારતો નથી, તે કાષાય વસ્ત્ર પહેરવાને લાયક નથી. (૯)

પણ જે પાપથી છૂટેલો છે, જેણે સદ્ગુણમાં સ્થિરતા મેળવી છે અને ઇન્દ્રિયદમન અને સત્યના ગુણ જેણે પ્રાપ્ત કર્યા છે, તેજ ખરેખર પીળાં વસ્ત્ર પહેરવાને લાયક છે. (૧૦)

જેઓ અસત્યને, સત્ય તરીકે માને છે અને સત્યને અસત્ય

તરીકે માને છે, તેઓ કદાપિ સત્ય મેળવી શકતા નથી, પણ ખોટી ઇચ્છાઓમાં જેંચાય છે. (૧૧)

જેઓ સત્યને સત્ય તરીકે પિછાણે છે અને અસત્યને અસત્ય તરીકે માને છે, તેઓ સત્ય મેળવે છે અને સારી ઇચ્છાઓ પ્રમાણે ચાલે છે. (૧૨)

સારી રીતે નહિ સંચારેલા છાપરામાંથી જેમ વરસાદ માગું કરે છે, તેવી રીતે વિચાર નહિ કરનારના (અવિચારશીલના) મનમાં વિકારો ઘૂસી જાય છે. (૧૩)

સારી રીતે સંચારેલા છાપરામાંથી વરસાદને માગું જડતો નથી, તેમ સારી રીતે વિચાર કરનારના (વિચારશીલના) મનમાં વિકારો દાખલ થઈ શકતા નથી. (૧૪)

ખરાબ કામ કરનાર આ લોકમાં રહે છે, પરલોકમાં રહે છે, બંનેમાં રહે છે. પોતાના અશુભ કામનું અશુભ પરિણામ આવે છે, ત્યારે તે રહે છે અને દુઃખી થાય છે. (૧૫)

સદ્ગુણી મનુષ્ય આ લોકમાં ખુશી થાય છે, પરલોકમાં ખુશી થાય છે, બંને લોકમાં ખુશી થાય છે. પોતાના કાર્યની શુદ્ધતા જ્યારે તે જુએ છે, ત્યારે તે ખુશી થાય છે અને આનંદ પામે છે. (૧૬)

ખરાબ કામ કરનાર આ લોકમાં દુઃખ લોગવે છે, પરલોકમાં દુઃખ લોગવે છે; બંને લોકમાં દુઃખ લોગવે છે. જે ખોટું કામ પોતે કર્યું હોય તેનો વિચાર કરે છે, ત્યારે તે દુઃખી થાય છે અને ખરાબ સ્થિતિમાં જતાં વધારે દુઃખી થાય છે. (૧૭)

સદ્ગુણી મનુષ્ય આ લોકમાં સુખી હોય છે, પરલોકમાં સુખી હોય છે. જે સારું કાર્ય પોતે કર્યું હોય છે, તેનો વિચાર કરે છે, ત્યારે તે સુખી થાય છે અને સારી સ્થિતિમાં જતાં વધારે સુખી થાય છે. (૧૮)

અવિચારી મનુષ્ય જો કે ધર્મના નિયમોનો મોટો ભાગ મુખે બોલી જાય, પણ જો તે પ્રમાણે વર્તે નહિ તો તે યતિપણાને લાયક નથી, પણ તે બીજાની ગાયો, ગણનાર ગોવાળ જેવો છે. (૧૯)

જે ધર્મના થોડા નિયમો મુખે જાણતો હોય, પણ જો તે પ્રમાણે વર્તી શકતો હોય અને જો તેણે વિકારો (રાગ), દ્વેષ અને મૂળાધનો ત્યાગ કર્યો હોય અને ખરું જ્ઞાન અને હૃદયની ગંભીરતા તેનામાં હોય, તો આ લોકમાં કે પરલોકમાં કેાઈ પણ વસ્તુની ઈચ્છા નહિ કરનાર તે ખરેખર આ યતિપણાને લાયક છે. (૨૦)

પ્રકરણ ૨ જું-અપ્રમત્તતા*

અપ્રમાદ તે નિર્વાણનો માર્ગ છે અને પ્રમાદ તે મરણનો માર્ગ છે. જેઓ અપ્રમાદી હોય છે, તેઓ કદાપિ મરતા નથી, પણ જેઓ પ્રમાદી છે, તેઓ તો ક્યારનાએ મરી ચૂકેલ છે. (૧)

આ બરાબર સમજીને, જે અપ્રમત્તદશામાં આગળ વધેલો છે, તે પંડિત પુરુષ તેમાં આનંદ પામે છે અને પુણ્યોના જ્ઞાનમાં ખુશી માને છે. (૨)

આવા સુત્ર, ધ્યાની, સ્થિર ચિત્તવાળા, મજબૂત શક્તિઓવાળા પુરુષો ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ સુખરૂપ નિર્વાણ મેળવે છે. (૩)

જો અપ્રમાદી પુરુષ જાગૃત થાય, જો તે જરા પણ ભૂલ ન કરે, જો તેનાં કાર્યો શુદ્ધ હોય, જો તે વિચારપૂર્વક વર્તતો હોય, જો તે આત્મસંયમ કરે અને ધર્મના નિયમો પ્રમાણે જીવન ગાળે, તો તેની કીર્તિમાં વધારો થશે. (૪)

જાગૃત થવાથી, અપ્રમત્તદશાથી, ઇન્દ્રિયોના નિયંત્રણ અને

* પ્રમાદ એટલે આજસ, ધર્મકામમાં શિથિલતા, અપ્રમાદ-અપ્રમત્તતા એટલે આજસનો અભાવ-જાગૃતિ.

મનના સંયમથી મનુષ્ય એવો દ્વીપ પ્રાપ્ત કરે છે કે, ગમે તેવા પાણીના પૂરથી તેને અસર થઈ શકે નહિ. (૫)

મૂખ લોકો જોટી મહત્તા પાછળ દોડે છે. પણ સુર મનુષ્યો અપ્રમાદને ઉત્તમ રત્નરૂપ ગણે છે. (૬)

જોટી મહત્તા પાછળ દોડતા નહિ; તેમજ રાગ કે કામના ઉપસોગની પાછળ પડતા નહિ; જે અપ્રમાદી અને વિચારવંત છે, તેજ અપૂર્વ આનંદ અનુભવે છે. (૭)

જ્યારે ડાહ્યો મનુષ્ય અપ્રમાદથી જોટી મહત્તાને દૂર કરે છે, ત્યારે તે જ્ઞાનના ઉચ્ચ શિખર પર ચડી શકે છે અને મૂખ લોકો તજોટી આગળ ગોથાં ખાતા માલૂમ પડે છે. જેમ પર્વત ઉપર ઊભેલા મનુષ્ય મેદાન ઉપર ઊભેલા મનુષ્યોને પોતાથી નીચા જુએ છે, તેમ દુઃખથી મુક્ત થયેલો પુરુષ દુઃખમાં મગ્ન થયેલાં મનુષ્યોનાં ટોળાં તરફ જુએ છે. (૮)

પ્રમાદી મનુષ્યોમાં જે અપ્રમત્ત છે અને ઊંઘતા મનુષ્યોમાં જે જાગતો છે, તે મનુષ્ય શસ્ત્રમાં સારો ઘોડો નિર્માણ કરીને પાછળ મૂકીને આગળ વધી શકે છે, તેમ આગળ વધે છે. (૯)

અપ્રમત્તદશાથીજ ઇન્દ્ર દેવોનો અધિપતિ થયો. લોકો પણ અપ્રમત્તદશાની સ્તુતિ કરે છે. પ્રમાદની સર્વદા નિંદા થાય છે. (૧૦)

જે લિહુ અપ્રમત્તદશામાં આનંદ માને છે અને પ્રમાદદશા તરફ ભયની નજરથી જુએ છે, તે અગ્નિ જેવો ફરે છે અને નાનાં કે મોટાં સર્વ બંધનોને વિખેરી નાખે છે. (૧૧)

જે લિહુ અપ્રમાદદશામાં આનંદ માને છે, જે અવિચારી પણાને ભયરૂપ ગણે છે, તે પૂર્ણતાથી કદાપિ પાછો પડે નહિ. તે નિર્બોધની સમીપમાં છે. (૧૨)

પ્રકરણ ૩ જું-ચિત્તવર્ગ (વિચાર)

જેવી રીતે ધનુષ્યધારી પોતાના તીરને સીધું બનાવે છે, તેવીજ રીતે સુર મનુષ્ય પોતાના અનિશ્ચિત અને ક્ષણે ક્ષણે બદલાતા વિચારો, જેમને વશ કરવા અથવા રોકવા બહુ મુશ્કેલ છે, તેમને સીધા બનાવે છે. (૧)

કોઈ માછલીને તેના જળના નિવાસમાંથી બહાર સૂકી જમીન પર મૂકવામાં આવે, તો જેવી રીતે તે તરફડે છે, તેવી રીતે ગાર (મોહ-રાજા)ના રાજ્યમાંથી છૂટા થવાને આપણે વિચાર તરફડે છે. (૨)

મનને વશ કરવું એ ઉત્તમ કામ છે, કારણ કે મન બહુ મુશ્કેલીથી વશ થાય તેવું અને ચપળ છે. તેની મરજી માફક તે જ્યાં-ત્યાં દોડે છે. વશ કરેલું મન સુખ લાવી આપે છે. (૩)

ડાહ્યા પુરુષોએ પોતાના વિચારો તરફ લક્ષ આપવું નેહએ; કારણ કે તે જણાતા નથી, બહુ દગાળોર હોય છે અને તેઓની ઇચ્છા પ્રમાણે તે દોડે છે; સારી રીતે રક્ષણ કરાયેલા વિચારો સુખ લાવી આપે છે. (૪)

મન ઘણે દ્વર ભટકે છે, એ એકલું ફરે છે, શરીર વગરનું છે અને હૃદયના ઓરડામાં પુરાઈ જાય છે. આવા મનને જેઓ વશ કરે છે, તેઓ મારાજાના પાશમાંથી મુક્ત થાય છે. (૫)

જો મનુષ્યની શ્રદ્ધા અનિશ્ચિત હોય, જો તે સદ્ગર્મ સમજતો ન હોય અને જો તેની મનની શાંતિમાં વિક્ષેપ થતો હોય તો તેનું જ્ઞાન કદાપિ સંપૂર્ણ હોઈ શકે નહિ. (૬)

જો મનુષ્યના વિચારો અસ્થિર ન હોય, જો તેનું મન ગભરાયેલું ન હોય, જો તેણે પુણ્ય તેમજ પાપનો ત્યાગ કર્યો હોય, તો જ્યાંસુધી તે જાગૃત (અપ્રમત) છે ત્યાંસુધી તેને ભય નથી. (૭)

આ શરીર કુંભના જેવું ક્ષણમાં નાશ પામવાના સ્વભાવનું છે, એમ જાણીને મનુષ્યે મનજૂત વિચારોનો કિલ્લો બાંધવો જોઈએ અને જ્ઞાનરૂપી શસ્ત્રો વડે મારરાજાને જીતવો જોઈએ; તે જિતાય ત્યાર પછી પણ તેનાથી ચેતતા રહેવું જોઈએ અને કદાપિ પ્રમાદી થવું નહિ. (૮)

લાંબો વખત જશે નહિ તે પહેલાં તો આ શરીર નિરુપયોગી લાકડાના ઢીમચાની માફક જમીન પર અચેતન થઈ પડશે. (૯)

એક દેખી બીજા દેખીતું તુકસાન કરે, અથવા તો શત્રુ શત્રુનું જે તુકસાન કરે, તેના કરતાં ખોટું રસ્તે દોરાયેલું મન વધારે તુકસાન કરે છે. (૧૦)

જેટલો લાભ સારે રસ્તે દોરાયેલું મન કરી શકે છે, તેટલો લાભ માતા, પિતા કે બીજાં કોઈ સ્વજન કરી શકશે નહિ. (૧૧)

પ્રકરણ ૪ થું-પુષ્પવર્ગ

આ પૃથ્વી, યમલોક અને દેવલોક ઉપર કોણ વિજય મેળવશે ? જેવી રીતે ચતુર મનુષ્ય શુદ્ધ પુષ્પને શોધી કાઢે છે, તેવી રીતે સદ્ગુણનો સીધો માર્ગ કોણ શોધી કાઢશે ? (૧)

મુમુક્ષુ આ પૃથ્વી, યમલોક અને દેવલોક ઉપર જય મેળવશે. જેવી રીતે ચતુર મનુષ્ય પુષ્પને શોધી કાઢે છે, તેવી રીતે મુમુક્ષુ સદ્ગુણનો માર્ગ શોધી કાઢે છે. (૨)

જે મનુષ્ય આ શરીરને પાણીના પરપોટા સમાન, અથવા તો ઝાંઝવાના નીર સમાન ગણે છે, તે મારદેવનું પુષ્પની અણીનાળું તીર ભાગી નાખશે અને યમરાજાને કદાપિ જોશે નહિ. (૩)

જેવી રીતે નદીનું પૂર ઊંઘતા ગામને ઘસડી નાથ છે, તેવી

રીતે જે પુષ્પ એકઠાં કરે છે* અને જેનું મન અસ્થિર હોય છે, તેને મરણ્ય ખેંચી લાય છે. (૪)

જે મનુષ્ય પુષ્પો એકઠાં કરે છે અને જેનું મન અસ્થિર છે, તે પોતાની સુખની ઇચ્છા તૃપ્ત કરે તે પહેલાં તો મૃત્યુ તેને વશ કરી લે છે. (૫)

જેવી રીતે એક મધમાખી પુષ્પમાંથી રસ પીએ છે, પણ પુષ્પને કે તેના રંગને કે તેની સુગંધને ઇન્ત કરતી નથી, તેવી રીતે શિશુકે નગરમાં રહેવું જોઈએ. (૬)

શિશુકે બીજાની માઠી આદતો, અથવા નહિ કરવાનાં કામ કરીને કરેલાં પાપો, અથવા કરવા યોગ્ય કામ નહિ કરીને કરેલાં પાપોને લક્ષમાં લેવાં નહિ, પણ પોતાનાં દુરાચરણો અને પોતાની ભૂલોને લક્ષમાં લેવી જોઈએ. (૭)

જે મનુષ્ય કદા પ્રમાણે વર્તે તો નથી, તેના સુંદર પણ અનુપયોગી શબ્દો, રંગવાળા પણ ગંધ વગરના સુંદર પુષ્પ જેવા છે. (૮)

પણ જે મનુષ્ય કદા પ્રમાણે વર્તે છે, તેના સુંદર અને ઉપયોગી શબ્દો રંગવાળા તેમજ સુગંધવાળા સુંદર પુષ્પ જેવા છે. (૯)

પુષ્પના ઢગલામાંથી અનેક જાતની માળાઓ બનાવી શકાય, તેવી રીતે એક જન્મેલો મનુષ્ય અનેક સારાં કામો કરી શકે. (૧૦)

પુષ્પોની ગંધ પવનની સામે ફેલાતી નથી, તેમજ ચંદનની, તગરની કે મલિકા પુષ્પોની ગંધ પવનની સામે ફેલાતી નથી. પણ સુગંધોની સુગંધ પવનની સામે પણ ફેલાય છે; અર્થાત્ સુગંધનો પ્રભાવ સર્વત્ર પડે છે. (૧૧)

ચંદન કે તગર, કમળ કે વસીકી, આ બધાં પુષ્પોની ગંધ કરતાં સદ્ગુણની સુગંધ શ્રેષ્ઠ છે. (૧૨)

* પુષ્પ એકઠાં કરવાં એ બાગકની રમત છે; માટે પુષ્પો એકઠાં કરનાર એ વિશેષણથી વિષયસુખમાં ગરક થયેલો બાળજીવ સમજવો.

ચંદન કે તગરની ગંધ કાંઈ હિસાબમાં નથી, સદ્ગુણી મનુષ્યોની ગંધ છેક જાંચે દેવો સુધી પહોંચે છે. (૧૩)

જેઓમાં આ સદ્ગુણો છે, જેઓ કદાપિ અપ્રમત્ત નથી અને જેઓ સદ્જ્ઞાનને લીધે સુકૃત છે, તેમને ત્યાં મારદેવને સ્થાન મળતું નથી. (૧૪)

રસ્તામાં નાખેલા ઉકરડામાં પણ મધુર સુગંધ આપનારું અને આનંદજનક પુષ્પ જોગી નીકળે છે, તેવી રીતે કચરાપટ્ટી જેવા મનુષ્યોની વચમાં પણ ખરેખરું જ્ઞાન પામેલો યુદ્ધનો શિષ્ય પોતાના જ્ઞાનથી સંસારાસક્ત અંધ મનુષ્યો કરતાં વિશેષ ઝળકી જાય છે. (૧૫, ૧૬)

પ્રકરણ ૬ મું-વાલ્લવર્ગ (મૂર્ખ)

જાગતા પુરુષને રાત્રિ લાંબી જણાય છે, થાકેલાને ગાઉ લાંબા જણાય છે, તેજ પ્રમાણે સદ્નિયમને નહિ જાણનાર મૂર્ખને જીવન લાંબું (કંટાળાભરેલું) લાગે છે. (૧)

જો કોઈ મુસાફરને તેના માર્ગમાં તેનાથી ઉત્તમ અથવા તેના સરખો મનુષ્ય ન મળે, તો તેણે દૃઢ રીતે નિર્જન માર્ગમાં મુસાફરી કરવી, પણ મૂર્ખની સાથે મિત્રતા કરવી નહિ. (૨)

આ પુત્રો મારા છે, આ ધન મારું છે, એવા વિચારથી મૂર્ખ દુઃખી થાય છે. તે પોતાની જાતનો માલિક નથી, તો પછી પુત્ર અને ધનની તો વાતજ શી? (૩)

જે મૂર્ખ પોતાની મૂર્ખતા સમજે છે, એટલે અંશે તે ડાહ્યો છે; પણ જે મૂર્ખ પોતાને ડાહ્યો ગણે છે, તે ખરેખર મૂર્ખ કહેવાય છે. (૪)

મૂર્ખ મનુષ્ય આખી જિંદગી સુધી જ્ઞાની પુરુષના સંગમાં

રહે, તોપણ જેમ કંડછી દૂધપાકનો સ્વાદ જાણી નથી તેમ, તે મૂર્ખ સત્યનો અનુભવ કરી શકશે નહિ. (૫)

જો બુદ્ધિમાન પુરુષ એક દાણવાર જ્ઞાની પુરુષના સંસર્ગમાં આવે, તો જેવી રીતે જીભ દૂધપાકનો સ્વાદ જાણી શકે છે, તે રીતે તે બુદ્ધિમાન પુરુષ સત્યનો અનુભવ કરી શકે છે. (૬)

થોડી બુદ્ધિવાળા મૂર્ખ મનુષ્યો જાતેજ પોતાના મોટા શત્રુઓ હોય છે. કારણ કે તેઓ ખરાબ કામ કરે છે, જેનાં તેમને કડવાં ફળ લોગવવાં પડે છે. (૭)

જે કામને વાસ્તે મનુષ્યને પશ્ચાત્તાપ થાય અને જેનું ફળ રડતાં રડતાં અને આંખમાં આંસુ સાથે લોગવવાં પડે તે કામ ખર્ચિત ખરાબર થયેલું નથી. (૮)

જે કામને વાસ્તે મનુષ્યને પશ્ચાત્તાપ ન કરવો પડે અને જેનું ફળ આનંદથી અને ખુશમિત્તજથી તે અનુભવે, તે કામ ખરેખર સારી રીતે થયેલું છે. (૯)

જ્યાંસુધી ખરાબ કામનું ફળ આવ્યું નથી, ત્યાંસુધી મૂર્ખ મનુષ્ય ધારે છે કે તે મધ જેવું છે, પણ જ્યારે તે ફળ પકવ થાય છે, ત્યારે તે મૂર્ખ દુઃખ અનુભવે છે. (૧૦)

મૂર્ખ માણસ હરહમેશ ચતિની માફક કુશ નામના ઘાસની અલીવતી લહે ખાય, છતાં જેણે ધર્મનું બરાબર સેવન કર્યું છે, તેને સોળમે ભાગે પણ તે નથી. (૧૧)

જેમ તાણું દોહેલું દૂધ એકદમ બગડી જતું નથી, તેમ ખરાબ કામનું ફળ એકદમ આવતું નથી; રખાથી ઢંકાયેલા પણ અંદર લબ્ધતા અગ્નિની માફક તે ખરાબ કામ મૂર્ખ મનુષ્યની પાછળ જાય છે. (૧૨)

જ્યારે ખરાબ કામ જાહેર થાય છે, ત્યારે તે મૂર્ખને દિલગીરી ઉપજાવે છે; તે તેના ચળકતા લાગ્યનો નાશ કરે છે અને મૂર્ખનું

માયું ઉડાવી દે છે. (૧૩)

કેવળ મૂખ મનુષ્ય જ ખોટી કીર્તિની, બિહુકોમાં આગળ આવવાની, આશ્રમમાં પ્રભુત્વ પામવાની અને લોકોમાં પૂજવાની અભિલાષા રાખે. (૧૪)

ઉપાસક તેમજ બિહુક (સંસારી તેમજ ત્યાગી) આ કામ મેં કયું એમ વિચારે અને તેઓ કરવા યોગ્ય તેમજ નહિ કરવા યોગ્ય દરેક કામમાં ભારી ઇચ્છા પ્રમાણે ચાલે-આવી મૂખની ઇચ્છા હોય છે; આથી તેનો અહંકાર અને તૃષ્ણા વૃદ્ધિ પામે છે. (૧૫)

એક માર્ગ ધન તરફ દોરી જાય છે. બીજો માર્ગ નિર્વાણ લક્ષી લઈ જાય છે; યુદ્ધનો શિષ્ય-બિહુક જો આ બાબત સમજતો હોય તો તે કીર્તિને વાસ્તે પ્રયત્ન કરશે નહિ, પણ સંસારમાંથી મુક્ત થવાને ઉદ્યમી થશે. (૧૬)

પ્રકરણ ૬ ટું-પંડિતવર્ગ (ખરો જ્ઞાની)

જે મનુષ્ય ત્યાગ કરવા લાયક શું છે તે જાતાવે, જે ઠપકો આપે અને બુદ્ધિશાળી હોય, તેવો જ્ઞાની મનુષ્ય જો તમને મળે તો, કોઈ ખાનગી ભંડાર જતાવનારની પાછળ પાછળ તમે જાઓ છો, તેમ તેને અનુસરજો. જે તેવા જ્ઞાનીને અનુસરશે તેની દશા જગડશે નહિ પણ વધારે સારી થશે. (૧)

તે જ્ઞાની પુરુષને સલાહ આપવા દો, ઉપદેશ આપવા દો અને જે અયોગ્ય હોય તેમાંથી પાછા હટવાનું કહેવા દો. તે દેવોને પણ વલ્લભ (પ્રિય) થશે, કેવળ ખરાબ મનુષ્યો જ તેને ધિક્કારશે. (૨)

ખરાબ કામ કરનારાને તમારા મિત્ર જનાવતા ના; હલકા મનુષ્યો સાથે મૈત્રી રાખતા ના; સફુલ્લી મનુષ્યો સાથે મૈત્રીનો સંબંધ રાખો. ઉત્તમ મનુષ્યો સાથેજ મૈત્રી રાખો. (૩)

જે ધર્મ-અમૃત પીએ છે, તે શાંત ચિત્તથી અને સુખમાં વસે છે. બુદ્ધોએ ઉપદેશેલા ધર્મના નિયમોમાં વિદ્વાન સર્વદા આનંદ માને છે. (૪)

કૂવા પોદનારાજ પાણીને મરણ માફક દોરી જાય છે. તીર-કામઠાવાળા તીરને મરણ સુખ વાળે છે. સુતાર લાકડાના ઢીમ-આને જેવું રૂપ આપવું હોય તેવું આપે છે; તેજ રીતે વિદ્વાન પુરુષો પોતાની જાતના રચનારા છે. (૫)

જેવી રીતે મજબૂત ખડક પવનથી હાલતો નથી, તેવી રીતે સુર પુરુષ પ્રશંસા કે નિંદાથી હલતો નથી. (૬)

ધર્મનું શ્રવણ કરવાથી સુર પુરુષ જાંડા, સુંવાળા અને શાંત સરોવર જેવો શુદ્ધ અને ગંભીર થાય છે. (૭)

સઘળા સંજોગોમાં સુર મનુષ્યો સાવધાનીથી વર્તે છે. ઇન્દ્રિયોના વિષયોની તૃપ્તિની ઇચ્છાથી સુર મનુષ્યો ખોલતા નથી. સુખ-માં કે દુઃખમાં જ્ઞાની પુરુષો બહુ કુલાઈ જતા નથી કે દીન (ગરીબ સુખવાળા) બની જતા નથી. (૮)

પોતાને વાસ્તે કે બીજાને વાસ્તે જે યુગની, ધનની કે સત્તાની ઇચ્છા કરતો નથી, તેમજ અયોગ્ય રસ્તે પોતાના વિજયની ઇચ્છા કરતો નથી, તેજ મનુષ્ય સારો, જ્ઞાની અને સદ્ગુણી છે. (૯)

જેઓ સંસારરૂપી સમુદ્રને સામે કિનારે પહોંચે તેવા (અહર્ત જેવા) પુરુષો આ દુનિયામાં બહુ થોડા છે. બીજા મનુષ્યો કિનારા પર આમતેમ દોડનારા છે. (૧૦)

જેઓ એકવાર ધર્મનું રહસ્ય ખરાબર સમજીને ધર્મના નિયમો પ્રમાણે વર્તે છે, તેઓ દુઃખે કરી ઉદ્ધલંઘી શકાય એવા મૃત્યુના રાજ્યમાંથી પસાર થઈ જાય છે. (૧૧)

સુર મનુષ્યે સામાન્ય જીવનનો અંધકાર દૂર કરવો જોઈએ અને મિશ્ર તરીકેનું પ્રકાશિત જીવન ગાળવું જોઈએ. ઘર તથા અન-

ગાર (ઘરખાર વગરનો) થઈ એકાંતવાસમાં અલભ્ય આનંદ મેળવવા તેણે પ્રયત્ન કર્યો નેહ્યો. (૧૨)

સર્વ સુખનાં સાધનોનો ત્યાગ કરીને તેમજ સર્વ વસ્તુઓ ઉપરથી મારાપણનો હક દૂર કરીને સુરા મનુષ્યે મનની સઘળી પીડાઓથી છૂટવું નેહ્યો. (૧૩)

જેઓનું મન જ્ઞાનનાં સાત તરવો* સારી રીતે સમજે છે, જેઓ દરેક વસ્તુ ઉપરથી મમત્વ દૂર કરીને વિરાગદશામાં આનંદ માને છે, જેઓની વૃત્તિઓ કાળૂમાં છે અને જેઓનું જ્ઞાન પ્રકાશમય છે, તેઓ આ દુનિયામાં રહેવા છતાં પણ મુક્તજ છે. (૧૪)

પ્રકરણ ૭ મું-અર્હતવર્ગ

જેણે મુસાફરી પૂરી કરી છે, શોકનો ત્યાગ કર્યો છે, સર્વ જાણ્યોથી જે મુક્ત છે અને જેણે સઘળાં બંધનોને ફેંકી દીધાં છે, તેને વાસ્તે કોઈ પણ પ્રકારનું દુઃખ નથી. (૧)

તેઓ પોતાના ચિત્તને જરાબર એકાગ્ર કરીને વિચારબળથી ઉદ્ધમ કરે છે, તેઓ એક સ્થાનમાં રહેતા નથી. જેવી રીતે હંસ કાદવવાળા સ્થાનને તણને જાય છે, તેવી રીતે તેઓ પણ ઘરખાર તણને જાય છે (અનગાર બને છે). (૨)

જેઓ કોઈ ધન રાખતા નથી, જેઓ અમુકજ પ્રકારનો ખોરાક ખાય છે, જેઓએ અપરિમિત સ્વતંત્રતા-નિર્વાણ મેળવ્યું છે, તેઓનો માર્ગ આકાશમાં ઊડતાં પક્ષીઓના માર્ગની માફક

* બોધિયાન મેળવવાનાં સાત અંગ બૌદ્ધધર્મમાં કહેલાં છે; તેમનાં નામ ૧ સ્મૃતિ, ૨ પ્રજ્ઞા, ૩ ઉત્સાહ, ૪ પ્રીતિ, ૫ પશ્યધિ, ૬ સમાધિ અને ૭ ઉપેક્ષા.

સમજવો બહુ મુશ્કેલ છે. (૩)

જેની વૃત્તિઓ શાંત છે, જે રાગમાં મગ્ન નથી, જેણે અપરિ-
મિત સ્વતંત્રતા-નિર્વાણ પ્રાપ્ત કર્યું છે, તેઓનો માર્ગ આકાશમાં
ઊડતાં પક્ષીઓના માર્ગની માફક સમજવો બહુ કઠણ છે. (૪)

સારથિઓ ધરાગર ઢેળવીને વશ કરેલા ઘોડાઓની માફક
જેની ઇન્દ્રિઓ વશ થયેલી છે, જે અભિમાન અને તૃષ્ણાઓથી
મુક્ત છે, તેની દેવો પણ ઇર્ષ્યા કરે છે. (૫)

જે પોતાનું કર્તવ્ય બજાવે છે અને જે પૃથ્વી અથવા જિમરા-
ની માફક સહનશીલ છે, તે કાદવ વગરના સરોવર જેવો-નિર્મળ
છે; તેને લવિષ્યમાં જન્મ લેવા પડશે નહિ. (૬)

જ્યારે સફારાન વડે તે મુક્ત થાય છે અને જ્યારે તે તદ્દન
શાંત બને છે, ત્યારે તેના વિચાર શાંત હોય છે, તેનું વચન તેમજ
કાર્ય પણ શાંત હોય છે. (૭)

જે ખોટી માન્યતાઓથી મુક્ત છે, જે અમૃત વસ્તુને ઝોળખે
છે, જેણે સઘળાં ણંધનો તોડી નાખ્યાં છે, સઘળી લાલચો દૂર
કરી છે અને સઘળી ઇચ્છાઓનો ત્યાગ કર્યો છે, તે સૌથી ઉત્તમ
મનુષ્ય છે. (૮)

ઝૂંપડામાં કે જંગલમાં, દરિયામાં કે સૂકી જમીન પર, જ્યાં
જ્યાં અહંત વસે છે, તે સ્થાન આનંદદાયક બને છે. (૯)

જ્યાં જગતને આનંદ મળતો નથી, ત્યાં નિર્વિકારીને આનંદ
મળે છે, તેને જંગલો પણ આનંદ આપનારાં નીવડે છે; કારણ કે
તે બાહ્ય સુખને શોધતો નથી. (૧૦)

પ્રકરણ ૮ મું-સહસ્ર (હજાર) વર્ગ

એક મનુષ્ય હજાર શબ્દોનું ભાષણ આપે, પણ જો તેના શબ્દો અર્થ વગરના હોય તો તે ભાષણ નિર્થક છે. પણ તેને જાહેર અર્થવાળો એક શબ્દ જે સાંભળવાથી મનુષ્ય શાંત બને, તે વધારે સારો ગણી શકાય. (૧)

કોઈ કાવ્ય હજાર શબ્દોનું બનેલું હોય પણ જો તે અર્થ વગરનું હોય, તો તેના કરતાં તે ગાથાનો એક શબ્દ જે સાંભળવાથી મનુષ્ય શાંત થાય, તે શબ્દ વધારે ઉપયોગી ગણી શકાય. (૨)

નકામા શબ્દોની સો ગાથા એક મનુષ્ય બોલે તેના કરતાં ધંભંને એક શબ્દ જે સાંભળવાથી મનુષ્ય શાંત બને તે વધારે ઉપયોગી ગણાય. (૩)

એક મનુષ્ય હજાર વાર હજાર મનુષ્યો સાથે લડાઈમાં જીતે અને બીજો મનુષ્ય ફક્ત પોતાના ઉપર જ્ય મેળવે, તો બીજો મનુષ્ય વધારે ઉત્તમ જીત મેળવનાર છે. (૪)

બીજા મનુષ્યોને જીતવા કરતાં આત્મજય કરવો એજ ઉત્તમ છે. જેણે આત્મજય કર્યો છે અને જે સંયમમાં રહે છે, તેના વિજયને પરાભવના રૂપમાં ફેરવવા દેવ કે ગંધર્વ કે (બ્રહ્મા સાથે) મારદેવ કોઈ સમર્થ નથી. (૫,૬)

એક મનુષ્ય દર મહિને હજાર પશુઓનો યજ્ઞ કરે અને જેના આત્માએ અનુભવ જ્ઞાન મેળવ્યું છે, એવા કોઈ મહાન પુરુષને એક ક્ષણવાર નમસ્કાર કરે, તો હજાર વર્ષના યજ્ઞ કરતાં એક ક્ષણનો તે નમસ્કાર વધારે કીમતી છે. (૭)

એક મનુષ્ય સો વર્ષ સુધી જંગલમાં રહી અગ્નિની ઉપાસના કરે અને જેના આત્માએ અનુભવજ્ઞાન મેળવ્યું છે, તેવા કોઈ

મહાન પુરુષને એક ક્ષણવાર નમસ્કાર કરે, તો સો વર્ષની અશ્વિની ઉપાસના કરતાં એક ક્ષણનો નમસ્કાર વધારે કીમતી છે. (૮)

પુણ્ય મેળવવાને મનુષ્ય આખા વર્ષ સુધી ગમે તેવો ભોગ કે યજ્ઞદાન આપે, છતાં તેની કિંમત એક કૂટેલી બદામ જેટલી થયું નથી, પણ અહિંત તરફ યતાવેલો પૂજ્યભાવ વધારે ઉત્તમ છે. (૯)

જે મનુષ્ય વૃદ્ધોનો આદરસત્કાર કરે છે અને તેમને માન આપે છે, તેનું જીવન, સૌંદર્ય, સુખ અને બળ-આ ચાર બાળતો વૃદ્ધિ પામે છે. (૧૦)

એકસો વર્ષ સુધી મનુષ્ય વિષયી કે અજિતેન્દ્રિય રહે, તેના કરતાં સદૃશુણી અને વિચારશીલ મનુષ્યની એક દિવસની જિંદગી વધારે ઉત્તમ છે. (૧૧)

અજ્ઞાની અને અજિતેન્દ્રિય મનુષ્યની સો વર્ષની જિંદગી કરતાં જ્ઞાની અને વિચારશીલની એક દિવસની જિંદગી વધારે ઉત્તમ છે. (૧૨)

આજસુ અને નિર્જાળ તરીકે ગાયેલી એક સો વર્ષની જિંદગી કરતાં મજબૂત મનવાળા તરીકે ગાયેલી એક દિવસની જિંદગી વધારે ઉત્તમ છે. (૧૩)

આદિઅંત (જન્મમરણ)નો વિચાર કર્યા વગરની સો વર્ષની જિંદગી કરતાં આદિ અને અંત (જન્મમરણ) ના જ્ઞાનવાળી એક દિવસની જિંદગી વધારે ઉત્તમ છે. (૧૪)

અમરસ્થાન(નિર્વાણ)ના જ્ઞાન વગરની સો વર્ષની જિંદગી કરતાં નિર્વાણના જ્ઞાનવાળી એક દિવસની જિંદગી વધારે ઉત્તમ છે. (૧૫)

ઉત્તમ ધર્મ સમન્વ્યા વગરની સો વર્ષની જિંદગી કરતાં ઉત્તમ ધર્મ સમજીને ગાયેલી એક દિવસની જિંદગી વધારે ઉત્તમ છે. (૧૬)

પ્રકરણ ૧ મું-પાપવર્ગ

મનુષ્યે શુભ કામ કરવા તરફ ઉતાવળ કરવી જોઈએ અને ખરાબ વિચારથી મનને દૂર રાખવું જોઈએ. જે મનુષ્ય સારું કામ કરવામાં આગ્રહ કરે છે, તેનું મન પાપ કામમાં રમે છે. (૧)

કદાચ કોઈ મનુષ્ય કોઈ પાપ કરે તો તેણે ફરીથી તે કરવું નહિ. તેણે તે પાપમાં આનંદ માનવો નહિ. પાપ એકદું થાય છે ત્યારે દુઃખ ઉત્પન્ન કરે છે. (૨)

જો કોઈ મનુષ્ય સારું કામ કરે તો તેણે ફરીથી તે કરવું. સારા કામમાં તેણે આનંદ માનવો, કારણ કે સારું કામ એકદું થાય છે ત્યારે સુખજનક છે. (૩)

જ્યાંસુધી ખરાબ કામનું ફળ આંચું નથી, ત્યાંસુધી ખરાબ કામ કરનાર સુખજ જીવે છે; પણ જ્યારે ખરાબ કામનું ફળ આવે છે, ત્યારે તે ખરાબ કામનું ખરાબ ફળ તેના જાણવામાં આવે છે. (૪)

જ્યાંસુધી સારા કામનું ફળ આંચું નથી, ત્યાંસુધી સજ્જનને પણ ખરાબ દિવસ ભોગવવા પડે છે. પણ જ્યારે સારા કામનું ફળ આવે છે, ત્યારે સારા માણસને સારી વસ્તુઓ પ્રાપ્ત થાય છે. (૫)

પાપની મને અસર થશે નહિ, એવો વિચાર કરી કોઈએ પાપની તરફ બેઠરકાર થવું નહિ. ટીપું ટીપું પાણી પડવાથી પણ ઘડો ભરાય છે, તે પ્રમાણે થોડું થોડું પાપ કરીને પણ મૂખ મનુષ્ય પાપથી ભરાય છે. (૬)

થોડા પુણ્યની અસર થશે નહિ, એવું ધારીને કોઈએ પુણ્ય તરફ બેઠરકાર રહેવું નહિ. ટીપું ટીપું પાણી પડવાથી પણ જેમ

ઘડો ભરાય છે, તે પ્રમાણે થોડું થોડું પુણ્ય કરીને પણ જ્ઞાની પુણ્યથી ભરાય છે. (૭)

જે વેપારી પાસે પુષ્કળ ધન હોય છે અને જોછા સેબતીઓ હોય છે, તે જેમ જોખમકારક રસ્તાનો ત્યાગ કરે છે અને જેમ જિંદગીની દરકાર કરનાર ઝેરનો ત્યાગ કરે છે, તેમ મનુષ્યે પાપનો ત્યાગ કરવો. (૮)

જેના હાથ પર જખમ નથી, તે ઝેરનો ભલે સ્પર્શ કરે. ઝેર તેવા જખમ વગરનાને અસર કરતું નથી. જે પાપ કરતો નથી, તેને વાસ્તે કાંઈ દુઃખ નથી. (૯)

પવનની સામે નાખેલી ધૂળ મનુષ્યના ઉપર આવી પડે છે, તેવી રીતે જે મનુષ્ય નિરપરાધી, પવિત્ર અને નિર્દોષ મનુષ્યને ઇન્દ્ર કરે છે, તે મૂખ ઉપર દુઃખ આવી પડે છે. (૧૦)

કેટલાક મનુષ્યોને ફરીથી જન્મ લેવો પડે છે. ખરાબ કામ કરનારા નરકમાં જાય છે. પુણ્યકામ કરનારા સ્વર્ગમાં જાય છે. જેઓ સાંસારિક તૃષ્ણાઓથી સુક્ત છે તે નિર્વાણ પામે છે. (૧૧)

આકાશમાં, દરિયાના મધ્ય ભાગમાં, પર્વતના ચીરામાં, અથવા આખા વિશ્વમાં એવી એક પણ જગ્યા નથી કે જ્યાં વસવાટી મનુષ્ય પાપકર્મના ફળથી સુક્ત થઈ શકે. (૧૨)

આકાશમાં, દરિયાના મધ્ય ભાગમાં, પર્વતની શુક્રામાં અથવા આખી દુનિયામાં એવી એક પણ જગ્યા નથી કે જ્યાં રહેવાથી મનુષ્ય મરણના ભયથી સુક્ત થઈ શકે. (૧૩)

પ્રકરણ ૧૦ મું-દંડવર્ગ

સઘળા મનુષ્યો સન્નથી હરે છે. સઘળા મનુષ્યો પાપથી હરે છે. યાદ રાખો કે તમે પણ તેમના જેવા છો. હિંસા કરતા નહિ, અથવા કરાવતા નહિ. (૧)

સઘળા મનુષ્યો સન્નથી કંપે છે. સઘળા મનુષ્યો જીવવાને ઇચ્છે છે. તમે પણ તેમના જેવા છો, એ યાદ રાખો. હિંસા કરતા નહિ, અથવા કરાવતા નહિ. (૨)

પોતાના સુખની ઇચ્છા કરતો જે પુરુષ સુખનીજ ઇચ્છા કરતા બીજા પ્રાણીઓને સન્ન કરે છે, અથવા તેની હિંસા કરે છે, તેને મરણ પછી સુખ મળતું નથી. (૩)

પોતાના સુખની ઇચ્છા કરતો જે પુરુષ સુખની ઇચ્છા કરતાં બીજાં પ્રાણીઓને સન્ન કરતો નથી, અથવા મારતો નથી, તે મરણ પછી સુખ મેળવે છે. (૪)

ક્રોધને પણ કઠોર શબ્દો કહેતા ના. જેઓ કઠોર શબ્દો બોલે છે, તેમને જવાબ પણ કઠોર શબ્દોમાં મળે છે. ક્રોધભરેલું વચન હુઃખકારક છે. ઘાના બદલામાં ઘા સહન કરવા પડશે. (૫)

જેવી રીતે લાંગી ગયેલા ઘાંટનો અવાજ નીકળતો નથી, તેમ જો તું કંઈ પણ બોલીશ નહિ તો જરૂર તું નિર્વાણ મેળવીશ. ક્રોધ તો તારાથી દૂર ભાગશે. (૬)

જેવી રીતે ગોવાળ ગાયોને હાંકીને પોતાની લાકડીવતી તળેલામાં લઈ જાય છે, તેમ વૃદ્ધાવસ્થા અને મૃત્યુ મનુષ્યના જીવનને હાંકી કાઢે છે. (૭)

મૂખ મનુષ્ય જ્યારે ખરાબ કામ કરે છે, ત્યારે તે જાણતો નથી. પણ અગ્નિથી જેમ તૃણ બળે, તેમ પોતાનાં ખરાબ કામોરૂપી અગ્નિથી તે બળે છે. (૮)

જે નિર્દોષ અને નિરપરાધી મનુષ્યોને હુઃખ દે છે, તેને નીચે

જંજીરાવેલી દશ સ્થિતિમાંથી એકાંદ સ્થિતિ તરત મળે છે. (૧) તેને ત્રાસદાયક દુઃખ થશે, (૨) ભારે નુકસાન થશે, (૩) શરીરને નુકસાન થશે, (૪) અસહ્ય વેદના થશે, (૫) માનસિક ચિંતા થશે, (૬) રાજદંડ થશે, (૭) ભયંકર આરોપ તેના પર આવશે, (૮) તેના સ્વજનનો વિયોગ થશે, (૯) તેનો ખજાનો નાશ પામશે, અથવા તો (૧૦) વીજળી પડવાથી તેનું ઘર બળી જશે અને જ્યારે તેનું શરીર નાશ પામશે, ત્યારે તે મૂખ નરકમાં પડશે. (૯-૧૨)

જ્યાંસુધી તૃષ્ણાઓ વશ કરી નથી, ત્યાંસુધી નાગા રહેવાથી, જટા ધારણ કરવાથી, મલિન રહેવાથી, ઉપવાસ કરવાથી, જમીન પર પડ્યા રહેવાથી, શરીર પર ભરમ ચોળવાથી અને સ્થિર બેસી રહેવાથી મનુષ્ય પવિત્ર બનતો નથી. (૧૩)

સારાં વસ્ત્ર પહેરવા છતાં પણ જે શાંત છે, સ્થિર છે, જિતેન્દ્રિય છે, સંયમી છે, પવિત્ર છે અને બીજાના દોષો તરફ દ્રષ્ટિ કરતો નથી, તેજ ખરેખર પ્રાણી, અમણ અથવા લિક્ષુ છે. (૧૪)

સારી રીતે કેળવાયેલા ઘોડાને ચાણુકની જરૂર પડતી નથી; તેમ જેને ઠપકાની જરૂર નથી એવો કેાઈ ખરો જિતેન્દ્રિય પુરુષ જગતમાં છે? (૧૫)

સારી રીતે કેળવાયેલા ઘોડાને ચાણુકનો સ્પર્શ થતાં જેવી રીતે તે અંચળ અને ઉત્સાહી બને છે, તેમ તમે પણ શ્રદ્ધાથી, સદાચરણથી, ઉત્સાહથી, ધ્યાનથી અને ધર્મના જ્ઞાનથી, અંચળ અને ઉત્સાહી બની દુઃખનો નાશ કરો અને જ્ઞાનમાં તથા ચારિત્ર્યમાં પરિપૂર્ણ બનો અને કદાપિ પણ સન્નિયમને ભૂલતા નહિ. (૧૬)

જેવી રીતે નહેરો બનાવનારાઓ પાણીને મરણ મુજબ લઈ જાય છે. બાણ તૈયાર કરનારા ગમે તેવા બાણને વાંકું-વાળે છે. સુતારો લાકડાના ઢીમચા ને વાંકું વાળે છે; તેજ રીતે સારા મનુષ્યો પોતાનું સ્વરૂપ પોતાની મેળે ઘડે છે. (૧૭)

પ્રકરણ ૧૧ મું—વૃદ્ધાવસ્થા

ત્યારે આ જગત બળી રહું છે ત્યારે હાસ્ય કેવું? ત્યારે આનંદ કેવો? તમે અંધારામાં ફસાયલા છો, છતાં તમે પ્રકાશને કેમ શોધતા નથી? (૧)

જેના હિપર ઘા પડ્યા છે, જે મહામહેનતે જોડાયલું છે, જે માંદું છે, જે ઘણીક યોજનાઓ રચે છે, પણ જે બળ કે ટેકા વગરનું છે, તે આ કપડાં પહેરેલા માટીના ઢેફા (શરીર) તરફ નજર કરો! (૨)

આ શરીર પાતળું પડેલું છે, અનેક રોગોથી ઘેરાયલું છે અને હાલુભાંગુર છે. આ કચરાના ઢગલાના (શરીરના) કકડે કકડા થાય છે અને જિંદગીનો મૃત્યુમાં અંત આવે છે. (૩)

શરદ્ઋતુમાં નાખી દીધેલા કમંડલુના જેવા સફેદ રંગનાં હાડકાં લાણી જે નજર કરે છે, તે જિંદગીમાં આનંદ શી રીતે માને? (૪)

હાડકાંનો કિલ્લો બનાવી, તેને માંસ અને લોહીથી ઢાંકવામાં આવે છે અને તેમાં વૃદ્ધાવસ્થા, મૃત્યુ, અભિમાન અને કપટ આવી વસે છે. (૫)

રાત્રીઓના મોટા રથો ભાંગે છે, શરીર પણ નાશ પામે છે; પણ સદાચારીના સદ્ગુણોના નાશ થતો નથી આમ સત્જનો સારા પુરુષોને કહે છે. (૬)

જે મનુષ્યે થોડો અભ્યાસ કર્યો હોય છે, તે બળદની માફક વધે છે, તેનું માંસ વધે છે, પણ તેનું જ્ઞાન વૃદ્ધિ પામતું નથી. (૭)

આ શરીરને બનાવનારની શોધમાં મેં ઘણા જન્મ ગુમાવ્યા છે; કારણ કે તે મને જડયો નહિ. જન્મ અને મરણ દુઃખ-

દાયક છે. (૮)

પણ હે શરીરના રચનાર ! હવે તું જોવામાં આવ્યો છે; તું ફરીથી આ શરીર રચી શકીશ નહિ. આ શરીરરૂપી મકાનના સઘળા વાંસ ભાંગી ગયા છે. તારો મુખ્ય વાંસ પણ ભાંગી ગયો છે અને મન પણ શાશ્વત નિર્વાણ પાસે પહોંચવાથી તૃષ્ણારહિત થયું છે. (૯)

જે મનુષ્યોએ પ્રદ્વચ્યમ્વત પાળ્યું નથી અને જીવાનીમાં ધનનો સંચય કર્યો નથી, તેઓ માછલાં વિનાના સરોવરમાં રહેનાર વૃદ્ધ બગલાની માફકે નાશ પામે છે. (૧૦)

જે મનુષ્યોએ પ્રદ્વચ્યમ્વત પાળ્યું નથી અને જીવાનીમાં ધનનો સંચય કર્યો નથી, તેઓ ભૂતકાળને સારું પશ્ચાત્તાપ કરતા ભાંગેલા ધનુષ્યની માફકે પડયા રહે છે. (૧૧)

પ્રકરણ ૧૨ મું-આત્મવર્ગ

જો કોઈ મનુષ્ય પોતાની જાતને વહાલી ગણતો હોય, તો તેણે પોતાની જાતની બરાબર તપાસ રાખવી જોઈએ. ત્રણ પ્રહરમાંથી* એક પ્રહર તો પાંડિતજને અવશ્ય જાગૃત રહેવું જોઈએ. (૧)

જો કોઈ ચોગ્ય હોય તે મનુષ્યે જાતે કરવું; અને પછી બીજાને ઉપદેશ આપવો; આ રીતે સુર મનુષ્ય દુઃખ પામશે નહિ. (૨)

જો બાબતનો બીજાને બોધ આપે, તે પ્રમાણે જો મનુષ્ય વતે* તો પોતે આત્મસંયમી હોઈ બીજાને વશ રાખી શકે; કારણ કે આત્મસંયમ બહુ દુષ્કર (અઘરો) છે. (૩)

આત્માજ આત્માનો નિયંતા છે. આત્માનો નિયંતા બીજો કોણ હોઈ શકે? આત્મસંયમી મનુષ્ય બીજાઓને દુર્લભ એવા

* આ ત્રણ પ્રહર બાસ્ત્યાવસ્થા, જીવાની અને વૃદ્ધાવસ્થા સંબંધી છે.

સ્વામીને મેળવે છે. (૪)

જેવી રીતે હીરો ક્રીમલી પથરાને પણ ભાંગી નાખે છે, તેમ પોતે આચરેલાં, પોતે ઉત્પન્ન કરેલાં અને પોતે વધારેલાં પાપો મૂઢ મનુષ્યને કચરી નાખે છે. (૫)

જેવી રીતે લતા જે ઝાડને વળગે છે, તે ઝાડને નીચે નમાવે છે, તેવીજ રીતે જેનું પાપીપણું વધારે છે તેવો મનુષ્ય, તેના શત્રુઓ તેની જે દશા ઇચ્છે તે સ્થિતિએ આવી પહોંચે છે. (૬)

ખરાબ અને પોતાને હાનિ કરનારાં કામો કરવાં સહેલાં છે, પણ સારાં અને લાભકારક કામો કરવાં મુશ્કેલ છે. (૭)

જે મૂખ મનુષ્ય અહંતા, આર્થ અને સદાચરણી પુરુષોની આજ્ઞાનો તિરસ્કાર કરે છે અને અસત્ય મતને અનુસરે છે, તે કત્યક નામના બરુની માફક પોતાનોજ નાશ કરનારાં કૃષ્ણ મેળવે છે. (૮)

પાપ કરનાર પોતેજ છે, તેમ ભોગવનાર પણ પોતેજ છે. પાપનો ત્યાગ કરનાર પણ પોતે છે અને પોતાની શુદ્ધિ કરનાર પણ પોતે છે. પવિત્ર મનુષ્યો આચબળથી ટકે છે અને પાપીઓ પડે છે. કોઈ બીજાને પવિત્ર બનાવી શકતું નથી. (૯)

બીજાનું કર્તાવ્ય ગમે તેટલું મોટું હોય તોપણ કોઈએ સ્વકર્તાવ્યનો ત્યાગ કરવો નહિ. એક વાર પોતાનું કર્તાવ્ય સમજ્યા પછી મનુષ્યે તે ધ્યાનપૂર્વક કરવું. (૧૦)

પ્રકરણ ૧૩ મું-લોકવર્ગ

ખરાબ નિયમને અનુસરતા નહિ, પ્રમાદથી ચાલતા નહિ, અસત્ય નિયમને અનુસરતા નહિ, સંસારની વૃદ્ધિ કરતા નહિ. (૧)

ઊઠો, પ્રમાદ ન કરો. સદ્ગુણના નિયમને અનુસરો; સદ્ગુણી

મનુષ્યો આ લોક તેમજ પરલોકમાં સુખમાં રહે છે. (૨)

સદ્ગુણના નિયમને અનુસરે, પાપના નિયમને અનુસરતા નહિ; સદ્ગુણી મનુષ્યો આ લોકમાં તેમજ પરલોકમાં સુખમાં રહે છે. (૩)

જગત પાણીના પરપોટા સમાન છે એમ જાણો; જગત મૃગ-જળ જેવું છે એમ જાણો; જગતને જેઓ આ રીતે તુચ્છ માને છે, તેના સામું યમદેવ પણ જોતો નથી. (૪)

આવો અને આ બાદશાહી રથની માફક ચળકતા જગત તરફ જુઓ. મૂર્ખ મનુષ્યો તેમાં આસક્ત બને છે, 'હાહ્યા મનુષ્યો તેને અડકતા પણ નથી. (૫)

જે પ્રથમ અવિચારી હોય, પણ પાછળથી અપ્રમત્ત થાય છે, તે વાદળાંથી સુક્ત થયેલા ચંદ્રની માફક જગતને પ્રકાશિત કરે છે. (૬)

જેનાં પૂર્વનાં ખરાબ કામો સારાં કામોથી ઢંકાયેલાં છે, તે વાદળાંથી સુક્ત થયેલા ચંદ્રની માફક જગતને પ્રકાશિત કરે છે. (૭)

જગત અંધકારમય છે. થોડાજ મનુષ્યો અહીં જોઈ શકે છે. જાળમાંથી છૂટેલાં પક્ષીઓની માફક ફક્ત થોડાજ સ્વર્ગે જાય છે. (૮)

હંસ સૂર્યના માર્ગે જાય છે, તેઓ અજાણ્ય રીતે આકાશમાં ઊડે છે. જે સુર મનુષ્યો છે તે મારદેવ અને તેના હોતાને છતીને આ દુનિયાની પેલી પાર જાય છે. (૯)

જેણે ધર્મના એક પણ નિયમનું ઉલ્લંઘન કર્યું છે, જે અસત્ય બોલે છે અને પરલોકની બાબતને હસી કાઢે છે, તેવો મનુષ્ય ગમે તેવું પાપાચરણ કરતાં ડરશે નહિ. (૧૦)

અનુદાર (કંજૂસ) મનુષ્યો કદાચિ સ્વર્ગલોકમાં જતા નથી. કેવળ મૂર્ખ મનુષ્યોજ ઉદારતાની સ્તુતિ કરતા નથી. સુર મનુષ્યો ઉદારતાની પ્રશંસા કરે છે અને પરલોકમાં સુખી થાય છે. (૧૧)

પૃથ્વી ઉપર રાત્રી મેળવવા કરતાં, સ્વર્ગે જવા કરતાં અને સઘળાં ભુવનો ઉપર ઉપરીપણું પ્રાપ્ત કરવા કરતાં પવિત્રતાનું પહેલું પગથિયું-જે 'સોતાપત્રની સ્થિતિ-તે મેળવવું' વધારે સારું છે. (૧૨)

પ્રકરણ ૧૪ મું-પુદ્ગલ

જેના જ્યને કોઈ છતી શકે નહિ, જેના જ્યમાં કોઈ દાખલ થઈ શકે નહિ, તેવા અગમ્ય-ત્રિકાળજ્ઞાની-પુદ્ગલને તમે કયે માગે દોરી શકશો ? (૧)

જેને વાસના તેના ઝેર અને પાશથી અવળે માગે દોરી શકે નહિ, તેવા અગમ્ય-ત્રિકાળજ્ઞાની-પુદ્ગલને તમે કયે માગે દોરી શકશો ? (૨)

જે પુદ્ગલ (ખરેખરો જ્ઞાની) છે, જે અપ્રમત્ત છે, જે ધ્યાનમાં મગ્ન છે, જે જ્ઞાની છે અને સર્વ પ્રકારનો સંગત્યાગ કરવાથી મગ્નતી શાંતિમાં જે આનંદ માને છે, તેવાની દેવો પણ ઇર્ષ્યા કરે છે. (૩)

મનુષ્યપણે જન્મવું એ દુર્લભ છે, મનુષ્યનું જીવન દુર્લભ છે, સદ્ધર્મનું શ્રવણ દુર્લભ છે અને પુદ્ગલો જન્મ (પુદ્ગલની પ્રાપ્તિ) દુર્લભ છે. (૪)

કોઈ પણ પ્રકારનું પાપ ન કરવું, સારું કામ કરવું અને મનને શુદ્ધ કરવું એજ સઘળા પુદ્ગલોનાં શિક્ષણો છે. (૫)

પુદ્ગલ કહે છે કે, ધૈર્ય એ મોટું તપ છે અને સહનશીલતા એજ નિર્વાણ છે; કારણ કે જે બીજને મારે છે તે 'પ્રવર્જિત' (યતિ) નથી, જે બીજનું અપમાન કરે છે તે 'શ્રમણ' નથી. (૬)

નિંદા ન કરવી, મારવું નહિ, ધર્મની આજ્ઞા પ્રમાણે જિતે-

૧ ખરો શબ્દ સોતાપત્ર છે. એટલે ઝરામા પગ ચૂકનાર છે. નિર્વાણ સુધી વહેતા ઝરામાં પગ ચૂકવો એ પ્રથમ પગથિયું છે. આ પગથિયાને 'વિવેક' તરીકે દિંદુઆ કહે છે.

દ્રિય રહેવું, ખાવામાં મિતાહારી થવું, એકાંતમાં બેસવું અને સૂવું અને ઊંચા વિચારોનું ચિંતન કરવું એજ બુદ્ધોનાં શિક્ષણો છે. (૭)

સુવર્ણના સિક્કાની વૃદ્ધિથી પણ તૃષ્ણા કદાપિ શાંત થાય નહિ. જે જાણે છે કે તૃષ્ણાની મીઠાશ ક્ષણિક છે અને દુઃખગર્ભિત છે તે સુર છે. (૮)

તૃષ્ણાવાળો મનુષ્ય સ્વર્ગનાં સુખથી પણ સંતુષ્ટ થતો નથી. જે શિષ્યના મનનાં દ્વાર ખૂલી ગયાં છે, તે સઘળી તૃષ્ણાઓનો નાશ કરવામાંજ આનંદ માને છે. (૯)

ભયથી નાઠેલા મનુષ્યો પર્વતોનો, જંગલોનો, વનનો કે પવિત્ર વૃક્ષોનો આશ્રય લે છે. (૧૦)

પરંતુ તે સહીસલામત આશ્રય નથી. તે ઉત્તમોત્તમ શરણ નથી. તે જગ્યાનો આશ્રય લેવાથી મનુષ્ય સઘળાં દુઃખોથી મુક્ત થતો નથી. (૧૧)

જે મનુષ્ય બુદ્ધનું, ધર્મનું અને સંઘનું એ ત્રણ શરણ ગ્રહણ કરે છે, જે ચાર પવિત્ર સત્યોને (દુઃખ, દુઃખનું કારણ, દુઃખનો નાશ અને દુઃખનો નાશ કરાવનાર* અષ્ટવિધ માગ આ ચાર સત્યોને) બુદ્ધી રીતે જુએ છે, તેણે ઉત્તમ શરણ લીધું છે. તેજ ઉત્તમોત્તમ શરણ છે. તે શરણ લીધા પછી મનુષ્ય સઘળાં દુઃખોથી મુક્ત થાય છે. (૧૨-૧૪)

અલૌકિક પુરુષ (બુદ્ધ) હતાં છે, તે સર્વજ જન્મતો નથી, જે વંશમાં તે જન્મે છે, તે વંશની આબાદી થાય છે. (૧૫)

બુદ્ધનો જન્મ સુખદાયક છે, સદ્ધર્મનો ઉપદેશ સુખદાયક છે, સંઘની શાંતિ સુખદાયક છે, જેઓ શાંત છે તેમની ભક્તિ સુખદાયક છે. (૧૬)

જેમણે મારદેવના સૈન્યને જીત્યું છે, જેમણે દુઃખના સમુદ્રને

જોળંગ્યો છે, જેમણે મુક્તિ મેળવી છે અને જેઓ નિર્ભય થયા છે-તે બુદ્ધ અથવા તેમના શિષ્યો તરફ જે ભક્તિભાવ બતાવે છે, તેમનું પુણ્ય માપી શકાય નહિ. (૧૭,૧૮)

પ્રકરણ ૧૫ મું-સુખવર્ગ

જે અમને ધિક્કારે છે, તેને નહિ ધિક્કારવાથી અમે સુખમાં રહીએ છીએ. અમને ધિક્કારનાર મનુષ્યોની વચમાં પણ અમે ધિક્કારથી છૂટા રહીએ છીએ. (૧)

પીડા પામતા મનુષ્યોમાં પણ પીડાથી મુક્ત થઈ અમે સુખમાં રહીએ છીએ. જે લોકો પીડા પામે છે, તે લોકોની વચમાં પણ ચાલો આપણે પીડાથી મુક્ત રહીએ. (૨)

લોભી મનુષ્યોની વચમાં પણ નિર્લોભી થઈ અમે સુખથી રહીએ છીએ. લોભી મનુષ્યોની વચમાં પણ ચાલો આપણે નિર્લોભી તરીકે રહીએ. (૩)

અમારું કંઈ નથી, એમ માનવાથી અમે સુખમાં રહીએ છીએ. સુખનું જ લોજન કરનારા અમે ચળકતા દેવો જેવા થઈશું. (૪)

હૃતથી વેર પેદા થાય છે, કારણ કે હાર પામનાર હુઃખી થાય છે. જેણે જય કે પરાજય (પરાભવ)નો ત્યાગ કર્યો છે, તે સંતોષી અનુપ્ય સદા સુખી છે. (૫)

રાગ જેવો કોઈ અશિ નથી; દ્વેષ જેવો કોઈ કલિ નથી; શરીરના જેવું કોઈ હુઃખ નથી; શાંતિ કરતાં જિંચું સુખ નથી. (૬)

બધા રોગોમાં બૂખ (હ્રુધા) એ મોટો રોગ છે; શરીરનું ‘ઉપાદાન’ તે મોટામાં મોટો અનર્થ છે-આ બરાબર જાણવું-તેજ નિર્વૌણ-તેજ પરમ શાંતિ છે. (૭)

આરોગ્ય એ મોટી બક્ષિસ છે, સંતોષ એ મોટું ધન છે,

વિનાશ એ સૌથી ઉત્તમ સંબંધ છે અને નિર્વાણ એ ઉત્તમ મુખ છે. (૮)

જેણે એકાંત અને શાંતિની મીઠાશ અનુભવી છે અને જેણે શાસ્ત્રામૃત પીધું છે, તે બધા અને પાપથી મુક્ત છે. (૯)

આયં (આયં ગુણવાળા) નું દર્શન મુખ છે; તેનો સમાગમ તે મુખજનક છે; જે મનુષ્ય મૂળને જોવા ન પામે તો તે ખરેખર મુખી થાય. (૧૦)

મૂળની જોડે સદવાસ કરવામાં લાંબા કાળ સુધી દુઃખ લોગવનું પડે છે. યાત્રુના સદવાસની માફક મૂળનો સદવાસ દુઃખ-હાયક છે. (૧૧)

સર્ગાવદાતાના સમાગમની માફકજ રાનીના સદવાસથી આનંદ થાય છે; તેટલા માટે જેવી રીતે ચંદ્ર નક્ષત્રના માર્ગમાં વાય છે, તેમ હરેક મનુષ્યે ડાહ્યા, બુદ્ધિમાન, વિદ્વાન, સહનશીલ, કર્તવ્યપરાયણ અને પવિત્ર પુરુષને અનુસરવું જોઈએ. (૧૨)

પ્રકરણ ૧૬ મું-પ્રિયવર્ગ

જે મનુષ્ય જીવનનું કર્તવ્ય જૂઠીને પ્રિય વસ્તુની પાછળ દોડે છે, અભિમાનને તાબે થાય છે અને ધ્યાન કરતો નથી, તે મનુષ્ય આગળ જતાં ધ્યાન કરનારની ઇર્ષ્યા કરવા માંડશે. (૧)

મનુષ્યે પ્રિય કે અપ્રિય કોઈ પણ વસ્તુને વળગી બેસવું નહિ. પ્રિય વસ્તુ ન મળવી એ પણ દુઃખ છે અને અપ્રિય વસ્તુનો સંબંધ થવો તે પણ દુઃખ છે. (૨)

આ ઉપરથી મનુષ્યે કોઈ વસ્તુ ઉપર રાગ ધરવો નહિ. પ્રિય-વસ્તુનો વિયોગ એજ દુઃખ છે. જેઓ કોઈ પણ વસ્તુ ઉપર રાગ

ધરાવતા નથી, તેમજ તેને ધિક્કારતા નથી, તેમને કોઈ પણ પ્રકારનાં બંધન નથી. (૩)

રાગથી શોક પેદા થાય છે, રાગથી ભય પેદા થાય છે; જે રાગથી મુક્ત છે તે શોક કે ભય નહિતો નથી. (૪)

સ્નેહથી શોક ઉત્પન્ન થાય છે, સ્નેહથી ભય ઉત્પન્ન થાય છે; જે સ્નેહથી મુક્ત છે તે ભય કે શોક નહિતો નથી. (૫)

રતિથી શોક ઉત્પન્ન થાય છે, રતિથી ભય ઉત્પન્ન થાય છે. જે રતિથી મુક્ત છે તે ભય કે શોક નહિતો નથી. (૬)

કામથી શોક ઉત્પન્ન થાય છે, કામથી ભય ઉત્પન્ન થાય છે. જે કામથી મુક્ત છે તે ભય કે શોક નહિતો નથી. (૭)

તૃષ્ણાથી શોક પેદા થાય છે, તૃષ્ણાથી ભય પેદા થાય છે; જે તૃષ્ણાથી મુક્ત છે તે શોક કે ભય નહિતો નથી. (૮)

જેનામાં સદ્ગુણ અને બુદ્ધિ છે, જે ન્યાયી છે, જે સત્યવાદી છે, પોતાનું કર્તવ્ય બજાવે છે, તે વિશ્વને પ્રિય થશે. (૯)

જેનામાં નિત્યતત્ત્વ (નિર્વાણ)ની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થવા પામી છે, જે મનમાં સંતુષ્ટ છે, જેના વિચારો રાગથી ભ્રમિત થયા નથી, તે ઉર્ધ્વસોતમ્ કહેવાય છે (અર્થાત્ તે નિર્વાણ સુધી વહેતા ઝરામાં આગળ વધેલો છે.) (૧૦)

જે મનુષ્ય લાંબા કાળ સુધી દુરંગયો હોય અને દુરથી સહી-સલામત પાછો ફરે છે, તે મનુષ્યને તેનાં સર્ગાવહાલાં, મિત્રો અને આહનારાં નમસ્કાર કરે છે. (૧૧)

તેજ રીતે જેણે સારાં કામ કર્યાં હોય છે અને જે આ લોક-માંથી પરલોકમાં જાય છે, તે મનુષ્યને-સ્વર્ગનો પોતાના મિત્રને પાછો આવતાં ભેટે છે, તેમ તેનાં સત્કાર્યો આવકાર આપે છે. (૧૨)

પ્રકરણ ૧૭ મું-ક્રોધ

માણુસે ક્રોધનો ત્યાગ કરવો જોઈએ, અભિમાન તજવું જોઈએ અને સઘળા પ્રકારનાં બંધનો પર જય મેળવવો જોઈએ. જે નામ અને રૂપને (નામ-રૂપાત્મક વસ્તુઓને) વળગતો નથી અને કોઈ પણ વસ્તુને 'મારી' એમ કહેતો નથી, તે મનુષ્ય ઉપર કોઈ પણ પ્રકારનું દુઃખ આવી પડતું નથી. (૧)

જે ચાલતા રથની માફક ચડતા ક્રોધને અટકાવી શકે છે, તેનેજ હું ખરો સારથિ (હાંકનાર) માનું છું. ખીજાઓ તો ફક્ત લગામ પકડનારા છે. (૨)

મનુષ્યે ક્રોધીને પ્રેમથી વશ કરવો જોઈએ, અસાધુ પુરુષને સાધુતાથી વશ કરવો જોઈએ, કંજૂસને ઉદારતાથી વશ કરવો જોઈએ અને અસત્યવાદીને સત્યથી વશ કરવો જોઈએ. (૩)

સત્ય બોલો; ક્રોધને વશ થતા નહિ; માગવામાં આવે તો થોડું પણ આપો; આ ત્રણ પગથિયાંથી-સત્યથી, ક્રોધનિગ્રહથી અને દાનથી તમે દેવોની સમીપ જશો. (૪)

જે બિહુકો કોઈને હેરાન કરતા નથી, જેઓ પોતાના શરીરને નિરંતર કાબૂમાં રાખે છે, તેઓ નિત્યસ્થાન (નિર્વાણ) માં જશે, જ્યાં પહોંચવાથી તેઓ સર્વકાળને વાસ્તે દુઃખથી મુક્ત થશે. (૫)

જેઓ અપ્રમત્ત છે, જેઓ દિનરાત અભ્યાસ કરે છે, જેઓ નિર્વાણને વાસ્તે પ્રયત્ન કરે છે, તેઓના મનોવિકારો જરૂર દબાઈ જશે. (૬)

હે અતુલ ! + આ વાત સર્વકાળને વાસ્તે ખરી છે કે:—

+ શ્રીયુદ્ધના એક શિષ્યનું નામ અતુલ હતું.

“જે ચૂપ બેસે છે તેની હોઠો નિંદા કરે છે; જે બાટુ ખાંસે છે તેની હોઠો નિંદા કરે છે; જે થોડું ખાંસે છે તેની પણ તેઓ નિંદા કરે છે; આ જગતમાં એવો એક પણ નથી, કે જેની નિંદા ન થઈ હોય.” (૭)

એવો એક પણ મનુષ્ય હોતો નહિ, છે નહિ અને થયે પણ નહિ, કે જેની સર્વદા નિંદા થઈ હોય અથવા જેની સર્વદા પ્રશંસા થઈ હોય. (૮)

જે નિષ્કલંક છે, સુર છે, જ્ઞાની છે અને સદ્ગુણી છે તેમજ જેની વિવેકી મનુષ્યો નિરંતર દિનપ્રતિદિન પ્રશંસા કરે છે તેની, જંબુ નદીમાંથી નીકળેલા સુવર્ણના સિંકાની માફક-નિંદા કરવા કેણું હિંમત ધરશે? દેવો પણ તેની પ્રશંસા કરે છે, બ્રહ્મદેવ પણ તેની સ્તુતિ કરે છે. (૯, ૧૦)

શારીરિક ક્રોધથી ચેતતા રહો ! તમારા શરીરને કાળૂમાં રાખો; શારીરિક પાપોનો ત્યાગ કરો અને તમારા શરીરથી સદ્ગુણી જીવન ગાળો. (૧૧)

જીભના ક્રોધથી ચેતતા રહો ! તમારી જીભને વશ રાખો; જીભનાં પાપોનો ત્યાગ કરો અને તમારી જીભ વડે સદ્ગુણને પાળો. (૧૨)

માનસિક ક્રોધથી ચેતતા રહો ! તમારા મનને કાળૂમાં રાખો; માનસિક પાપોનો ત્યાગ કરો અને મનથી સદ્ગુણી જીવન ગાળો. (૧૩)

જે સુર મનુષ્યો આ રીતે પોતાના શરીરને, પોતાની જીભને અને પોતાના મનને કાળૂમાં રાખે છે, તેઓજ ખરા નિઝહી-સંયમી-યતિ છે. (૧૪)

પ્રકરણ ૧૮ મું-મલ (અશુદ્ધિ) વર્ગ

તું પાકેલા પાન જેવો છે, ચમદૂતો તારી પાસે આવેલા છે, તું જવાના (મરવાના) દરવાજાની પાસે બિલો છે, છતાં તે તારી મુસાફરીને વાસ્તે કાંઈ તૈયારી કરી નથી. (૧)

તારા વાસ્તે એક દ્વીપ બનાવ, બહુ મહેનત કર અને ડાહ્યો થા. જ્યારે તારી અશુદ્ધતા દૂર થશે અને તું દોષથી મુક્ત થઈશ, ત્યારે તું આર્યના પવિત્ર સ્વર્ગમાં દાખલ થઈ શકીશ. (૨)

તારી જિંદગી પૂરી થવા આવી છે, તું યમની પાસે આવી પહોંચ્યો છે, માર્ગમાં તારે વિસામાની જગ્યા નથી અને મુસાફરીને વાસ્તે કાંઈ ભાથું તારી પાસે નથી. (૩)

તારા વાસ્તે એક દ્વીપ બનાવ, ઉદ્યમ કર અને ડાહ્યો થા. જો તારી અશુદ્ધતા દૂર થશે અને તું દોષથી મુક્ત થઈશ, તો તારે ફરીથી જન્મમરણના ફેરામાં પડવું પડશે નહિ. (૪)

જેમ સોની રૂપાનો મેલ કાઢી નાખે છે, તેમ મુશ્ક મનુષ્યે હૃદયની અશુદ્ધતા ધીમે ધીમે, જરા જરા અને થોડે થોડે કાઢતા રહેવું જોઈએ. (૫)

લોઢામાંથી જે કાટ ઉત્પન્ન થાય છે, તે લોઢા પર જ્યારે ચડે છે, ત્યારે લોઢાને ખાઈ જાય છે, તેવીજ રીતે સત્ય માર્ગનું ઉહ્ન-ધન કરનારનાં કામ તેને દુર્માતિમાં ફેરી જાય છે. (૬)

અભ્યાસ ન કરવો એ વિદ્યાનું કલંક છે, મરામત ન કરવી એ ઘરનું કલંક છે, આલસ્ય એ શરીરનું કલંક છે અને અસાવ-ધપણું એ ચોકીદારનું કલંક છે. (૭)

વ્યભિચાર એ સ્ત્રીઓનું કલંક છે; કંબૂસાઈ એ દાતારનું

કલંક છે; આ લોકમાં તેમજ પરલોકમાં સઘળા અધર્મના માર્ગ કલંકવાળા છે. (૮)

પણ આ બધા કરતાં એક મોટું કલંક છે અને તે મોટું કલંક અવિદ્યા છે. હે લિશુકો ! એ મલને દૂર કરો અને નિર્મળ બનો. (૯)

જે નિર્લજ્જ છે, કાગડા જેવો છે, તોફાની છે, ખીબતું અપમાન કરનાર છે, ઉદ્વેગ અને હલકો છે, તેને જીવનયાત્રા બહુ સરળ છે. (૧૦)

પણ જે વિનયી છે, જે શુદ્ધતાનો અભિલાષી છે, જે નિઃસ્વાર્થી છે, શાંત છે, નિષ્કલંક છે અને યુદ્ધિમાન છે, તેને વાસ્તે જીવનયાત્રા કઠિન છે. (૧૧)

જે પ્રાણીઓની હિંસા કરે છે, અસત્ય બોલે છે, લોકમાં કોઈએ નહિ આપેલી વસ્તુ ગ્રહણ કરે છે, પરદારાત્રી સેવન કરે છે, સુરા (દારૂ) આદિ માદક પદાર્થોનું પાન કરે છે, તે મનુષ્ય આ લોકમાં પણ પોતાની પડતીનું મૂળ ખોદે છે, એટલે પોતાનો નાશ કરનાર બને છે. (૧૨, ૧૩)

હે માનવી ! જેઓનો પોતાના ઉપર કાબૂ નથી, તેઓ ખરાબ સ્થિતિમાં છે, એમ માન. દુરાચરણ અને લોભને લીધે તું લાંબા વખત સુધી દુઃખમાં ન આવી પડે તેથી તું ચેતતો રહે. (૧૪)

મનુષ્યો પોતાની શ્રદ્ધા અને પોતાની મરજીને અનુકૂળ દાન કરે છે. ખીબતને આપવામાં આવેલા અન્ન કે પાણીને લીધે જે મનમાં બળે છે, તેને દિવસે કે રાત્રિએ શાંતિ મળતી નથી. (૧૫)

જેનામાં આ લાગણી નાશ પામી ગઈ છે, અર્થાત્ તદ્દન નિર્મૂળ થઈ છે, તે દિવસે તેમજ રાત્રિએ શાંતિ ચેળવે છે. (૧૬)

વિકાર સમાન અશ્નિ નથી, દ્વેષના જેવો મગર નથી, અજ્ઞાન જેવી જાળ નથી અને તૃષ્ણા જેવી નદી નથી. (૧૭)

ખીન્નઓના દેષ સહેલાઈથી જોઈ શકાય છે, પણ પોતાના દોષ જોવા મુશ્કેલ છે. મનુષ્ય પોતાના પાડોશીના દોષ ફોતરાંની માફક છૂટા પાડે છે, પણ જેવી રીતે એક ઠગ રમનારાઓથી ખોટો સિક્કો સંતાડે છે, તેમ તે પોતાના દોષ સંતાડે છે. (૧૮)

જો મનુષ્ય ખીન્નના દોષ જોયા કરે અને જો હમેશાં ગુસ્સે થયા કરે, તો તેના વિકારો વૃદ્ધિ પામે છે અને તે વિકારોના નાશના માર્ગથી ઘણું દૂર જાય છે. (૧૯)

હવામાં થઈને જવાનો માર્ગ નથી, મનુષ્ય બહારના દેખાવથી શ્રમણ બનતો નથી; દુનિયાના લોકો બહારની મોટાઈથી ખુશી થાય છે. પણ તથાગત (યુદ્ધ) તે ખોટી મોટાઈથી મુક્ત હોય છે. (૨૦)

હવામાં થઈને જવાનો માર્ગ નથી, મનુષ્ય બહારના દેખાવથી શ્રમણ બનતો નથી. કોઈ પણ પ્રાણી અમર નથી, પણ જે યુદ્ધ છે તે અચળ છે. (૨૧)

પ્રકરણ ૧૯ મું-ધર્મશીલવર્ગ -

જે મનુષ્ય વગરવિચારે કોઈ પણ બાબતનો નિકાલ લાવે તે ધર્મશીલ નથી. (૧)

પણ જે ન્યાય-અન્યાયનો વિચાર કરી, બળાત્કારનો ત્યાગ કરી ધર્મપૂર્વક ખીન્નઓને દોરે છે, તે યુદ્ધિમાન અને ધર્મિષ્ઠ પુરુષ ધર્મશીલ કહેવાય છે. (૨)

જે ઘણું બોલે છે તેથી તે પંડિત કહેવાતો નથી; પણ જે સહનશીલ, વેર વગરનો અને નિર્ભય છે તે પંડિત કહેવાય છે. (૩)

મનુષ્ય ઘણું બોલે છે તેથી તે ધર્મને ધારણ કરનાર કહેવાતો નથી; પરંતુ જે ધર્મનું થોડું જ્ઞાન મેળવે છે, પણ તે પ્રમાણે વર્તે

છે અને ધર્મકાર્યમાં પ્રમાદ કરતો નથી, તે ધર્મશીલ કહેવાય છે. (૪)
મનુષ્યના વાળ સફેદ થયા હોય તે ઉપરથી તે સ્થવિર (વૃદ્ધ) બનતો નથી; તેની મય વધી હોય તેથી તે 'ખિચારો ધરડો' કહેવાય છે. (૫)

જેનામાં સત્ય, સદ્ગુણ, દયા, સંયમ અને દમ છે, જે અશુદ્ધિરહિત છે અને જે જ્ઞાની છે તે સ્થવિર^x કહેવાય છે. (૬)

જે મનુષ્ય અદેખો, કંજૂસ અને કપટી છે, તે બહુ વચન બોલવાથી અથવા તેના શરીરસૌંદર્યથી સાધુ કહેવાતો નથી. (૭)

જેનામાં આ દોષ નાશ પામ્યા છે, મૂળ સહિત ઊખડી ગયા છે, તે દ્રેષ વિનાનો ડાહ્યો પુરુષ સાધુ કહેવાય છે. (૮)

મત વિનાનો અને જૂઠું બોલનારો પુરુષ માથું મૂંડાવવાથી શ્રમણ બનતો નથી. જેનામાં લોભ અને તૃષ્ણા વસેલાં છે, તેને કેવી રીતે શ્રમણ કહી શકાય? (૯)

નાનાં કે મોટાં સર્વ પાપને જે શમાવે છે તે, પાપને શાંત કરવાથી શ્રમણ (શાંત પુરુષ) કહેવાય છે. (૧૦)

જે બીજા પાસે લિક્ષા માગે છે, તે પરથી તે લિક્ષુ કહેવાય નહિ. જે અખિલ નિયમને અંગીકાર કરે છે તેજ લિક્ષુ છે, માત્ર લિક્ષાશનથી કોઈ લિક્ષુ બનતો નથી. (૧૧)

જે પુણ્ય અને પાપની પેટ્ટી પાર છે, જે પ્રહસ્ય પાળે છે, જે જગતમાં સંભાળપૂર્વક વિચરે છે, તેજ ખરો લિક્ષુ છે. (૧૨)

જે મૂઢ તથા અજ્ઞાન છે તે મૌન ધારણ કરે તેથી મુનિ બનતો નથી. જે પંડિત પુરુષ હાથમાં ત્રાજવું રાખનારની માફક સારું ગ્રહણ કરે છે અને ખરાબનો ત્યાગ કરે છે તે, તે દારણથી

^x ઔદ્ધર્મના સંગ્રહાય પ્રમાણે જેણે વીસ વર્ષપર્યંત સંન્યસ્ત-ધર્મ પાલન કર્યો હોય તે સ્થવિર કહેવાય છે અને તેથી વધારે વર્ષ લિક્ષુધર્મ પાળનારને મહાસ્થવિર વગેરેની પદવી આપવામાં આવે છે.

મુનિ છે. જે આ લોકની બે બાજુનો વિચાર કરે છે તેને મુનિ કહે છે. (૧૩,૧૪)

જે પ્રાણીઓની હિંસા કરે છે, તે આત્મ કહેવાતો નથી; જે સર્વ પ્રાણીઓ પર દયા કરે છે તેજ આત્મ છે. (૧૫)

જેનો કોઈ સંસારીને અનુભવ નથી એવું મુક્તિનું મુખ જે મને મળે છે તે કેવળ મતથી અથવા બહુતરથી, લૌકિક સમાધિથી અથવા એકલા શયન કરવાથી મળી શકતું નથી. હે ભિક્ષુકો! જેણે તૃષ્ણાઓનો નાશ કર્યો છે, તેણે પૂર્ણ શ્રદ્ધા પ્રાપ્ત કરી છે. (૧૬)

પ્રકરણ ૨૦ મું-ધર્મમાર્ગવર્ગ

સર્વ માર્ગોમાં અષ્ટવિધ માર્ગ શ્રેષ્ઠ છે; સર્વ સત્યોમાં ચાર સત્યો ઉમદા છે; સર્વ સદ્ગુણોમાં વૈરાગ્ય શ્રેષ્ઠ છે અને સર્વ મનુષ્યોમાં જેની આંખ ઊઘડી છે તે (જ્ઞાની) શ્રેષ્ઠ છે. (૧)

તમારી દૃષ્ટિ શુદ્ધ કરવાને ક્ષત આજ માર્ગ છે, બીજો કોઈ પણ માર્ગ નથી. આ માર્ગ પર તમે ચાલો, કારણ કે તે મારદેવનો પરાજય કરનાર થશે. (૨)

જો તમે આ માર્ગ પર ચાલ્યો તો તમારા દુઃખનો અંત આવશે. રાગદ્વેષરૂપશબ્દ શી રીતે દૂર કરી શકાય, એ સમજ્યા પછી મેં ઉપદેશ્યો આ માર્ગ છે. (૩)

તમારે જાતેજ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, તથાગત (બુદ્ધ) તો ઉપદેશક છે. જે વિચારવાન પુરુષો આ માર્ગનું અવલંબન કરે છે, તે મારજાનના બંધનથી મુક્ત થાય છે. (૪)

‘સર્વ ઉત્પન્ન થયેલી વસ્તુઓનો નાશ છે’. જે આ નિયમ જાણે છે અને જુએ છે, તે દુઃખ લોગવવામાં સહનશીલ થાય છે. આજ શુદ્ધિનો માર્ગ છે. (૫)

‘સર્વ ઉત્પન્ન થયેલી વસ્તુઓ દુઃખમય છે અને શોકમય છે’. આ નિયમ જે જાણે છે અને જાણે છે, તે દુઃખ લોગવવામાં સહનશીલ થાય છે. આજ શુદ્ધિનો માર્ગ છે. (૬)

‘સર્વ આકારો અનિત્ય છે’, આ નિયમ જે જાણે છે અને જાણે છે, તે દુઃખ લોગવવામાં સહનશીલ થાય છે. આજ શુદ્ધિનો માર્ગ છે. (૭)

જે જીવન અને બળવાન પુરુષ જાગૃત થવાને સમયે જાગૃત થતો નથી, જે આજાણ છે, જેની ઇચ્છાશક્તિ અને સંકલ્પબળ દુર્બળ છે, તે સુસ્ત મનુષ્યને કદાપિ જ્ઞાનનો માર્ગ જડશે નહિ. (૮)

વાણી ઉપર દેખરેખ રાખીને, મનને કાબૂમાં રાખીને અને પોતાના શરીરથી કાંઈ પણ ખોટું કામ કરવું નહિ, આ ત્રણ રસ્તે શુદ્ધ રીતે વ્યાખ્યાથી મનુષ્ય જ્ઞાનીઓએ ઉપદેશ્યેલો માર્ગ ગ્રહણ કરી શકશે. (૯)

ઉત્સાહથી જ્ઞાન વૃદ્ધિ પામે છે, ઉત્સાહના અભાવથી જ્ઞાનનો ક્ષય થાય છે. આજે માર્ગ જે જાણે છે તેણે એવી રીતે વર્તવું જોઈએ કે જેથી જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થાય. (૧૦)

તૃષ્ણાના એક વૃક્ષને કાપતા નહિ, પણ આખા જંગલને કાપી નાખો; તૃષ્ણારૂપી વનથી ભય ઉત્પન્ન થાય છે; તૃષ્ણા અને તૃષ્ણાનું મૂળ બંધારે કાપી નાખશે ત્યારે તમે તૃષ્ણારહિત થશો. (૧૧)

જ્યાંસુધી મનુષ્યમાં સ્ત્રીવિષયક ઇચ્છા જરા સરખી પણ રહેલી છે ત્યાંસુધી, જેમ દૂધ પીનારા વાહરકાનું મન પોતાની માતા પર આસક્ત રહે છે, તેમ તેનું મન સ્ત્રી તરફ આસક્ત રહે છે. (૧૨)

શરદ્ઋતુના કમળની માફક તું તારા ઉપરની પ્રીતિ (સ્વાર્થી વૃત્તિ) કાઢી નાખ; શાંતિનો માર્ગ ગ્રહણ કર, સુગતે (જુદે) નિર્વાણનો માર્ગ દર્શાવ્યો છે. (૧૩)

ચોમાસામાં હું અહીં રહીશ, ઉનાળામાં અને શિયાળામાં

હું અહીં વસીશ એવો મૂખ વિચાર કરે છે, પરંતુ વચમાં શી સ્થિતિ થશે તેનો ગિલકુલ વિચાર કરતો નથી.. (૧૪)

જેમ ભાંધતા ગામને નદીનું પૂર ખેંચી જાય છે, તેમ છોકરાં-છૈયાં અને પશુ આદિ વાસ્તે પ્રખ્યાત થયેલા અને તેમાં આસક્ત થયેલાને મૃત્યુ આવી ખેંચી જાય છે. (૧૫)

જ્યારે મૃત્યુ આવી પહોંચે છે, ત્યારે પુત્રો, પિતા, સર્ગા-વહાલાં કે સાતિજન કોઈની પણ મદદ કામમાં આવતી નથી. (૧૬)

ડાહ્યા અને સુચારિત્ર્યવાન પુરુષે આ બધું સમજીને નિર્વાણ તરફ લઈ જનારા માર્ગને શુદ્ધ કરવો જોઈએ. (૧૭)

પ્રકરણ ૨૧ મું-પ્રકીર્ણવર્ગ

જે થોડા સુખનો ત્યાગ કરવાથી વિશેષ સુખનો લાભ થતો હોય, તો ડાહ્યા પુરુષે તે થોડા સુખનો ત્યાગ કરી વિશેષ સુખ ચર ચિત્ત લગાડવું જોઈએ. (૧)

જે બીજને દુઃખ આપીને પોતાને વાસ્તે સુખ મેળવવા ઇચ્છે છે, તે દ્રેષની સાંકળમાં બાંધાયેલા હોવાથી કદાપિ દ્રેષમુક્ત થશે નહિ. (૨)

જે મનુષ્ય કરવા યોગ્ય કામનો ત્યાગ કરે છે અને ન કરવા યોગ્ય કામ કરે છે, તેવા આજસુ અને પ્રમાદી મનુષ્યની વાસનાઓ વૃદ્ધિ પામે છે. (૩)

પરંતુ જે લોકો પોતાના સંબંધમાં નિરંતર સર્વ રીતે જાગૃત રહે છે, જે નહિ કરવા યોગ્ય કામ કરતા નથી અને કરવા યોગ્ય કામ દૃઢતાથી કરે છે. આવા અપ્રમત્ત અને ડાહ્યા પુરુષોની વાસનાઓનો અંત આવે છે. (૪)

જે ખરે પ્રાણી પોતાના પિતા તથા માતાને મારી નાખે,

એ ક્ષત્રિય રાજાને મારી નાખે અને પ્રજા સાથે આખા રાજ્યનો નાશ કરે, છતાં તે શિક્ષાને પાત્ર નથી. (૫)

એ ખરો બ્રાહ્મણ પોતાના પિતા તથા માતાને મારી નાખે તથા એ પવિત્ર રાજાઓને મારી નાખે અને વળી એક પ્રસિદ્ધ પુરુષને મારે, તોપણ તે શિક્ષાને પાત્ર નથી.^૧ (૬)

ગૌતમ (બુદ્ધ)ના શિષ્યો^૨ નિરંતર જાગૃત રહે છે અને તેઓના વિચાર રાતદિન બુદ્ધ પર લાગેલા હોય છે. (૭)

ગૌતમ (બુદ્ધ)ના શિષ્યો નિરંતર જાગૃત રહે છે અને તેઓના વિચાર રાતદિન ધર્મ પર લાગેલા હોય છે. (૮)

ગૌતમ (બુદ્ધ)ના શિષ્યો નિરંતર જાગૃત રહે છે અને તેઓ-

૧. પ્રોફેસર મેક્સમુલર અને પ્રોફેસર ચિલ્ડર્સ જેમણે આ ગ્રંથનું ભાષાંતર કર્યું છે, તેઓ એમ માને છે કે કોઈ પવિત્ર પુરુષ આવાં નિષ્ઠ કામ કરે છતાં પણ તે શિક્ષાને પાત્ર નથી, આવા આ એ શ્લોકનો અર્થ છે; પણ આ અર્થ તદ્દન વિચિત્ર લાગે છે. ગર્ભના બૌદ્ધ શ્લોક આ શ્લોકનો નીચે પ્રમાણે અર્થ કરે છે:-

તૃષ્ણા એ માતા છે, અહંકાર એ પિતા છે; આત્મવાદ અને પુનર્જન્મ ન માનવો એ હિચ્છેદવાદ-આ એ ક્ષત્રિય રાજાઓ છે, દંડ વિષય રામરૂપી નોકર છે અને દશ ઇન્દ્રિયો, ધર્મ અને મનરૂપી બાર આયતનવાળું રાજ્ય છે. આ સર્વનો જે નાશ કરે છે તેને કાંઈ પણ પાપ લાગતું નથી.

ચીનના બૌદ્ધ ગ્રંથ લંકાવતાર પ્રમાણે તેનો અર્થ આ પ્રમાણે છે. તૃષ્ણા એ માતા છે, અવિદ્યા-અત્યાર એ પિતા છે, દશ ક્લેશ એ એક રાજા છે અને પાંચ રક્ત-ધરૂપી સંઘ એ બીજો રાજા છે અને પ્રસિદ્ધ પુરુષને ધામધ કરવો એટલે સાત તત્ત્વોના બેઝા શરીરનો નાશ કરવો-આ પાંચ પ્રકારના મનુષ્યોને મારનાર બ્રાહ્મણ પાપી બનતો નથી.

૨. પાલી ભાષામાં ગૌતમ સાવકા એ શબ્દ છે.

ના વિચાર રાતદિન સંઘ પર લાગેલા હોય છે. (૯)

ગૌતમ (બુદ્ધ)ના શિષ્યો નિરંતર જાગૃત રહે છે અને તેઓના વિચાર રાતદિન શરીર પર લાગેલા હોય છે. (૧૦)

ગૌતમ (બુદ્ધ)ના શિષ્યો નિરંતર જાગૃત રહે છે અને તેઓનું મન રાતદિન દયામાં આનંદ માને છે. (૧૧)

ગૌતમ (બુદ્ધ)ના શિષ્યો નિરંતર જાગૃત રહે છે અને તેઓનું મન રાતદિન ભાવનામાં રમે છે. (૧૨)

સંસારનો ત્યાગ કરી દીક્ષા લેવી તે કઠિન છે, સંસારમાં રહેવું તે પણ કઠિન છે. મઠમાં રહેવું કઠિન છે, ઘરમાં રહેવું કઠિન છે, સમાન પુરુષોની સાથે રહેવું તે કઠિન છે તેમજ લિ-
લુક થઈને ફરવું તે પણ કઠિન છે. (૧૩)

શ્રદ્ધાવાન, શીલવાન, કીર્તિસંયુક્ત પુરુષ જ્યાં જ્યાં જાય છે, ત્યાં ત્યાં માન પામે છે. (૧૪)

સારા પુરુષો ઘરફવાળા પર્વતની માફક દૂરથી પ્રકાશે છે, રાત્રિમાં ફેંકેલા તીરની માફક ખરાબ મનુષ્યો કોઈની નજરે પણ પડતા નથી. (૧૫)

જે એકલો બેસે છે, એકલો સૂઈ રહે છે, આલસ્યરહિત એકલો વિચરે છે અને જે પોતાની જાતને વશ કરે છે, તે પુરુષ જંગલને છેડે પણ સુખમાં વસે છે. (૧૬)

પ્રકરણ ૨૨ મું—નિરયવર્ગ (અધોગતિનો માર્ગ)

જે અસત છે, તે નરકમાં જાય છે; પોતે કોઈ કામ કર્યા પછી કહે છે કે 'મેં કયું' નથી, તે પણ નરકે જાય છે. મરણ પછી તે બે પાપી મનુષ્યોની પરલોકમાં સરખી સ્થિતિ થાય છે. (૧)

કાષાય વસ્ત્ર ધારણ કરનારામાંના પણ ઘણાખરા પાપિષ્ઠ

અને અસંયત હોય છે; એવા પાપી મનુષ્યો પોતાનાં પાપકર્મથી નરકમાં પડે છે. (૨)

ઇન્દ્રિયદમન કર્યા વગરના ખરાબ ચારિત્ર્યવાળા પુરુષે, લોકોએ આપેલી લિક્ષા ઉપર પેટ ભરવા કરતાં અગ્નિની શિખા સરખો અગ્નિ-થી તપાવેલો લોકોનો ગોળો ભક્ષણ કરવો એ વધારે સારું છે. (૩)

જે પ્રમત્ત પુરુષ પરશ્વીતું સેવન કરે છે, તે ચાર પ્રકારના અનર્થ લોગવે છે. (૧) પાપનો લાભ, (૨) અસ્વસ્થ બિંધ, (૩) લોકનિંદા અને (૪) નરકપતન. (૪)

(પરદારાતું સેવન કરવાથી) પાપ થાય છે, હલકી ગતિ મળે છે, ખીનેલા પુરુષને ખીનેલી સ્ત્રી સાથે થોડું સુખ મળે છે અને રાજ ભારે સજા કરે છે. માટે મનુષ્યે પરદારાતું સેવન ન કરવું. (૫)

સંભાળ વગર ઝાલેલા કુશ નામના ઘાસથી હાથ ચિરાય છે. તેમ જો સંન્યાસ ખરાબર પાળવામાં ન આવે તો તે નરકમાં લઈ જાય છે. (૬)

ઘેઠ્ઠિકરાઈથી કરેલું કામ, ભંગ થયેલું વ્રત અને ભાવ વગર પાળેલું શ્રદ્ધાચર્ય, આ બધાથી મહાન ફળ મળતું નથી. (૭)

જો કાંઈ પણ કામ કરવાનું હોય તો મનુષ્યે તે કામ ઘણાજ ઉત્સાહથી કરવું; જે યતિ શિયેલ છે, તે વિકારોની ધૂળને વધારે વિસ્તારે છે. (૮)

હુષ્કૃત ન કરવું એજ સારું છે, કારણ કે હુષ્કૃત કરવાથી પશ્ચાત્તાપ થાય છે; સુકૃત કરવું એજ સારું છે, કારણ કે તે કરવાથી પશ્ચાત્તાપ થતો નથી. (૯)

સીમા પર આવેલા કિલ્લાનું અંદરથી તેમજ બહારથી રક્ષણ કરવામાં આવે છે; તેજ રીતે મનુષ્યે પોતાના આત્માની રક્ષા કરવી. એક ઘણું પણ નકામી શુભાવવી નહિ; કારણ કે જેઓ

યોગ્ય સમયને ગુમાવે છે, તેઓ નરકમાં પાછળથી પસ્તાય છે. (૧૦)

જે મનુષ્યો લજ્જા ન કરવા યોગ્ય પદાર્થોથી લજ્જા પામે છે અને લજ્જા કરવા યોગ્ય પદાર્થોથી લજ્જા પામતા નથી, તેવી અસત્ય દષ્ટિવાળા પુરુષો દુર્ગતિ પામે છે. (૧૧)

જેઓ ભય ન પામવાને સ્થળે ભય પામે છે અને ભય પામવાને સ્થળે ભય પામતા નથી, તેવી અસત્ય દષ્ટિવાળા પુરુષો દુર્ગતિ પામે છે. (૧૨)

જેઓ ત્યાગ ન કરવાલાયક વસ્તુને ત્યાગ કરવાલાયક ગણે છે અને ત્યાગ કરવાલાયક વસ્તુને અત્યાજ્ય ગણે છે, તેવી અસત્ય દષ્ટિવાળા પુરુષો દુર્ગતિ પામે છે. (૧૩)

જેઓ ત્યાગ કરવાલાયક વસ્તુને ત્યાજ્ય ગણે છે અને ત્યાગ ન કરવાલાયક વસ્તુને અત્યાજ્ય ગણે છે, તેવી સત્ય દષ્ટિવાળા પુરુષો સુગતિને પામે છે. (૧૪)

પ્રકરણ ૨૩ મું-નાગ(હાથી)વર્ગ

જેવી રીતે હાથી ધનુષ્યમાંથી છૂટેલું બાણ યુદ્ધમાં સહન કરે છે, તેવી રીતે હું અપમાન સહન કરીશ; કારણ કે જગતજ દુષ્ટ સ્વભાવવાળું છે. (૧)

પાળેલા હાથીને તેઓ લડાઈમાં લઈ જાય છે; પાળેલા હાથી ઉપર રાજા બેસે છે. જે નિંદા સહન કરે છે અને જેણે ઇન્દ્રિયોનું દમન કર્યું છે, તેજ પુરુષ મનુષ્યોમાં ઉત્તમ છે. (૨)

પાળેલાં ખચ્ચર ઉત્તમ છે, પાળેલા સિંહુ જાતના ઘોડા અને મહાદન્તૂશળવાળા હાથીઓ પણ ઉત્તમ છે; પણ આત્માને વશ કરનાર સૌથી ઉત્તમ છે. (૩)

આ પ્રાણીઓની મદદથી કોઈ અગમ્ય પ્રદેશ (નિર્વાણ) ભણી

નઈ શકતું નથી; પણ ત્યાં આત્મસંયમી મનુષ્ય સંયમના બળથી નઈ શકે છે. (૪)

જેના લમણામાંથી મદ્દ ઝરે છે અને જેને વશ કરવો હુકર છે, તેવો 'ધનપાળક' નામનો હાથી, જ્યારે તેને બાંધવામાં આવે છે, ત્યારે એક કોળિયો પણ ખાતો નથી. તે પોતાના નિવાસસ્થાનનું જ સ્મરણ કરે છે. x (૫)

જે મનુષ્ય કેવળ જાડો બને છે અને બહુજ ખાધા કરે છે; વળી જો તે બાંધણુશી તથા સુસ્ત બને છે, તો ઘાસ ખવરાવી પોપેલા હુકરની માફક તે મૂખ ફરી ફરીને જન્મ લે છે. (૬)

આ મારું મન, પ્રથમ તેની ઇચ્છા પ્રમાણે, તેને ગમે ત્યાં સુખપૂર્વક લમણું હાંપું; પણ જેમ અંકુશ પાસે હોવાથી મહાવત મહોન્મત્ત હાથીને વશ કરે છે, તેમ હું તેને આજે સંપૂર્ણ વશ કરીશ. (૭)

અપ્રમત્તદશામાં આનંદ માનો; તમારા મનનું રક્ષણ કરો; દીચડમાં પડેલા હાથીની માફક કુમાર્ગથી તમારી જાતનો ઉદ્ધાર કરો. (૮)

જો કોઈ જોડે ચાલનારો ડાહ્યો તથા સારાં આચરણવાળો સોળતી મળી જાય તો સઘળાં સંકટ સહન કરીને પણ સુખથી અને વિચારપૂર્વક તેની સાથે ચાલવું. (૯)

જો કોઈ જોડે ચાલનારો ડાહ્યો તથા સારાં આચરણવાળો સોળતી ન મળે, તો જેમ રાજા જીતેલા દેશને તજીને એકલો જાય છે, અથવા હાથી જેમ જંગલમાં એકલો જાય છે, તેમ તેણે એકલો વિચરવું જોઈએ. (૧૦)

x શ્રીબુદ્ધદેવના સમયમાં ધનપાળક નામે એક હાથી હતો, લોકોએ તેને કોઈ પણ રસ્તે પકડી લીધો; પણ તેનું મન તેની માતાની સેવામાં લાગેલું હોવાથી તેણે અન્નજળ લીધાં નહિ; આ ઉપરથી માતાપિતાની સેવા કરવી એવો બોધ સૂચવાય છે.

મૂર્ખોની સોળતમાં રહેવા કરતાં એકલા રહેવું એ વધારે સારું છે. મનુષ્યે હાથીની માફક એકલા ફરવું નોંધ્યો, તેણે પાપ કરવું ન નોંધ્યો અને થોડી ઇચ્છાઓ રાખવી નોંધ્યો. (૧૧)

પ્રસંગ પડ્યે મદદ કરનારા મિત્ર આનંદદાયક છે; મળેલી વસ્તુથી સંતોષ માનવો સુખકારક છે; મરણસમયે પુણ્ય સુખદાયક છે; સર્વ પ્રકારના દુઃખની હાનિ એજ સુખ છે. (૧૨)

માતૃત્વ સુખકર છે, પિતૃત્વ સુખકર છે, શ્રમણપણું સુખદાયક છે, બ્રાહ્મણત્વ સુખદાયક છે. (૧૩)

વૃદ્ધાવસ્થા સુધી પાળેલા સદ્ગુણો સુખદાયક છે, દંઢ શ્રદ્ધા સુખદાયક છે, જ્ઞાનપ્રાપ્તિ સુખદાયક છે; પાપકર્મનો ત્યાગ કરવો સુખદાયક છે. (૧૪)

પ્રકરણ ૨૪ સું-તૃષ્ણાવર્ગ

પ્રમત્ત (અવિચારી) મનુષ્યની તૃષ્ણા લતાની માફક વધે છે. ફળની ઇચ્છાથી જેમ કોઈ વાંદરો એક વૃક્ષ પરથી બીજા વૃક્ષ પર ફેરે છે, તેમ તે તૃષ્ણાને લીધે અનેક ભવમાં ભ્રમણ કરે છે. (૧)

આ વિકરાળ અને ઝેરી તૃષ્ણા જેને આ લોકમાં વશ કરે છે, તેનો શોક વીરણ નામના ઘાસની માફક વૃદ્ધિ પામે છે. (૨)

આ જગતમાં દુર્જય એવી વિકરાળ તૃષ્ણાને જે વશ કરે છે, તેનો શોક કમળપત્ર પરના જળખિંદુની માફક સરી પડે છે. (૩)

આ ઉપદેશવચન તમારા કલ્યાણ અર્થે કહું છું. “જેને સુગંધવાળું ઉશીરનું મૂળ નોંધ્યું છે, તે જેવી રીતે વીરણ ખોદી કાઢે છે, તેવી રીતે અત્ર એકત્ર થયેલા તમે બધા તૃષ્ણાનું મૂળ ખોદી નાખો કે જેથી જેવી રીતે નદીનો પ્રવાહ બરુના છોડવાને

વારંવાર ક્યરે છે, તેમ માર (મોહરાજ) તમને વારંવાર ક્યરી નાખે નહિ.” (૪)

જે દે વૃક્ષને કાપી નાખવામાં આવે, પણ જ્યાંસુધી મૂળ ઉખેડવામાં નથી આવ્યું, ત્યાંસુધી તેનું મૂળ દઢ રહે છે અને તે ફરીથી વધે છે, તેજ રીતે તૃષ્ણાનું મૂળ જ્યાંસુધી ઉખેડવામાં આવ્યું નથી, ત્યાંસુધી હુઃખ ફરી ફરીને પાછું આવશેજ. (૫)

સુખની પ્રજ્ઞાલિકામાં જેનાં છત્રીસ પ્રકારનાં આશારૂપી અરણ્યો મજબૂત રીતે વહે છે, તે તુચ્છ મતિવાળાને વિષયાસક્ત વિચારોરૂપી અરણ્યો ખેંચી જાય છે. (૬)

એ (તૃષ્ણારૂપી નદીની) પ્રજ્ઞાલિકાઓ ઘણી દિશામાં વહે છે, વિકારોરૂપી લતા ફેલાતીજ રહે છે; એ લતાને ઊગતી જોતાંજ તેનું મૂળ વિદ્યા વડે કાપી નાખો. (૭)

પ્રાણીમાત્ર સુખોમાં આસક્ત અને સુખોપલોગમાં લીન હોય છે; વિષયમાં આસક્ત થયેલા અને તેમાંજ સુખ શોધનારા જીવો જન્મમરણની પરંપરામાં રળડે છે. (૮)

તૃષ્ણાથી ઘેરાયેલા મનુષ્યો જળમાં ફસાયેલા સસલાની માફક આમતેમ ઢોડે છે. દશ પ્રકારના સંયોજન (બંધન)થી બંધાયેલા જીવો વારંવાર અનેક પ્રકારનું હુઃખ લોગવે છે. (૯)

તૃષ્ણાથી ઘેરાયેલા મનુષ્યો જળમાં ફસાયેલા સસલાની માફક આમતેમ ઢોડે છે; જાતે નિર્વિકારી થવાનો પ્રયત્ન કરીને ભિક્ષુકે તૃષ્ણાને દૂર કરવી જોઈએ. (૧૦)

જે નિર્વાણ પ્રાપ્ત કરી તૃષ્ણામાં આરૂઢ થાય છે અને જે તૃષ્ણારૂપી વનનો ત્યાગ કરી તૃષ્ણારૂપી વનમાં ફરીથી ઢોડે છે, તે મનુ-

૧. ચક્ષુ, શ્રોત્ર, ઘ્રાણ, જિહ્વા, ત્વક્, મન, રૂપ, શબ્દ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ અને ધર્મ. એ બારને કામતૃષ્ણા, ભવતૃષ્ણા અને વિભવતૃષ્ણા એ ત્રણ પ્રકારની તૃષ્ણાઓ ગુણવાથી છત્રીસ પ્રકારની તૃષ્ણા થાય છે.

ધ્યને તો જુઓ ! તે મુક્ત હોઈ ફરીથી બંધનમાં પડવા જાય છે. ^૧ (૧૧)

લોહાની, લાકડાની અને દોરડાની બેડીને સુર પુરુષો મજબૂત બેડી કહેતા નથી, પણ મણિકુંડલ, પુત્ર અને સ્ત્રીમાં આસક્તિરૂપ જે બંધન છે, તેનેજ મજબૂત બંધન તેઓ કહે છે. (૧૨)

જે દેખીતું 'સહેલું', પણ હોડવામાં કઠિન, એવું હલકી દશા તરફ લઈ જનારું બંધન તેનેજ સુર લોકો સખત બંધન કહે છે. તેને છેદીને, કામસુખનો ત્યાગ કરીને, કોઈ પણ બાબતની અપેક્ષા વિનાના મનુષ્યો પ્રમજ્યા ગ્રહણ કરે છે. (૧૩)

જેમ પોતે બનાવેલી જાળમાં કરોળિયો દોડે છે, તેમ વિષયાસક્ત પુરુષ તૃષ્ણાના પ્રવાહમાં તણાય છે. પણ આ તૃષ્ણાપ્રવાહને રોકીને, વિષયસુખનો ત્યાગ કરીને, કોઈ પણ બાબતની અપેક્ષા વિનાના મનુષ્યો પ્રમજ્યા ગ્રહણ કરે છે. (૧૪)

સંસારસમુદ્રને તરવાની ઇચ્છાવાળા હે પુરુષ ! આગળની તૃષ્ણાનો નાશ કર, પછવાડેની તૃષ્ણાનો નાશ કર, વચલી તૃષ્ણાનો ત્યાગ કર; જે તારું મન સર્વત્ર વિષયથી મુક્ત હશે, તો ફરીથી તને જન્મમરણ પ્રાપ્ત થશે નહિ. ^૨ (૧૫)

જે પ્રાણી તર્કમાં ચૂંચાયેલો છે, તીવ્ર રાગવાળો છે, સુખનેજ શોધવાવાળો છે, તેની તૃષ્ણા વધારે ને વધારે વધે છે અને તેનું બંધન મજબૂત થતું જાય છે. (૧૬)

જે (જ્ઞાનથી) શંકાનું સમાધાન કરે છે, અપ્રમત્ત છે અને અશુભ ભાવનાવાળો ^૩ છે, તે મારતું બંધન દૂર કરે છે-કાપી નાખે છે. (૧૭)

૧ જે સંન્યાસી થઈ ફરીથી ગૃહસ્થાશ્રમમાં જોડાવા ઇચ્છા રાખે છે, તેને ઉદ્દેશી આ શ્લોક લખેલો છે.

૨. આગળની, પાછળની અને વચલી એટલે ભવિષ્યકાળની, જૂતકાળની અને વર્તમાનકાળની તૃષ્ણાનો નાશ કરવાનો છે.

૩. રક્ત, માંસ, મળમૂત્રાદિથી ભરેલું આ શરીર તુચ્છ છે,

જે અહંતદશાએ પહોંચ્યો છે, જે નિર્ભય બન્યો છે, જેની તૃષ્ણા નાશ પામી છે અને જે પાપરહિત છે, તેણે જીવનના કાંટા તોડી નાખ્યા છે; તેને વાસ્તે આ છેવટનું શરીર છે. (ફરીથી તેને જન્મ લેવો પડતો નથી.) (૧૮)

જે તૃષ્ણારહિત છે, જે રાગરહિત છે, જે શબ્દો અને તેનું રહસ્ય (નિરુક્તિ) સમજે છે, જે શબ્દોનો પૂર્વાપર સંબંધ સમજે છે, તે અતિમ શરીરી મહાબુદ્ધિમાન અને મહાપુરુષ કહેવાય છે.

“મેં સર્વ પર જય મેળવ્યો છે, હું સર્વ જાણું છું, સર્વ પ્રકારની સ્થિતિમાં હું અલિપ્ત છું, મેં સર્વનો ત્યાગ કર્યો છે, તૃષ્ણાના ક્ષયથી હું મુક્ત છું, સર્વ મારી મેળે શીખીને, હું કોને મારા ગુરુ તરીકે ઓળખાવું ?”x (૨૦)

ધર્મનું દાન સર્વ દાન કરતાં શ્રેષ્ઠ છે, ધર્મનો રસ સર્વ રસ કરતાં વધારે સ્વાદિષ્ઠ છે, ધર્મનું સુખ સર્વ સુખ કરતાં શ્રેષ્ઠ છે, તૃષ્ણાનો ક્ષય સર્વ દુઃખનો જય કરે છે. (૨૧)

સંસારસમુદ્રથી પાર જવાની ઇચ્છા નહિ કરનાર તુચ્છ બુદ્ધિવાળાનો નાશ ભોગવેલવ કરે છે; ભોગવેલવની તૃષ્ણાથી તુચ્છ બુદ્ધિવાળો પુરુષ, બીજાનો નાશ કરતો હોય તેમ પોતાનોજ નાશ કરે છે. (૨૨)

ક્ષેત્ર નકામા છોડવાથી પાપમાલ થાય છે; મનુષ્યો મનોવિકા-

એવો વારંવાર વિચાર કરી શરીર ઉપરથી આસક્તિ ઘટાડવી તેને અશુભ ભાવના કહે છે.

x ત્યારે શ્રીબુદ્ધદેવ બોધિગાન પ્રાપ્ત કર્યા પછી કાશી તરફ ઉપદેશ આપવાને જતા હતા, ત્યારે રસ્તામાં ઉપક નામના દિગંબર જૈનસાધુ તેમને મળ્યા; ત્યારે તે સાધુએ શ્રીબુદ્ધદેવને પ્રશ્ન પૂછ્યો: “આપ જન હો? આપના ગુરુ કોણ છે?” તેના પ્રત્યુત્તરરૂપે આ શ્લોક છે. (જુઓ પૃષ્ઠ ૮૮.)

રથી પાયમાલ થાય છે. તેટલા માટે જેના વિકારો નાશ પામ્યા છે, તેવા પુરુષને આપેલું દાન મોટા ફળવાળું છે. (૨૩)

ક્ષેત્ર નકામા છોડવાથી પાયમાલ થાય છે, મનુષ્યો દ્રેવથી પાયમાલ થાય છે, તેટલા માટે દ્રેવરહિત પુરુષને આપેલું દાન મોટા ફળવાળું છે. (૨૪)

ક્ષેત્ર નકામા છોડવાથી પાયમાલ થાય છે, મનુષ્યો મોહથી પાયમાલ થાય છે; તેટલા માટે મોહરહિત પુરુષને આપેલું દાન મોટા ફળવાળું છે. (૨૫)

પ્રકરણ ૨૫ મું-ભિક્ષુવર્ગ

આંખનો સંયમ હિતકારી છે, કાનનો સંયમ હિતકારી છે, પ્રાણનો સંયમ હિતકારી છે, જીભનો સંયમ હિતકારી છે. (૧)

શરીરનો સંયમ હિતકારી છે, વાણીનો સંયમ હિતકારી છે, વિચારનો સંયમ હિતકારી છે, સર્વ પ્રકારનો સંયમ હિતકારી છે; સર્વ જાળતોનો સંયમ કરનાર ભિક્ષુ સર્વ દુઃખથી મુક્ત થાય છે. (૨)

જેણે હાથનો સંયમ કર્યો છે, જેણે પગનો સંયમ કર્યો છે, જેણે વાણીનો સંયમ કર્યો છે, જે સારી રીતે સંયત છે, જે આત્મિક જાળતોમાં આનંદ માને છે, જે સમાધિસ્થિત છે, જે એકાકી છે અને જે સંતોષી છે, તેને ભિક્ષુ કહે છે. (૩)

જે ભિક્ષુએ ગુણનો સંયમ કર્યો છે, જે મિતલાષી છે, જે ઉદ્ધત નથી, જે ધર્મ અને તેનો અર્થ પ્રકાશે છે તેનું વચન મધુર હોય છે. (૪)

જે ભિક્ષુ ધર્મમાં આરામ માને છે, જે ધર્મમાં રમે છે, જે ધર્મનું સદા ચિંતન કરે છે, જે ધર્મનું સ્મરણ કરે છે, તે ભિક્ષુક સદ્ધર્મથી કદાચિ પતિત થતો નથી. (૫)

પોતાને મળેલી વસ્તુને લિશ્તુએ ઓછી ગણવી નહિ અને ખીલ્લને મળેલી વસ્તુની ધખ્યા કરવી નહિ; જે લિશ્તુ ખીલ્લના લાભની ધખ્યા કરે છે તેને કદાપિ શાંતિ મળતી નથી. (૬)

પોતાને ઘયેલા થોડા પણ લાભને જે લિશ્તુ થોડા માનતો નથી, એવા શુદ્ધ જીવનવાળા અને અપ્રમત લિશ્તુની દેવો પણ પ્રશંસા કરે છે. (૭)

નામરૂપાત્મક બાહ્ય વસ્તુઓમાં જેને મમત્વલાવ ગિલકુલ નથી અને જે નાશ પામેલી વસ્તુનો શોક કરતો નથી, તેને લિશ્તુ કહે છે. (૮)

જે લિશ્તુ દયાથી વર્તે છે, જે યુદ્ધના શાસનમાં આનંદ માને છે, તે લિશ્તુ સર્વ સંસ્કારનો નાશ થવાથી સુખ અને પરમ શાંતિરૂપ નિર્વાણ મેળવશે. (૯)

હે લિશ્તુ ! આ હોલી ખાલી કર; ખાલી કરવાથી તે જલદીથી ચાલશે અને તું રાગદ્વેષનો નાશ કરી નિર્વાણ પ્રાપ્ત કરીશ. (૧૦)

પાંચને કાપી નાખો; પાંચને તજ દો; પાંચને વધારો; પાંચનો સંગ જેને છૂટ્યો છે, એવા લિશ્તુને ઓઘતીણું (પૂરને ઓળંગીને પેલી પાર ગયેલો) કહે છે^૧ (૧૧)

હે લિશ્તુ ! ધ્યાન કર; પ્રમાદી થતો ના; ઇન્દ્રિય સુખમાં તારા મનને ચોંટાડતો નહિ કે જેથી તારા પ્રમાદને લીધે નરકમાં તપાવેલો લોઢાનો ગોળો તારે ગળવો ન પડે અને ણળતી વખતે આ

૧ મિથ્યા કલ્પના, સંશય, મિથ્યાવ્રત, વિષયલોગેષ્ઠા અને દ્વિંસા-આ પાંચ હલ્લકી ગતિમાં લઈ જનારાં કારણોને કાપી નાખો; રૂપરાગ, અરૂપરાગ, અહંકાર, અસ્થિરતા અને અવિદ્યા-આ પાંચને તજ દો. શ્રદ્ધા, ઉત્સાહ, સ્મૃતિ, સમાધિ અને પ્રજ્ઞા-આ પાંચને વધારો. લોભ, દેવ, મોહ, માન અને મિથ્યા કલ્પના-આ પાંચનો જેને સંગ છૂટ્યો છે, તે સંસારરૂપી નદીના પૂરને ઓળંગી ગયો છે.

હુઃખ છે એમ કહી રહ્યું ન પડે. (૧૨)

જ્ઞાન સિવાય ધ્યાન નથી, ધ્યાન સિવાય જ્ઞાન નથી; જેને જ્ઞાન તથા ધ્યાન છે, તે નિર્ગોષ્ટ્રની સમીપમાં છે. (૧૩)

જે સિદ્ધ શૂન્ય ધરમાં રહે છે, જેનું ચિત્ત શાંત છે, તથા જે ધર્મ ખરાબર સમજે છે, તેને અલૌકિક સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. (૧૪)

જ્યારે પાંચ રસ્કંધની ઉત્પત્તિ અને વિનાશનું કારણ તે જાણે છે, ત્યારે નિર્ગોષ્ટ્ર જાણનારને મળતું સુખ અને આનંદ તેને મળે છે (૧૫)

સુર સિદ્ધુએ સૌથી પ્રથમ આ પ્રમાણે વર્તવું:—ઇન્દ્રિયનો નિશ્ચય કરવો, સંતોષ રાખવો, ધર્મ પ્રમાણે સંયમ કરવો; કલ્યાણ કરવાવાળા, શુદ્ધ જીવનવાળા અને અપ્રમત્ત એવા મિત્રો કરવા, સર્વની સાથે હળીમળીને ચાલવું, પોતાના આચાર ખરાબર પાળવા; આથી બહુજ આનંદ થશે અને સર્વ દુઃખનો અંત આવશે.

જેવી રીતે વસિકા નામનો છોડવો કરમાયેલાં ફૂલોનો ત્યાગ કરે છે, તેવી રીતે હે સિદ્ધુઓ ! રાગદ્વેષનો ત્યાગ કરો. (૧૮)

જે સિદ્ધુએ પોતાના શરીર, વાણી અને મનનો સંયમ કર્યો છે, જે સમાધિસ્થ છે અને જેણે જગતની લાલચોનો ત્યાગ કર્યો છે તેને શાંત કહે છે. (૧૯)

હે સિદ્ધુ ! તારા આત્માને તારી જાતે જાગૃત કર; તારી મેળે તારી પરીક્ષા કર; આવી રીતે તું તારું પોતાનુંજ રક્ષણ કરીને અને અપ્રમત્ત થઈને સુખમાં રહીશ. (૨૦)

આત્માજ આત્માનો નાથ છે; આત્માજ આત્માનું આશ્રય-સ્થાન છે. જેવી રીતે વ્યાપારી સારા ઘોડાને કાબૂમાં રાખે છે, તેવી રીતે તમે આત્માને કાબૂમાં રાખો. (૨૧)

૨ પાંચ રસ્કંધનાં નામ-(૧) રૂપ, (૨) વેદના, (૩) સંજ્ઞા, (૪) સંસ્કાર અને (૫) વિજ્ઞાન.

જે ભિક્ષુ આનંદપૂર્ણ થઈને પુદ્ગલા શાસનમાં પ્રસન્ન રહે છે, તે સર્વ પ્રકારના સંસ્કારોના નાશરૂપ સુખ અને પરમશાંતિ રૂપ નિર્વાણ પ્રાપ્ત કરે છે. (૨૨)

જે ભિક્ષુ તરીકે નાની વયનો હોવા છતાં પુદ્ગલા સિદ્ધાંતોમાં પૂર્ણ મન લગાડે છે, તે વાદળાંથી મુક્ત થયેલા ચંદ્રમાની માફક આ વિશ્વને પ્રકાશિત કરે છે. (૨૩)

પ્રકરણ ૨૬ મું-બ્રાહ્મણવર્ગ

હે બ્રાહ્મણ! તૃષ્ણારૂપી ઝરાને વહેતો અટકાવવા કામનાઓને દૂર કર; ઉત્પન્ન થયેલી વસ્તુઓના ક્ષયનું કારણ જ્યારે તું સમજીશ, ત્યારે અનુત્પન્ન વસ્તુ (નિર્વાણ) ને તું જાણીશ. (૧)

ધ્યાન અને સંયમ-આ બે માર્ગમાં જ્યારે બ્રાહ્મણ પારગામી થાય છે, ત્યારે તે જ્ઞાનીના સર્વ પ્રકારનાં બંધનો તૂટી જાય છે. (૨)

જેને વાસ્તે આ કિનારો* નથી, તેમજ સામે કિનારો નથી, તેમજ બન્ને કિનારા નથી, તે નિર્ભય અને બંધનરહિત પુરુષને હું બ્રાહ્મણ કહું છું. (૩)

જે વિચારવાન છે, જેમાંથી રજોગુણ જતો રહ્યો છે, જે સ્થિર છે, જે કૃતકાય છે, જે વિકારરહિત છે અને જેણે ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ વસ્તુ મેળવી છે, તેને હું બ્રાહ્મણ કહું છું. (૪)

સૂર્ય દિવસે પ્રકાશે છે, ચંદ્ર રાત્રિએ પ્રકાશે છે; હથિયાર-વાળો ક્ષત્રિય થોભે છે, ધ્યાન કરતો બ્રાહ્મણ હીપે છે; પણ શ્રી-પુદ્ગલ દિવસે તેમજ રાત્રિએ-સર્વ કાળમાં પ્રકાશે છે. (૫)

* આ બે કિનારાનો અર્થ ટીકા લખનાર જણાવે છે કે, બાહ્ય તથા આંતર ઇન્દ્રિયો; અર્થાત્ જેને કર્મ તથા જ્ઞાન-ઇન્દ્રિયથી ઉત્પન્ન થયેલ સુખદુઃખ તરફ રાજ કે દ્વેષ નથી તે બ્રાહ્મણ છે.

જેણે પાપનો ત્યાગ કર્યો છે, તે ઉપરથી તે બ્રાહ્મણ છે; જે સમભાવથી ચાલે છે તે શ્રમણ છે; જે પોતાના મળને પ્રવ્રજિત કરે છે, (અર્થાત્ નસાડી મૂકે છે) તેને પ્રવ્રજિત (સંન્યાસી) કહે છે. (૬)

કોઈએ બ્રાહ્મણ ઉપર પ્રહાર કરવો નહિ; તેમજ બ્રાહ્મણે પ્રહાર કરનાર પર તૂટી પડવું નહિ; બ્રાહ્મણને મારનારને ધિક્કાર હો, પણ પ્રહાર કરનાર પર તૂટી પડનાર બ્રાહ્મણને વિશેષ ધિક્કાર હો. (૭)

પોતાને પ્રિય લાગતી વસ્તુમાંથી મનને પાછું હટાવવું એમાં કોઈ બ્રાહ્મણનું ઓછું કલ્યાણ નથી. બીજાનું નુકસાન કરનારી બુદ્ધિ જેમ જેમ જતી રહે છે, તેમ તેમ દુઃખ પણ જતું રહે છે. (૮)

જેણે કાયાથી, વાણીથી કે મનથી દુઃકૃત કયું નથી અને આ ત્રણ બાબતમાં જે સંયમી છે, તેને હું બ્રાહ્મણ કહું છું. (૯)

જેવી રીતે અગ્નિહોત્રી બ્રાહ્મણ અગ્નિને નમસ્કાર કરે છે, તેવી રીતે શ્રીબુદ્ધે ઉપદેશોલો ધર્મ જે શીખવે તે શુરુ તરફ આદર સંહિત પૂજ્યભાવ બતાવવો જોઈએ. (૧૦)

જટા ધારણ કરવાથી, અથવા ગોત્રથી, અથવા જન્મથી કોઈ બ્રાહ્મણ થતો નથી; જેનામાં સત્ય અને ધર્મ છે, તેજ પવિત્ર છે અને તેજ બ્રાહ્મણ છે. (૧૧)

હે મૂઢમતિ ! જટા ધારણ કરવાથી અથવા મૃગચર્મ પહેરવાથી લાભ શો ? અંદર તો તૃષ્ણાનું ગહન વન છે અને બાહ્યને તું શુદ્ધ કરે છે. (૧૨)

મલિન વસ્ત્ર ધારણ કર્યા હોય, નસો દેખાય એવો અતિ દુર્બળ થઈ ગયો હોય, છતાં વનમાં એકલો જે ધ્યાન કરે છે, તેને હું બ્રાહ્મણ કહું છું. (૧૩)

જન્મ ઉપરથી અથવા અમુક માતાથી ઉત્પન્ન થયો છે તે

ઉપરથી હું કોઈને બ્રાહ્મણ કહેતો નથી. તે ઉદ્ધત પણ હોય અથવા શ્રીમંત પણ હોય; પણ જે ગરીબ છે, તેમજ સંગરહિત છે, તેને હું બ્રાહ્મણ કહું છું. (૧૪)

જેણે સર્વ પ્રકારની બેડીઓ કાપી નાખી છે, જે ભયરહિત છે, જે સંગરહિત છે અને જે બંધનરહિત છે, તેને હું બ્રાહ્મણ કહું છું. (૧૫)

દ્વેષરૂપી દોરી, રાગરૂપી દોરડું, અથદ્વારૂપી સાંકળ અને તેને લગતી બીજી વસ્તુઓને અનુક્રમે કાપીને, અજ્ઞાનરૂપી અડચણને દૂર કરી જ્ઞાન મેળવનારને હું બ્રાહ્મણ કહું છું. (૧૬)

જેણે કોઈ પણ પ્રકારનો ગુનો કયો નથી, છતાં જે ઠપકો, ચાપકા અને બંધન સહન કરે છે અને ક્ષમારૂપી બળ એજ જેનું લક્ષકર છે, તેને હું બ્રાહ્મણ કહું છું. (૧૭)

જે ક્રોધરહિત છે, સુશીલ છે, સદ્ગુણી છે, તૃષ્ણારહિત છે, નિતેન્દ્રિય છે અને ચરમશરીરી છે, તેને હું બ્રાહ્મણ કહું છું. (૧૮)

જેવી રીતે કમળના પાંદડા પર જળનું ટીપું અથવા સોયની અણી પર સરસવનો દાણો ચોટતો નથી, તેમ જે વિષયસુખમાં લીન થતો નથી, તેને હું બ્રાહ્મણ કહું છું. (૧૯)

જે અહીંયાંજ પોતાના દુઃખનો અંત જાણે છે, તેવા ભારરહિત થયેલા વિરક્ત મનુષ્યને હું બ્રાહ્મણ કહું છું. (૨૦)

જેનું જ્ઞાન ગંભીર છે, જે બુદ્ધિમાન છે, જે સારાસાર સમજે છે અને જેણે ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ વસ્તુ પ્રાપ્ત કરી છે, તેને હું બ્રાહ્મણ કહું છું. (૨૧)

જે સંસારી તેમજ ત્યાગી બન્નેથી તદ્દન અલગ રહે છે, જે ઘેરઘેર ભટકતો નથી અને જે ઇચ્છારહિત છે, તેને હું બ્રાહ્મણ કહું છું. (૨૨)

જે ત્રસ (જંગમ) તથા સ્થાવર પ્રાણીઓ તરફ દયા રાખીને

કોઈ પણ જીવની ધાત કરતો નથી અથવા કરાવતો નથી, તેને હું
પ્રાદક્ષણ કહું છું. (૨૩)

જે વિરુદ્ધ લોકોની સાથે પણ અવિરુદ્ધતાથી વર્તે છે, જે જી-
લમી લોકોની સાથે પણ નમ્ર છે, જે લોભી મનુષ્યોની વચમાં
પણ નિર્લોભી છે, તેને હું પ્રાદક્ષણ કહું છું. (૨૪)

સોયની અણી પરથી સરસવનો દાણો જેમ ખરી પડે તેમ જે-
નામાંથી રાગ, દ્વેષ, અભિમાન અને કપટ ચાલ્યાં ગયાં છે, તેને
હું પ્રાદક્ષણ કહું છું. (૨૫)

કોઈને પણ દુઃખ ઉત્પન્ન ન કરે તેવી નમ્ર, સત્ય અને હિત-
કારક વાણી જે બોલે છે, તેને હું પ્રાદક્ષણ કહું છું. (૨૬)

લાંબું અથવા ટૂંકું, નાનું અથવા મોટું, સારું અથવા નકારું,
કાંઈ પણ બીજાએ નહિ આપેલું જે આ જગતમાં ગ્રહણ કરતો
નથી, તેને હું પ્રાદક્ષણ કહું છું. (૨૭)

જેને આ લોક કે પરલોક સંબંધી આશા નથી, એવા વાસના-
રહિત વિરક્ત મનુષ્યને હું પ્રાદક્ષણ કહું છું. (૨૮)

જે તૃપ્તારહિત છે, જે સત્ય સમજીને શંકારહિત થયો છે,
અમરત્વરૂપ નિર્વાણનું જેને પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન છે, તેને હું પ્રાદક્ષણ
કહું છું. (૨૯)

જેણે પુણ્ય તથા પાપ બન્નેનો સંગ છોડ્યો છે, એવા ચોકરહિત,
પાપરહિત અને અશુદ્ધિરહિત પુરુષને હું પ્રાદક્ષણ કહું છું. (૩૦)

જે ચંદ્ર સમાન નિર્મળ છે, શુદ્ધ છે, સુમનસ છે, કલંકરહિત
છે તથા સંસારમાં બંધન કરનાર આશારહિત છે, તેને હું પ્રાદક્ષણ
કહું છું. (૩૧)

જે આ કાલ્પમય દુર્ગમ સંસાર અને અવિદ્યાની પેલી પાર
ગયો છે, જે આ સંસારસમુદ્ર ઓળંગીને પેલી પાર ગયો છે, તેવા
વિચારશીલ, દૃઢ, સંકેહરહિત, આસક્તિરહિત અને સંતોષી
પુરુષને હું પ્રાદક્ષણ કહું છું. (૩૨)

બધી કામનાઓનો ત્યાગ કરીને, ઘરખાર તણને જે સંન્યાસ લે છે, તેવા દામદેવનો ક્ષય કરનાર પુરુષને હું પ્રાદક્ષણ કહું છું. (૩૩)

તૃષ્ણાઓનો ત્યાગ કરીને ઘરખાર તણને જે સંન્યાસ લે છે, તેવા તૃષ્ણાનો નાશ કરનાર પુરુષને હું પ્રાદક્ષણ કહું છું. (૩૪)

જેણે મનુષ્યસંબંધી બંધન તોડી નાખ્યાં છે, જેણે દેવસંબંધી બંધન તોડ્યાં છે અને જેણે સર્વ પ્રકારનાં બંધન તોડ્યાં છે, તેને હું પ્રાદક્ષણ કહું છું. (૩૫)

જેણે રતિ (સુખ આપનાર વસ્તુ) અથવા અરતિ (દુઃખ આપનાર વસ્તુ) નો ત્યાગ કર્યો છે, જે શાંત છે, જે (પુનર્જન્મના કારણરૂપ) ઉપાધિરહિત છે, જે સર્વ લોકને જીતનાર વીર છે, તેને હું પ્રાદક્ષણ કહું છું. (૩૬)

જે સર્વ જાજીએ પ્રાણીમાત્રની ઉત્પત્તિ તથા નાશ જીએ છે, જે આસક્તિરહિત છે, જે સુગત (સારે માર્ગે ચાલનાર) છે અને જે શુદ્ધ (ખીલેલી શુદ્ધિવાળો) છે, તેને હું પ્રાદક્ષણ કહું છું. (૩૭)

દેવો, મનુષ્યો કે ગંધર્વો જેની ગતિ જાણી શકતા નથી, જેની વાસનાઓનો ક્ષય થયો છે, એવા અહંતને હું પ્રાદક્ષણ કહું છું. (૩૮)

જે આગળ, પાછળ કે વચમાં કોઈ પણ વસ્તુને 'મારી પોતાની' એમ કહેતો નથી, જે ગરીબ છે અને આસક્તિરહિત છે, તેને હું પ્રાદક્ષણ કહું છું. (૩૯)

જે પુરુષાર્થી, ઉમદા, વીર, મહર્ષિ, જીન, નિષ્કામી, સિદ્ધ અને શુદ્ધ છે, તેને હું પ્રાદક્ષણ કહું છું. (૪૦)

જે પોતાનો પૂર્વજન્મ જાણે છે, જે સ્વર્ગ તથા નરક જોઈ શકે છે, જેનાં જન્મમરણ પૂરાં થઈ ગયાં છે, જે સંપૂર્ણ જ્ઞાનવાન છે, જે મહર્ષિ છે અને જે સર્વ રીતે સંપૂર્ણ છે, તેને હું પ્રાદક્ષણ કહું છું. (૪૧)

શ્રીબુદ્ધનાં વિવિધ શિક્ષણો

ભૂતદયા ધર્મ

તે' કહ્યું કે તારી જાતિને છાજે તેવી અને કીર્તિવંત કૃણ લાવી આપે તેવી આહુતિ ધર્મને સારુ આપવાને તૈયાર થા; પણ હું કહું છું કે, ખીજને હુઃખ આપીને મળતા કૃણની મને ઇચ્છા નથી. લાવિધ્યમાં મળનારા કૃણની ઇચ્છાથી એક નિરપરાધી પ્રાણીનો ભોગ આપવો, તે જો કૃણ શાશ્વત હોય તોપણ દયાર્દ્ર હૃદયના સજ્જનને વાસ્તે અયોગ્ય કાર્યજ કહેવાય અને જો તે કૃણ અનિત્ય હોય તો તેવા કાર્ય વિષે તો કહેવુંજ શું ?

અને જો કે ખરો ધર્મ આત્મસંયમ, નૈતિક વ્યવહાર અને વિકારોના અભાવરૂપ વર્તનના તદ્દન જીહ્વાનિયમમાં સમાયેલો ન હોત, તોપણ જ્યાં શ્રેષ્ઠ બદલો પ્રાણીવધ કરવાથી મળે તેમ દર્શાવવામાં આવે છે, તેવા યજ્ઞનિયમને અનુસરવું તે યોગ્ય ગણાય નહિ.

ખીજને હુઃખ દેવાથી હુનિયામાં ને હુનિયામાંજ મળતા સુખને, સુસ પુરુષ અને સહૃદય પુરુષ ધિક્કારે છે; તો પછી આપણાથી અદૃશ્ય અને ખીજ હુનિયામાં જો તે મળવાનું હોય તો કેટલું વધારે ધિક્કારને પાત્ર થાય ? જે મનુષ્ય એકસો વર્ષ સુધી મહિને મહિને હજાર યજ્ઞ કરે છે તે, જે મનુષ્ય પ્રાણીમાત્ર તરફ માયાણુ

છે અને દયા બતાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે, તેને સોળમે ભાગે પણ નથી.
(અશ્વધોપતું બુદ્ધચરિત્ર)

જેવી રીતે માતા પોતાની જિંદગીના જોખમે પણ પોતાના બાળકનું—એકના એક બાળકનું રક્ષણ કરે છે, તેવીજ રીતે દરેક મનુષ્યે સર્વ પ્રાણી તરફ ‘મૈત્રીભાવના’ ખીલવવી જોઈએ.

દરેક મનુષ્યે આખા જગત પ્રતિ—બિંચે, નીચે, સર્વ જાનુએ નિરંતર, ધિક્કાર વિના તેમ વૈર વિના શુભેચ્છા રાખવી જોઈએ.
(મૈત્રા સૂત)

ધર્મશાસ્ત્રો કહે છે: “ દરેક પ્રાણી તરફ દયાળુ અને પરોપકારી થા; જગતમાં શાંતિ ફેલાવ; જો કોઈ પણ વધ્ય વસ્તુ તારા જોવામાં આવે તો તારું હૃદય કૃપા અને દયાથી પીગળવું જોઈએ.”
(શા-મી-દ્યુમ્ન-યમ-લીસ)

સર્વ જીવતાં પ્રાણી પ્રતિ મારા હૃદયને પ્રેમાળ બનાવવા ઇચ્છું છું.
(ફા-પેત-હોંગ-ટીશ-કોંગ)

દરેક જીવતાં પ્રાણીનું મારે દુઃખથી રક્ષણ કરવું જોઈએ.

ધર્મિક સૂત્રમાં ગૃહસ્થધર્મ

આ દુનિયામાં મજબૂત અને નબળાં સઘળાં પ્રાણીને ઈજા કરવાનું બંધ કરીને જીવતાં પ્રાણીનો તેણે વધ કરવો નહિ અને ખીન્ન વધ કરનારને અનુમોદન આપવું નહિ. (ટા-ચાંગ-ઓ-કિંગ)

ખીન્ન ત્યાગ કરવાલાયક પાપ આ છે:—ચોરી, અપ્રદક્ષિણ, અસત્ય, નશો ચઢે તેવા પ્રવાહી પદાર્થનું સેવન અને મોજમ-નની જિંદગી.

મનુષ્યે માતાપિતાનું આજ્ઞાકિત રીતે પોપણ કરવું જોઈએ અને ઉચ્ચ પ્રકારનો વેપાર કરવો જોઈએ.

મનુષ્ય પોતાને હાથે વધ કરે અથવા ખીન્ન પાસે વધ કરાવે અથવા વધનું કાચું ખુશીથી જુએ તો તે સઘળાં ‘પાપ’ છે; કારણ

કે તે સઘળાંને ‘મહાન નિયમ’ માં પ્રતિબેધ છે અને ખીજી ઘણી ચીજો જેતું એક પછી એક લઈ વર્ણન કરવું મુશ્કેલ છે, તેને ‘મહાન નિયમ’ માં પ્રતિબેધ છે. (શા-મી-દ્યુ-ઈ-યેઓ-લાઇઝ)

ભિક્ષુઓના ધર્મ

તેણે વિચારવંત થઈને મનની અંદર ઉત્પન્ન થતી સઘળી વાસનાઓનો નિરોધ કરતાં શીખવું. તેણે અભિમાન કરવું નહિ; કારણ કે સજ્જનો તેમાં આનંદ પામતા નથી. તેણે ખીજાં કરતાં પોતાની જાતને ઉત્તમ ગણવી નહિ.

જેમ સમુદ્રના મધ્ય ભાગમાં (ગંભીરતા-ઊંડાણને લીધે) કલ્લોલ ઉત્પન્ન થતા નથી, પણ તે ભાગ તો શાંતજ હોય છે, તેમ ‘ભિક્ષુ’એ ઇચ્છારહિત અને શાંત થવું. તેણે ચક્ષુથી વિવિધરૂપ આકૃતિઓ જોવાને લોભી ન થવું; તેણે દેશવિદેશની વાતોથી કાન દૂર રાખવા; તેણે મિષ્ટાન્નની લાલસા ન રાખવી; તેણે જગતમાં કોઈ ચીજની ઇચ્છા ન રાખવી; જ્યારે તે રોગગ્રસ્ત થાય ત્યારે તે ભિક્ષુએ દિલગીર ન થવું; ભયથી તેણે કંપવું નહિ; તેણે ‘ધ્યાની’ થવું પણ પરછિદ્ર જોવાં નહિ; તેણે સ્વપ્નનો અને શુકનનો ભાવ સમજાવવો નહિ; તેમજ જ્યોતિષ જોવું નહિ; વળી તેણે પક્ષી-ઓના નાદનો અર્થ કરવો નહિ; ખડુખોલા શ્રમણ પાંસેથી ઘણી વાતો સાંભળીને તેણે ક્રોધી ન થવું તેમજ અપ્રિય શબ્દ બોલવા નહિ. કારણ કે ‘સજ્જનો’ તિરસ્કાર કરતા નથી. (ગુરતક સૂત)

(ગૌતમ બુદ્ધના છેલ્લા વ્યાખ્યાનમાં નીચલો ફકરો માલૂમ પડે છે. તે ફકરો ‘તમારો મોક્ષ જાતેજ સાધી લો’ આ વાક્યનું વધારે સ્પષ્ટીકરણ છે.)

હો આનંદ! જે મનુષ્ય હમણાં અથવા મારા મરણ પછી પોતાની જાતનાજ દીપ અને આશ્રયરૂપ થશે, ખીજાના આશ્રય વાસ્તે આધાર રાખશે નહિ, પણ સત્યને દીપ તથા આશ્રયરૂપ

દૃઢ રીતે ગણીને પોતાના પંડ સિવાય બીજા કોઈ ઉપર આધાર રાખશે નહિ, તે 'ભિક્ષુ' જ સર્વોચ્ચ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરશે; પણ તેને વાસ્તે તેઓએ શીખવાની અભિલાષા બતાવવી જોઈએ.

કર્મ

મનુષ્યે કરેલાં શુભ અને અશુભ કાર્યમાંનું કોઈ પણ અનુપયોગી નથી; કારણ કે તે સઘળાંને કોઈક પ્રકારનાં ફળ આવે છે. આંધણાં શુભ અને અશુભ કાર્યો છાયાની પેઠે આપણને અનુસરે છે.

(કૌ-શા-દીગ-ટાસ-કીંગ)

આપણા કાર્યનો નાશ નથી; તેનો નિઃસંશય બદલો મળે છે.

(કોમ્પલીય સૂત)

પુરુષ યા સ્ત્રીએ દાનથી, ધાર્મિક વૃત્તિથી અને આત્મસંયમથી પવિત્ર દેવાલયમાં, બૌદ્ધધર્મી સંઘમાં, અમુક વ્યક્તિમાં, મુસાદ્દરમાં, તેના પિતામાં, તેની માતામાં, અથવા જ્યેષ્ઠ બંધુમાં જે ભંડાર એકઠો કર્યો હોય છે તેજ ખરા છે.

આ શુભ ભંડાર ચોક્કસ છે; તે જતો રહેતો નથી. જો કે મનુષ્ય આ સંસારના ક્ષણવિનશ્વર ધનનો ત્યાગ કરે છે, તોપણ તે મનુષ્ય આ ભંડારને સાથે લેતો જાય છે.

જે ભંડાર ખીજતું ભૂંડું કરતો નથી અને જેની ચોર ચોરી કરી શકતો નથી, તેવો ભંડાર મેળવવો હોય તો સુર પુરુષે શુભ કાર્ય કરવાં, એટલે ભંડાર એની મેળેજ આવી જશે. (નિલિકંદ સૂત)

જેમ જીવતા વૃક્ષને મૂળ સહિત ઉખેડી નહિ નાખતાં ફક્ત ઉપરથી કાપવામાં આવે છે તો ફરીથી તે વૃક્ષ જીગી નીકળે છે, તેજ રીતે જો વિષયાભિરુચિને જરા પણ ભાગ ઉન્મૂલ કર્યા સિવાયનો રહ્યો હોય, તો તે મનુષ્યને ફરી ફરીને જન્મ લઈ દુઃખ ભોગવવાં પડશે.

(ઉદાનવર્ગ)

જે મનુષ્ય અધર્મ પર પ્રીતિ રાખે છે, તે દુર્ભાગ્યને આમંત્રણ

આપે છે. હુલાંચ તો તેના શબ્દના પ્રતિધ્વનિરૂપ છે.

જે મનુષ્ય શુભાચરણ કરે છે તે સુખ પામે છે. સુખ તેવા મનુષ્યની પાછળ છાયાની માફક અનુસરે છે.

સત્ય વાણી

ગુરૂના ઉપદેશ પ્રમાણે વાણીના ચાર ગુણો નીચે પ્રમાણે હોવા જોઈએ:—

(૧) તે વાણી સારી રીતે બોલવી જોઈએ.

(૨) તે અન્યાયયુક્ત નહિ પણ ન્યાયયુક્ત હોવી જોઈએ.

(૩) તે અપ્રિય નહિ પણ પ્રિય હોવી જોઈએ.

(૪) તે અસત્ય નહિ પણ સત્ય હોવી જોઈએ.

હૃદયને અનુપયોગી એકસો શ્લોકનો ઉચ્ચાર કરવા કરતાં મનુષ્યે શાંતિ આપે તેવા જ્ઞાનનો એક શબ્દ બોલવો વધારે ઉત્તમ છે.

મનુષ્ય જન્મે છે ત્યારે સુખમાં કુહાડી સહિત જન્મે છે અને તે કુહાડી વતી ખરાબ શબ્દ બોલીને, મનુષ્ય પોતાનો જ નાશ કરે છે.

(કેશલીય સૂત)

જે વાણી પોતાને પશ્ચાત્તાપ ઉપજાવતી નથી, તેમજ બીજાને કાંઈ પણ ઇજા કરતી નથી, તેવી વાણી બોલનારજ ‘સારું’ બોલે છે.

મનુષ્યે એવાં પ્રિય વચન બોલવાં જોઈએ કે, જેનો ઉચ્ચાર થતાં બીજાં મનુષ્યો આનંદ પામે, ખુશીથી તેનો સ્વીકાર કરે અને તે વચનનો અનાદર ન કરે.

સત્ય બોલવું તે અમૃત તુલ્ય છે. સત્ય અનુપમ છે. સત્ય ન્યાયયુક્ત ને શુભ વસ્તુને વળગી રહે છે. એમ સુજ્ઞા બધાંવે છે.

મતાંતરો અને ધર્માનુયાયીઓ

જે મનુષ્ય તત્ત્વજ્ઞાનની એક વિચારશ્રેણિને વળગી રહીને બધાંવે છે કે, આ ઉત્તમોત્તમ છે અને તેને સૌથી શ્રેષ્ઠ ગણી તે.

નાથી ભિન્ન એવી દરેક વિચારપદ્ધતિને હલકી ગણે છે, તે મનુષ્યે હંશુ વાદવિવાદની વૃત્તિ ઉપર જ્ય ગેજવ્યો નથી.

તેવો મનુષ્ય જોયેલી અથવા સાંભળેલી કોઈ એકાદ વસ્તુથી પોતાને લાભ થયેલો હોવાથી, તેને વળગી રહીને બીજી સર્વ વસ્તુઓને અયોગ્ય ગણે છે.

જે વસ્તુને કોઈ માણસ વળગી રહી બીજી સર્વ વસ્તુઓને અશુભ ગણે છે, તે વસ્તુને મુર પુરુષો 'બંધન' રૂપ ગણે છે. તેટલા માટે 'ભિક્ષુ'એ જોયેલા, સાંભળેલા, વિચારેલા વિષય અથવા સદ્ગુણ અને સત્કાર્યને પણ આધીન થવું નહિ. પોતે જે જોયું છે, સાંભળ્યું છે, વિચાર્યું છે, તેને વિષે જેના મનમાં જરા પણ પક્ષપાતયુક્ત વિચાર નથી, તેવા 'બ્રાહ્મણ'ના વિચારને કેવી રીતે કોઈ પણ મનુષ્ય બદલી શકનાર છે? (પરમરથક મૂત)

x બીજા પંથો ઉપર આશ્રેષ્ઠ કરવો નહિ, તેમજ નિષ્કારણ તે પંથોની અપ્રતિષ્ઠા કરવી નહિ, પણ તેથી ઊલટું જે જે કારણોને લીધે માન આપવું ઘટતું હોય તે તે કારણો સારુ બીજા પંથને માન આપવું. આ રીતે વર્તવાથી બંને ધર્મને લાભ થાય છે, પોતાના ધર્મની ઉન્નતિ થાય છે અને બીજા ધર્મને ફાયદો થાય છે. આથી જુદી રીતે વર્તવાથી—બીજાને હેરાન કરવાથી પોતાનોજ પંથ નાશ પામે છે. (અશોકનો શિક્ષણ ૧૨)

દુરાચલી વિચારો પ્રમાણે ચાલનાર અને તેને મળેલા ઉપદેશમાંજ સત્ય રહેલું છે, પવિત્રતા તેમાંજ છે, એમ કથન કરનાર મનુષ્ય પવિત્રતાનો માર્ગ બતાવી શકે નહિ.

x રદાઈસ ડેવિડ્ઝ અશોકના લેખના બાળાંતર સાથે નીચેના ફકરો લખે છે:—“બૌદ્ધધર્મના આટલા લાંબા વખતના ઇતિહાસમાં, જે જે દેશોમાં ધણા લાંબા કાળ સુધી બૌદ્ધો મર્વોત્કૃષ્ટ સત્તા બોગવતા હતા, ત્યાં બૌદ્ધોએ પરધર્મોનુયાયીઓને હેરાન કર્યા હોય એવો એક પણ લેખ મળી આવતો નથી.”

પણ સંસારબંધનથી છૂટો થયેલો મુનિ વારંવાર ઊઠતા પ્ર-
શ્નોના વાદવિવાદમાં કોઈનો પક્ષ લેતો નથી; તેના પ્રથમના વિકા-
રોને ગ્રહણ નહિ કરવાથી, સ્વેચ્છાનુસાર નહિ ભટકવાથી, સ્વમ-
તાભિમાની નહિ હોવાથી, તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધી બુદ્ધા બુદ્ધા મતોની
બળબળમાંથી તે મુક્ત થાય છે અને સુર હોવાથી તે જગતને વળગી
રહેતો નથી, તેમજ આત્માને નિંદતો નથી. (મહાવિવેક મુત્ત)

હે ભાઈઓ ! જેઓ આપણા મતના નથી તેઓ કદાપિ મારી,
મારા ધર્મની, અથવા મારા સંઘની નિંદા કરે તોપણ તમારે
ક્રોધ કરવાને કાંઈ પણ કારણ નથી. (બ્રહ્મભગ્ન મુત્ત)

જે બીજા મનુષ્યો સન્માર્ગે ન ચાલતા હોય તો આપણે તેમને
સદ્વર્તનથી સંતુષ્ટ કરવા. આ રીતે સન્માર્ગનો લાભ બતાવીને,
ધર્મની દરેક ઠેકાણે ઊંડી છાપ પાડી શકીએ અને તેને ચિરકાલ
સ્થાયી બનાવી શકીએ.

સુહૃદ અને મિત્ર

ખરાબ મનુષ્યો સાથેની મિત્રતા ટકતી નથી અને નબળા
હૃદયના મનુષ્યની મિત્રતા સંપત્તિ માફક નાશ પામતી જાય છે.
કેવળ સમજનોજ મિત્રતાનાં નવાં કાર્ય કરીને તેઓના વડીલોની
મિત્રતામાં વૃદ્ધિ કરે છે.

જે મિત્રો વિપત્તિકાળમાં પણ પોતાના મિત્રો તરફ વફાદાર
રહે છે, તેમનેજ હું ખરા સુહૃદ તરીકે મારા હૃદયમાં ગણું છું.
કારણ કે વૈલવવાળા મનુષ્યનો સંપત્તિસમયે કોણ મિત્ર નથી ?

માટે જે મનુષ્યો આ જગતમાં ધન પ્રાપ્ત કરીને પોતાના
મિત્રો તથા ધર્મ ખાતર તેનો વ્યય કરે છે, તેઓનુંજ ધન ખરેખર
સ્થાયી છે અને જ્યારે તે ધન નાશ પામે છે, ત્યારે અંતે કોઈ
પણ પ્રકારનું દુઃખ ઉત્પન્ન કરતું નથી. (અશ્વમેધાનું ગુહ્યરિત)

દુઃકમાં હું તમને મિત્રનાં લક્ષણ નીચે પ્રમાણે જણાવીશ:-

ત્યારે તમે ખોટું કરતા હો ત્યારે તે તમને ચેતવણી આપે.
ત્યારે શુભ કાર્ય કરતા હો ત્યારે ખંતથી મંડયા રહેવાને ઉપદેશ આપે.

જ્યારે તમે સંકટમાં અથવા ભયમાં હો ત્યારે તમને મદદ કરે, આશ્વાસન આપે અને દુઃખથી મુક્ત કરે. આવો મનુષ્ય ખરેખર ખરો અને અનુકરણ કરવાલાયક મિત્ર છે.

જો મનુષ્યને નિશ્ચલ અને પવિત્ર સુત્ર મિત્ર મળી આવે, તો તેણે પોતાના સ્વભાવને શુદ્ધ બનાવીને વિચારપૂર્વક અને હર્ષ; સહિત તેની મિત્રતા કરવી.

પોતાના જીવનમાર્ગ પ્રમાણે વર્તતો જો દોષ પણ સુત્ર મિત્ર ન મળી આવે, તો તેણે દૃઢ રીતે એકાંત માર્ગ શ્રદ્ધા કરવો—પણ મૂર્ખાની મિત્રતા કરવી નહિ.

જે અપવિત્ર મનુષ્યની સોળત કરે છે તેને દુષ્ટતાનો પાશ બેસે છે. જે દુષ્ટની સોળત કરે છે તેને ભૂમિ પર નીચે જોડે પડે છે, (અર્થાત્ શરમાવું પડે છે); આરા મનુષ્યોની મિત્રતા તેને ધાર્મિક (ન્યાયી) બનાવે છે. તેટલા માટે જેના સાંનિધ્યથી તમે ઉન્નતિ પામો તેનેજ વળગી રહો.

જે અપવિત્ર મનુષ્યની મિત્રતા કરે છે તે, દોડેલી માછલી જેમાં મૂકેલી છે, તેવા મધુર કુશ (ધાસ) તુલ્ય છે. કુશ (ધાસ) અપવિત્ર બને છે.

જેવા મનુષ્યના મિત્ર હશે અને જેવી તેની ઉચ્ચ ભાવના હશે, તેવા તમે થોડા સમયમાં થશો. માટે મિત્રની પસંદગીમાં ડહાપણ વાપરો. શ્રદ્ધારહિત મનુષ્ય સાથે મિત્રતા બાંધવી નહિ; કારણ કે એક સુકાયેલો ફૂલો, કે જે ખોદવામાં આવે ત્યારે કંટા કાઢવાળું પાણીજ આપે છે, તે ફૂલો જેવો તે મનુષ્ય છે.

પણ સુત્ર પુરુષે શ્રદ્ધાવંત પુરુષો સાથે મિત્રતા બાંધવી, કારણ

કે તેઓ વિશાળ અને નિર્મળ ઝરા અથવા ઠંડા અને શાંત સરોવર સરખા છે.

મુનિને પણ ખીલ મનુષ્યના રાગદ્વેષથી અસર થાય છે.

તેટલા માટે અશ્રદ્ધાળુ સાથે વ્યવહાર રાખવો નહિ; પણ શ્રદ્ધાશ્રદ્ધાવંત સાથે મિત્રતા ખાંધવી.

વિવિધ વચનો

સર્વ સંયોગોમાં સર્વ મનુષ્યો ભણી ઉદારતા, સભ્યતા, પરોપકાર અને નિઃસ્વાર્થતા દાખવવી; આ ગુણો ચાલતા રથને પેડાની ખીલી માફક જગતને ઉપયોગી છે. (સીગૂઓવાદ)

જિંદગી છે ત્યાંસુધી ધન ને મિલકત છે; પણ શરીર નાશ પામે છે ત્યારે તેની સાથે સર્વ મિલકત નકામી થાય છે. જ્ઞાન તે દશ હજાર જમાના સુધી ચાલે તેટલી મિલકત છે. સુર પુરુષની જિંદગી પછી પણ તેના જ્ઞાનની કીર્તિ અમર રહે છે.

જો રતનને ઓપ થડાવવામાં ન આવે તો તેનામાં તેજ આવશે નહિ અને તેજ વગરનું રતન નિરુપયોગી પથ્થર સરખું છે.

જો મનુષ્ય અભ્યાસ ન કરે તો તેને જ્ઞાન મળશે નહિ અને જે મનુષ્યમાં જ્ઞાન નથી તે મૂર્ખ છે.

કોઠારમાં ભરી મૂકેલા ખજાનાનો નાશ થાય છે; પણ મનમાં સંગ્રહિલો ખજાનો નાશ પામતો નથી. કોઈ પણ વસ્તુના ખજાના લાંબા વખત સુધી ચાલતા નથી; માટે જ્ઞાનનેજ તારા ઉત્તમ અને અમૂલ્ય ખજાનારૂપ જાણુ.

બુદ્ધ લોકની ઉચ્ચ ભાવનાઓ

મૂર્ખાની સેવા કરવી નહિ પણ સુરની સેવા કરવી. પૂણ્ય પુરો પોને માન આપવું. આ સર્વ સુખનાં ઉત્તમ સાધનો છે.

રમણીય ભૂમિમાં વાસ, પૂર્વ જન્મમાં કરેલાં સુદૃઢ અને

શુભ ઇચ્છાઓથી પૂર્ણ આત્મા-આ સર્વ સુખનાં ઉત્તમ સાધનો છે.

અતિશય જ્ઞાન અને કેળવણી, આત્મસંયમ, સારી રીતે કેળવાયેલું મન, સારી રીતે જોલેલાં પ્રિય વાક્યો-આ સર્વ સુખનાં ઉત્તમ સાધનો છે.

દાન આપવું તે, ન્યાયયુક્ત વર્તન, અનિંદ આચાર-આ સર્વ સુખનાં ઉત્તમ સાધનો છે.

પાપ પ્રતિ તિરસ્કાર, પાપવિરમણ, માદ્ય વસ્તુનો નિષેધ, સત્કાર્યમાં ઉત્સાહ-આ સર્વ સુખનાં ઉત્તમ સાધનો છે.

પૂજ્યલાવ, નમ્રતા, સંતોષ, આભાર અને યોગ્ય ઋતુમાં ધર્મ (નિયમ) તું શ્રવણ-આ સર્વ સુખનાં ઉત્તમ સાધનો છે.

સહનશીલતા, સૌમ્યતા, શાંત પુરુષોની મિત્રતા અને યોગ્ય ઋતુમાં ધર્મકથા-આ સર્વ સુખનાં ઉત્તમ સાધનો છે.

આત્મનિશ્ચય, પવિત્રતા, મહાન સત્યોતું જ્ઞાન અને નિર્વાણનો અનુભવ-આ સર્વ સુખનાં ઉત્તમ સાધનો છે.

જેનો આત્મા જીવનના ફેરફારના સપાટામાં નિશ્ચલ, નિર્વિકારી, દિલગીરીરહિત અને સ્વસ્થ રહે છે, તે સર્વ સુખનાં ઉત્તમ સાધનો પામ્યો છે.

આ પ્રમાણે વર્તનાર મનુષ્ય દરેક બાબુએ અજિત થઈ, નિર્ભયતાથી વિચરે છે. આ સર્વ સુખનાં ઉત્તમ સાધનો છે.

(૨)

બૌદ્ધધર્મશ્રદ્ધામાં દરેક બૌદ્ધની ઉચ્ચભાવના કેવી હોવી જોઈએ, તેનું વર્ણન આ પ્રમાણે કરેલું છે.

જે કોઈ બીજાનું ભણું કરવાની અને અત્યંત શાંતિના સ્થાનરૂપ નિર્વાણની ઇચ્છા ધરાવતો હોય તે નિષ્કપટી, પ્રમાણિક અને અંતઃકરણના આદેશ પ્રમાણે કામ કરનારો હોવો જોઈએ. તેણે શબ્દોમાં નમ્ર, મિલનસાર, વિનયી, સંતોષી અને થોડી વસ્તુઓથી ચલાવી લેનારા થવું જોઈએ. તેણે નિશ્ચિંત અને સ્વસ્થ મન-

વાળા થવું જોઈએ અને તે સાથે નિરભિમાની અને નિર્દોષી બનવું જોઈએ. તેણે કાંઈ પણ હલકું કામ કરવું નહિ; પણ વિચારમાં, વચનમાં અને કાર્યમાં ધર્મના નિયમો પ્રમાણે ચાલવું જોઈએ. ચાર ઉમદા સત્યોનું જ્ઞાન મેળવીને તેણે અષ્ટવિધ માર્ગ પ્રમાણે નિર્દોષ જીવન ગૂળવું જોઈએ. તેણે સંપત્તિમાં મહાલવું નહિ, વિપત્તિમાં તદ્દન દીન બનવું નહિ; વિજયથી અભિમાની ન બનવું, તેમ પરાજયથી ગભરાઈ ન જવું. જેને કોઈ પ્રકારની તૃષ્ણા જ ન હોય તેના જેવી મનની સમતોલવૃત્તિ રાખવી જોઈએ.

કેવળ કાષાયવસ્ત્ર પહેરવાથી, ગાદ્યક્રિયાઓ અને આચારો કરવાથી, જંગલમાં જિંદગી ગાળવાથી, ગરીબાઈથી, પરાધીન-પણાથી કે કેવળ પુસ્તકોના ભણતરથી મનુષ્ય શ્રમણ બનતો નથી; પણ જે ઇન્દ્રિયોના વિકારોથી મુક્ત છે, જે શુદ્ધ હૃદયનો છે, જેણે સ્વાર્થવૃત્તિ પર જય મેળવ્યો છે, તેજ ખરો બુદ્ધનો શિષ્ય છે. તેટલા માટે તેણે આંતરબુદ્ધિ, જ્ઞાનપ્રાપ્તિ, સમભાવ અને પરાપકારવૃત્તિ ખીલવવાં જોઈએ.

પૃથ્વી પર કે પૃથ્વીની પેઢી પારનાં જીવનોમાં, નિર્જાળ તેમજ સળગ તરફ, ઉચ્ચ તેમજ નીચ તરફ, સારા તેમજ ખોટા તરફ, પાસેનાં તથા દૂરનાં-સઘળાં પ્રાણીઓ તરફ તેણે દયાબુદ્ધિ રાખવી જોઈએ.

તેણે કોઈને ધમકાવવું નહિ, ધિક્કારવું નહિ તેમજ હેરાન કરવું નહિ. જેવી રીતે માતા પોતાના એકના એક બાળક તરફ પ્રેમભાવથી જુએ છે, તેમ તેણે દયા અને પરાપકારની વૃત્તિથી દરેક દિવસે અને દરેક કલાકે સઘળા જીવો તરફ જોવું જોઈએ.

જે ઉમદા અષ્ટવિધ માર્ગ પ્રમાણે ચાલે છે, તેનો સ્વભાવ પર્વતમાં આવેલા ઝરાની માફક શુદ્ધ અને કદ્દોલરહિત હોવો જોઈએ. જે વેર અને અભિમાન, આશા અને ભય, વિકાર અને લોભ,

રાગ અને દ્રેષથી મુક્ત છે તે પવિત્રતામાં રહે છે. જેણે જીવન-તૃષ્ણાનો સંપૂર્ણ ક્ષય કરી ખરું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું છે, તે દુઃખ અને પુનર્જન્મનો અંત લાવે છે ને પરિનિર્વાણ પ્રાપ્ત કરે છે.

સદ્ધર્મનાં સાત રત્નો

- (૧) સંપૂર્ણ જીવનનું રત્ન—‘લિશુકો’ સર્વશુભસંપન્ન જીવન ગાળવાનો ઉપદેશ ગ્રહણ કરે છે અને પવિત્રતાનું રત્ન ધારણ કરે છે.
- (૨) સંપૂર્ણ શાંતતાનું રત્ન—હે લિશુકો ! પવિત્ર વિચારની ભૂમિકા પર તમારું મન એકાગ્ર કરો અને સંપૂર્ણ શાંતતાનું રત્ન ધારણ કરીને જન્મમરણના ચક્ર સાથે મનને બાંધનાર શૃંખલાનો નાશ કરો.
- (૩) પવિત્ર જ્ઞાનનું રત્ન—હે લિશુકો ! તમારી બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરો અને જીવાત્માનું આ સૃષ્ટિમાં અસ્તિત્વ હોવાનું કારણ શોધી કાઢો. પવિત્ર જ્ઞાનનું રત્ન ધારણ કરીને તમારી વ્રતને જન્મ અને પુનર્જન્મના કેદખાનામાંથી છૂટી કરો.
- (૪) શાશ્વત આનંદનું રત્ન—હે લિશુકો ! જે રત્નથી શ્રમિતને ઉત્કૃષ્ટ સુખની સ્થિતિ લોગવવાની શક્તિ મળે છે, તે રત્ન મેળવવાને તમે ઉદ્યમ કરો, મુક્ત થયેલા અહંતો આ રત્ન ધારણ કરીને જીવતાં પણ શાશ્વત આનંદ લોગવે છે.
- (૫) ઇન્દ્રિયાતીત જ્ઞાનરત્ન—હે લિશુકો ! જેથી કુદરતના નિયમોના કાર્યમાં પ્રવેશ મળે તેવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો ઉદ્યમ કરો.
- (૬) સંપૂર્ણ નિર્ભયતાનું રત્ન—હે લિશુકો ! જે લિશુક ચાર યતિ સંલિદમાં* નિપુણ છે તે સંપૂર્ણ રીતે લયથી મુક્ત છે. તે લિશુક કવચ ધારણ કરેલા ચોદાની માફક નિર્ભયતાથી બુદ્ધિના મેદાનમાં પ્રવેશ કરે છે.

* અહંતોએ પ્રાપ્ત કરેલા જ્ઞાન અને નિરીક્ષણની શક્તિઓ સંબંધીનો બૌદ્ધધર્મના સિદ્ધાંતનો ભાગ.

(૭) સાત સર્વોત્કૃષ્ટ સદ્ગુણોના સંપૂર્ણ પ્રબોધનું રતન-હે લિહુકો !
આ સાત રતનના હારને ધારણ કરનાર પુરુષ મનુષ્યને તેમજ
દેવતાઓને પૂજ્ય છે.

પાંચ નૈતિક શક્તિઓ

શિષ્યોએ મેળવવા લાયક પાંચ નૈતિક શક્તિઓ:—

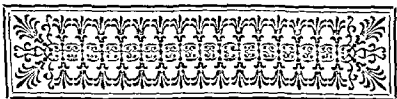
(૧) આત્મનિષ્ઠા અને આત્મ શ્રદ્ધા, (૨) ઉત્સાહ, (૩) મનની
ખારીક તપાસ (આત્મનિરીક્ષણ) (૪) વિચારોની એકાગ્રતા
(સમાધિ) અને (૫) જ્ઞાનપ્રાપ્તિ.

ચાર સંપાદન અથવા પ્રયત્નો

(૧) ઊગતા પાપને અટકાવવાનો પ્રયત્ન.
(૨) ઉત્પન્ન થયેલા પાપને દૂર કરવાનો પ્રયત્ન.
(૩) પ્રકટ નહિ થયેલા શુભ કાર્યને પ્રકટ કરવાનો પ્રયત્ન.
(૪) અસ્તિત્વ ધરાવતા શુભ કાર્યમાં વૃદ્ધિ કરવાનો પ્રયત્ન.

ધર્મ વિષે

જેમ ખરાબ રીતે સંચારેલા છાપરામાં વરસાદ જોરથી રસ્તો
કરે છે, તેવીજ રીતે પવિત્ર વિચારોને ધિષ્ઠાકરનારાના મનમાં મનો-
વિકારો માર્ગ પ્રાપ્ત કરે છે અને જેમ સારી રીતે સંચારેલા છાપ-
રાથી વરસાદ સરી જાય છે, તેમ સુત્ર પુરુષોથી વિકારો દૂર નાસે
છે. જે નિયમરહિત મનુષ્ય ધર્મને માનતો નથી પણ ફક્ત પાનાં
પછી પાનાં ઊકેલે છે અને એક પછી એક શ્લોકનો ઉચ્ચાર કરે છે,
તે બૌદ્ધધર્મ પાળનાર નથી પણ બીજાની ગાયો ગણનાર મૂર્ખ
ગોવાળ છે. નિયમાનુયાયી અને પ્રેમાળ મનુષ્ય જે ફક્ત ધર્મનો
એક શ્લોક જાણે છે, પણ ઇર્ષ્યા, દ્વેષ-દ્રોહ અને અજ્ઞાનથી મુક્ત
છે તેજ બૌદ્ધધર્મનો યતિ છે.

પ્રતાપી બૌદ્ધરાજા મહાન અશોકના શિલાલેખો

શાસન નં ૧

ભૂતદયા

દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી* મહારાજની આજ્ઞાથી આ શાસન લખવામાં આવે છે. અહીં યજ્ઞને માટે કોઈ પણ પ્રાણીનો વધ કરવો નહિ, તેમજ તહેવારને દિવસે સમાજો ભરવા નહિ; કારણ કે દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી (અશોક) રાજા આવા મેળાવડાને હોયરૂપ ગણે છે, છતાં કેટલાક પવિત્ર દિવસોના સમાજોને યોગ્ય માને છે.✕

દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી રાજાના રસોડામાં કઢી બનાવવાને દરરોજ હજારો પ્રાણીઓનો પહેલાં વધ કરવામાં આવતો હતો. આ શિલાલેખને વખતે લખાય છે તે વખતે બે મોર અને એક હરણ મળી ત્રણ

* આ બધા શિલાલેખોમાં અશોકને પ્રિયદર્શી એવું નામ આપવામાં આવેલું છે.

✕ આવા મેળાવડામાં ઉત્તણીઓ યતી અને તે નિમિત્તે પ્રાણીઓનો વધ કરાવવામાં આવતો હતો, માટે આ ઉલ્લેખ છે. જો આ પ્રાણીવધ ન થતો હોય તો આવા મેળાવડા પણ અતિ ઉત્તમ છે.
(ગિરનારનો લેખ.)

પ્રાણીઓને દરરોજ કાપવામાં આવે છે. (તેમાં પણ હરણ દર-
રોજ નહિ.) x

આ પ્રાણીઓની પણ ભવિષ્યમાં કતલ કરવામાં આવશે નહિ.

શાસન નં. ૨

મનુષ્ય અને પશુઓને સુખનાં સાધનો પૂરાં પાડવા વિષે

દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી^૧ રાજાના સચળા મુલકોમાં તથા પાસેના
દેશમાં જેવા કે ચોલ, પાંડ્યદેશ, સત્યપુત્ર, કેરલપુત્ર, તામ્રપણી^૨
(લંકા) માં તથા ગ્રીકરાજા એન્ડીઓક્સ તથા તેના સામંત રાજા-
ઓના મુલકમાં—દરેક સ્થળે મનુષ્યના સુખના તેમજ પ્રાણીઓના
સુખના ઉપાયો દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી^૩ મહારાજા તરફથી યોગ્યતામાં
આવ્યા છે. મનુષ્યો તથા પશુઓને ઉપયોગી જે જે ઔષધિઓ
જે જે સ્થાને નથી તે તે ઔષધિઓ મંગાવીને તે તે સ્થાને રાપેલી
છે; તેમજ કૃષ્ણમૂળ જે સ્થળે નથી તે સ્થળે મંગાવીને રાપેલાં છે.
મનુષ્યો તથા પશુઓના ઉપયોગ સારુ માર્ગમાં વૃક્ષો વવરાવ્યા
છે અને કૂવા ખોદાવરાવ્યા છે.

શાસન નં. ૩

પૃથ્વીપરિક રાજા

દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી^૪ મહારાજા કહે છે કે, મારા રાજ્યાભિષેકના
તેરમા વર્ષમાં મેં આ પ્રમાણે આજ્ઞા કરી છે કે, મારા રાજ્યમાં
દરેક સ્થળે જિલ્લાના ઉપરીઓએ તેમજ મારા અમલદારોએ દરેક
પાંચ વર્ષે એક ગોટી સામાન્ય સભામાં એકઠા મળવું. ત્યાં પે-

x જિરનારનો શિલાલેખ વળાવે છે કે:—આમજ પર્મસામન
બદાર પાડવામાં આવ્યું છે કે, મલકમાં પ્રાણીઓ મારી શકાય
અને આજ સુધી આવી રીતે ચાલતી આવી છે; પણ તે રીત
તેવે કબૂલ નથી. તેથી આ પર્મસામન બદાર પાડવામાં આવે છે કે
દેવેશી શાસને પ્રાણીને મારવાં નહિ.

તાનું કામકાજ પતાવવા ઉપરાંત નીચેના ધર્મનિયમોની ઉદ્દ્યોષ-
ણા કરવી. માતાપિતાની આજ્ઞા માનવી એ ઉત્તમ છે; મિત્રો, ઓ-
ળખીતાઓ, સ્વજનો, ગ્રાહણો અને શ્રમણો (શિક્ષુઓ) તરફ
ઉદારતા બતાવવી એ ઉત્તમ છે. દરેક જીવતા પ્રાણીની જિંદગી
પવિત્ર છે, એવી ખુદ્દિ રાખવી એ ઉત્તમ છે ને ઉડાઉપણાથી અને
નિંદાથી દૂર રહેવું એ ઉત્તમ છે; અંધે શ્રદ્ધાવાન મનુષ્યોને વિસ્તાર
સહિત શબ્દશઃ અને ભાવ સાથે આ નિયમો સમજાવવા જોઈએ.

શાસન નં. ૪

ધાર્મિક જીવન

ઘણા લાંબા સમયથી—સેંકડો વર્ષથી પ્રાણીઓની હિંસા ચાલી
આવે છે; જીવતાં પ્રાણીઓ તરફ ઘાતકી વર્તણૂક ચલાવવામાં આવે
છે. સ્વજનોનો વિનય સચવાતો નથી અને ગ્રાહણ-શ્રમણોનું
માન જળવાતું નથી.

પણ હવે દેવપ્રિય પ્રિયદર્શીના ધાર્મિક જીવનથી લડાઇના
ઢોલને બદલે ધર્મનું ઢોલ વગાડવામાં આવે છે. રથની હાર તથા
ગજાદિની સવારી કાઢવામાં આવે છે, રોશની કરવામાં આવે છે
અને આ વગેરે કરીને દિવ્ય દેખાવ લોકોને બતાવવામાં આવે છે.
જે સેંકડો વર્ષથી બન્યું નથી તે હાલ દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી રાજા
તરફથી થયેલી ધાર્મિક નિયમની ઉદ્દ્યોષણાથી બને છે—જીવતાં
પ્રાણીઓની કતલ બંધ થતી જાય છે, જીવતાં પ્રાણી પ્રતિ ઘાત-
કીપણું બંધ થતું જાય છે, સ્વજનો તેમજ ગ્રાહણ-શ્રમણો તરફ
માનખુદ્દિ તથા વડીલો અને માતાપિતા તરફ ભક્તિભાવ વૃદ્ધિ
પામતા જાય છે. આ અને બીજી ઘણીક રીતે ધાર્મિક જીવન વૃદ્ધિ
પામ્યું છે ને દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી મહારાજા હજી પણ તેને વધારશે.

દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી મહારાજાના પુત્રો તથા પૌત્રો પણ કાળ-

ચક્રના અંત સુધી આ ધર્માચરણની વૃદ્ધિ કરશે અને જાતે ધર્મ તથા શીલ પાળી ધાર્મિક નિયમની ઉદ્વેષણ કરશે; કારણ કે ધાર્મિક નિયમને જાહેર કરવો એ સૌથી ઉત્તમ કામ છે. જે દુઃશીલ મનુષ્ય છે તે કદાપિ ધર્મ પાળી શકે નહિ.

ધર્માચરણની વૃદ્ધિજ લાભકારી છે અને હાનિ (ઘટાડો) ન થાય તેમાંજ લાભ છે. આ કારણથીજ આ લેખ લખવામાં આવ્યો છે કે, મનુષ્યોએ ધર્માચરણની વૃદ્ધિ માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, પણ તેમાં ઘટાડો થવા દેવો નહિ.

રાજ્યાભિષેકના તેરમાં વર્ષમાં દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી રાજાએ આ લેખ લખાવેલો છે.

શાસન નં. ૫

ધર્મમહામાત્રા (ધર્માચરણની તપાસ રાખનારા)

દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી મહારાજ જણાવે છે કે:—સારું કામ કરવું એ મુશ્કેલ છે. સારું કામ કરનારો ખરેખર ઠઠિન કામ કરે છે. ઘણાં સારાં કામો મારે હાથે થવા પામ્યાં છે. જે મારા પુત્રો, પૌત્રો અને મારા વંશજો કાળચક્રના અંત સુધી આ પ્રમાણે વત્યાં કરે, તો તેઓ ઘણું સારું કામ કરી શકશે. પણ જે કોઈ આ આરાતું ઉદ્વેગન કરશે તો તે દુઃખ ભોગવશે; કારણ કે પાપ કરવું એ ઘણું સહેલું છે. ભૂતકાળમાં કોઈ પણ વખત ધર્મનીતિની તપાસ રાખનારા (ધર્મમહામાત્રા)ઓ નીમવામાં આવ્યા નથી, પણ મારા રાજ્યના ચૌદમા વર્ષમાં આ ધર્મમહામાત્રાઓ નીમવામાં આવ્યા છે. મારા રાજ્યમાં તેમજ ચેાન (યવન), કાંબોજ, ગાન્ધાર, શશ્વિક અને ચિટેનિક, તથા સીમાપર આવેલાં બીજાં રાજ્યોમાં સર્વ ધર્મના લોકોમાં ધાર્મિક જીવનની સ્થાપના કરવા સારું, ધર્મનીતિ વધારવા સારું અને સુધર્મી મનુષ્યોના મુખ અને કંઠ્યાણ સારું આ પુરુષો કામો લાગેલા હોય છે. મારા પગારદાર નોકરો, શ્રાદ્ધજ્ઞો,

ધનવાનો અને ગરીબો તેમજ વૃદ્ધ મનુષ્યોના કસ્યાણ તથા સુખ-ની વૃદ્ધિ કરવા સારુ અને ધર્મિષ્ઠ* મનુષ્યોના માર્ગમાંથી વિઘ્નો દૂર કરવા સારુ તેમને નીમવામાં આવ્યા છે.

ખેટી કેદખાનાની સજા અથવા દંડ દૂર કરવાને, અડચણો દૂર કરવાને તથા કોઈને મોટું કુટુંબ હોય, એકાએક આદત આવી પડી હોય અથવા વૃદ્ધ થયો હોય તેવા મનુષ્યોની હકીકતો તપાસી, તેમને દુઃખથી છોડાવવાને આ ધર્મમહામાત્રાને નીમવામાં આવ્યા છે.

અહીં પાટલિપુત્રમાં તેમજ ખીજતં શહેરોમાં મારા ભાઈઓ, બહેનો તથા સ્વજનોના સ્ત્રીવર્ગની દેખરેખ રાખવામાં તેઓને નીમવામાં આવ્યા છે. મારા રાજ્યમાં દરેક સ્થળે જે રાજ્યભક્ત પુરુષો ધર્મિષ્ઠ છે, સદ્ગુણી છે અને દાતાર છે, તેમની સાથે કામ કરવાને આ ધર્મમહામાત્રાઓને નીમવામાં આવ્યા છે. આ કારણથીજ આ પવિત્ર શાસન લખવામાં આવ્યું છે, કે જેથી તે લાંબો કાળ ટકી શકે અને મારી પ્રજા પણ તે પ્રમાણે ચાલી શકે.

શાસન નં. ૬

કામકાજ ઘણીજ ત્વરાથી પતાવવા વિષે

દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી* મહારાજ આ પ્રમાણે જણાવે છે કે:— ઘણા લાંબા કાળથી કામકાજ બરાબર ચાલતું નથી, તેમજ દરેક કલાકે લોકોની હકીકતો મને પહોંચાડવામાં આવતી નથી. આથી મેં એવી ગોઠવણ કરી છે કે, ગમે તે કલાકે તેમજ ગમે તે સ્થળે—હું જમતો હોઉં અથવા જનાનખાનામાં હોઉં અથવા મારા શયનગૃહમાં હોઉં કે મારા ખાનગી દીવાનખાનામાં હોઉં; મારી ગાડીમાં હોઉં અથવા તો મહેલના બગીચામાં હોઉં—ગમે ત્યાં હોઉં ત્યાં પ્રજાની હકીકત પૂરી પાડનારાઓએ મને લોકોનાં કામકાજ

સંબંધી નિરંતર ખબર આપવી. કારણ કે લોકોનાં કામનો ગમે તે જગ્યાએ નિકાલ આણવાને હું તૈયાર છું.

અને જો કદાચ હું જાતે સુખથી એવા શબ્દો ઉચ્ચારી આજ્ઞા કરું કે અમુક દાન આપવું, અથવા અમુક હુકમનો અમલ કરવો અથવા કાંઈક ઘણુંજ ઉપયોગી કામ અમલદારોને સોંપવામાં આવ્યું હોય અને હવે જો તે કામ કરવામાં કાંઈ તકરાર થાય, અથવા તો સમાજમાં કાંઈ કપટ થાય તો મારી આજ્ઞા છે કે, ગમે તે કલાકે તથા ગમે તે સ્થાને મને તે હકીકત જણાવવી; કારણ કે હું મારા ઉદ્યોગથી તેમજ જલદીથી કામ કરવાની રીતથી કદાચિ પૂરેપૂરો સંતોષ પામ્યો નથી.

જનસમુદાયના કલ્યાણ અર્થે મારે કામ તો કરવુંજ નોઈએ. ઉદ્યોગમાં તેમજ જલદીથી કામકાજ પતાવવામાં ઉદ્યત્ન મૂળ છે અને સામાન્ય પ્રજાના હિત અર્થે આ જો યાગત કરતાં કોઈ પણ યાગત વધારે અગત્યની નથી અને હું શા માટે મહેનત કરું છું? આ મહેનત કરવાનું મારું પ્રયોજન એટલુંજ છે કે, જીવતાં પ્રાણીઓ પ્રતિનું મારું ઋણ હું અદા કરું કે જેથી હું કેટલાકને આ જગતમાં સુખી કરી શકું અને તેથી તેઓ ખીજા ભવમાં સ્વર્ગ મેળવે.

આ કારણથી મેં આ પવિત્ર શિલાલેખ લખાવરાવ્યો છે કે તે લાંબા વખત સુધી ટકે અને મારા પુત્રો, પૌત્રો અને પ્રપૌત્રો જનસમુદાયના હિત અર્થે પ્રયત્ન કરે. આ કામ અત્યંત ઘમ વિના જાને તેમ નથી.

શાસન નં. ૭

ધમનું અનુદાન

દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી મહારાજાની એવી ઇચ્છા છે કે, સઘળાં સ્થાનોમાં સઘળા ધર્મના મનુષ્યો શાંતિથી રહે; કારણ કે તે

સર્વે ઈન્દ્રિયસંયમ અને મનઃશુદ્ધિની ઇચ્છા રાખે છે.

મનુષ્યોની ઇચ્છાઓ તથા મતો અસ્થિર હોય છે.* ક્રેટલાક પૂરેપૂરો ધર્મ પાળશે, ત્યારે બીજા ક્રેટલાકો અપૂર્ણ રીતે તે પાળશે. જે મનુષ્ય ઉદારતાથી પુષ્કળ ધન આપવાને અસમર્થ હોય તેવા ગરીબમાં ગરીબ મનુષ્યમાં પણ ઈન્દ્રિયસંયમ, ભાવશુદ્ધિ, કૃતરૂતા અને દૃઢભક્તિ (શ્રદ્ધા) પ્રશંસા કરવા લાયક છે.

શાસન નં. ૮

ધર્મયાત્રા

ભૂતકાળમાં રાજાઓ મૃગયા (શિકાર) વગેરે મોજશોખને વારતે સવારી કાઢતા હતા; પણ દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી* મહારાજાને તેમના રાજ્યના દશમા વર્ષમાં જ્ઞાન થયું કે ધર્મયાત્રા સૌથી ઉત્તમ છે, કારણ કે ધર્મયાત્રામાં બ્રાહ્મણ-શ્રમણનું દર્શન થાય તથા તેમને દાન અપાય; વૃદ્ધજનોનું દર્શન થાય તથા તેમને સુવર્ણની બક્ષિસ અપાય; દેશની તથા લોકોની મુલાકાત લઈ શકાય અને દેશજનો આગળ ધર્મની ઉદ્દ્યોષણા કરી શકાય તથા ધર્મ સંબંધી સંવાદ ચલાવી શકાય.

આ કારણથી દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી* મહારાજા તે વખતથી ભૂતકાળનો પોતાનો વિચાર ફેરવીને ધર્મયાત્રામાં આનંદ માને છે.

શાસન નં. ૯

ક્રિયામાર્ગ

દેવોના પ્રિય પ્રિયદર્શી* મહારાજા આમ જણાવે છે કે:— મંદવાડને પ્રસંગે, પુત્રલગ્ન પ્રસંગે, પુત્રીલગ્ન પ્રસંગે, પુત્રપ્રસવ પ્રસંગે તેમજ પ્રવાસ કરવાને પ્રસંગે; આ તેમજ બીજાં એવા અનેક પ્રસંગે લોકો અનેક પ્રકારની ક્રિયાઓ કરે છે.

* મનુષ્યોની ઇચ્છાઓ તથા મતો જુદા જુદા હોય છે.

વળી આવા પ્રસંગે ઘણી સ્ત્રીઓ તો ઘણા પ્રકારની હલકી અને નિરુપયોગી ક્રિયાઓ કરે છે. જો કે ક્રિયાઓ કરવી તો જોઈએ, પણ ઉપર જણાવેલી ક્રિયાઓ નિષ્ફળ છે; પણ ધર્મ-ક્રિયા-એજ ક્રિયા ઘણા ફળવાળી છે. આ ધર્મક્રિયામાં નીચેની યાજ્ઞતોનો સમાવેશ થાય છે. નોકર-ચાકરોની તરફ દયાળુ રીતે વર્તવું; ગુરુઓનો યોગ્ય વિનય સાત્તવવો; છુવો તરફ દયા બતાવવી; બ્રાહ્મણ-શ્રમણને સારું દાન આપવું. આ અને આવા પ્રકારનાં બીજાં સત્કાર્યોજ ધર્મક્રિયા કહેવાય છે. તેટલા માટે પિતાએ, પુત્રે, ભાઈએ, બહેને, શેઠે, મિત્રે અથવા સોજતીએ તથા પાડોશીએ પણ કહેવું જોઈએ કે, “ આ ધર્મક્રિયા ઉત્તમ છે; અને જ્યાંસુધી ઇષ્ટ ફળની પ્રાપ્તિ ન થાય ત્યાંસુધી આ ધર્મક્રિયાઓ કરવી. ”

કેવી ક્રિયાઓ કરવાથી ઇષ્ટ વસ્તુ પ્રાપ્ત થઈ શકે ? આ જગતમાં ચાલતી ક્રિયાઓનું ફળ અચોક્કસ છે; કદાચ તેથી ઇષ્ટ વસ્તુ મળી પણ શકે, કદાચ તેનું ફળ આ જગતને લગતુંજ આવે, તેથી જિલટું ધર્મની ક્રિયા અશાશ્વત નથી. આ જગતમાં તેથી ઇષ્ટ વસ્તુ કદાચ ન મળે તોપણ પરલવમાં તેને લીધે અનંત ફળ ચોક્કસ આવે છે અને જો આ ધાર્મિક ક્રિયાનું ફળ મળે તો બે પ્રકારનું ફળ ચોક્કસ મળ્યું ગણી શકાય. એટલે કે આ લવમાં ઇષ્ટ વસ્તુની પ્રાપ્તિ થાય છે અને ધર્મક્રિયા કરવાથી પરલવમાં ઉપર જણાવેલી અનંત ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે.

શાસન નં. ૧૦

ખરી કીર્તિ

જો પ્રજાજન વર્તમાનકાળમાં તેમજ ભવિષ્યમાં-બન્ને કાળમાં ધર્મના નિયમને બરાબર સાંભળે નહિ અને તે પ્રમાણે વર્તે નહિ, તો કીર્તિ અને પ્રખ્યાતિ લાભકારી ગણાય નહિ, એમ દેવપ્રિય

પ્રિયદર્શી^૧ રાજા માને છે. પ્રજાજન ધર્મનો નિયમ સાંભળે અને તે પ્રમાણે વર્તે, તેથીજ દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી^૧ રાજા કીર્તિ અને પ્રખ્યાતિ ઇચ્છે છે.

દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી^૧ મહારાજા જે જે ઉદ્યમ કરે છે, તે કેવળ પરલોકને માટે છે, કે જેથી દરેક જણ દુઃખથી મુક્ત થઈ શકે; કારણ કે દુઃખ એજ પાપ છે. મનુષ્ય ભલે ઊંચી કે નીચી પંક્તિનો હોય, છતાં અત્યંત પરિશ્રમ અને સંપૂર્ણ સ્વાર્થત્યાગ કર્યા સિવાય તેને આવી સ્વતંત્રતા મળવી દુષ્કર છે. પણ જેઓ ઊંચી પંક્તિના છે, તેમને માટે તો આ કામ વધારે મુશ્કેલ છે.†

શાસન નં. ૧૧

અરી ઉદારતા

દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી^૧ મહારાજા જણાવે છે કે:—

ધર્મના દાન સમાન કોઈ દાન નથી; ધર્મની મિત્રતા સમાન કોઈ મિત્રતા નથી; ધર્મની લહાણી સમાન બીજી કોઈ લહાણી નથી અને ધર્મના સંબંધ જેવો બીજો કોઈ સંબંધ નથી.

ધર્મ નીચેની જાળતોમાં સમાયેલો છે—નોકર—ચાકરની સારી જરૂરાસ કરવી; માતાપિતાની ભક્તિ કરવી; બ્રાહ્મણ-શ્રમણને દાન આપવું તથા જિંદગીને પવિત્ર ગણવી. (અર્થાત્ જીવોની રક્ષા કરવી.) આ શુભ કામ છે અને તે કરવા યોગ્ય છે, એમ પિતાએ, પુત્રે, ભાઈએ, શેઠે, મિત્રે અથવા સોળતીએ અને પાડોશીએ પણ કહેવું જોઈએ.

જે આ પ્રમાણે વર્તે છે, તે આ પ્રમાણે ધર્મના દાનથી આ

† જેઓ પદવીવાળા છે અને ધનાઢ્ય છે, તેઓ તેમના ખિતાઓમાં તથા ધનમાં એટલા બધા મગ્ન થઈ રહે છે કે, ધર્મને વારસે તેઓને ભાગ્યેજ અવગણ ગણે છે.

જગતમાં સર્વની પ્રીતિને પાત્ર થાય છે અને પરલવમાં પણ અનંત પુણ્યનું ફળ મેળવે છે.

શાસન નં. ૧૨

પરમસદ્વિષ્ણુતા

દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી^૧ મહારાજ સર્વ સંપ્રદાયના લિહુમંડળ તથા ગૃહસ્થાનો દાનમાનાદિથી સત્કાર કરે છે. દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી^૧ રાજ સર્વસંપ્રદાયની યશોવૃદ્ધિ થાય એને જેટલું મહત્ત્વનું માને છે, તેટલું દાન અને સન્માનને માનતા નથી. દરેક ધર્મનું મહત્ત્વ અનેક રીતે વધે છે; પણ તેનું મૂળતો એજ છે કે વાણીને કાબૂમાં રાખવી અને નજીવાં કારણો સારુ બીજા ધર્મની નિંદા કરીને પોતાના ધર્મનું મહત્ત્વ કોઈએ વધારવું નહિ, તેમજ યોગ્ય કારણો સિવાય બીજા ધર્મની હલકાઈ કરવી નહિ; કારણ કે એક અથવા બીજા કારણસર દરેક બીજો ધર્મ માનને પાત્ર છે. આ પ્રમાણે વર્તવાથી મનુષ્ય પોતાના પંથનું મહત્ત્વ વધારી શકે છે, તેમજ બીજા પંથ પર ઉપકાર કરે છે. આથી વિરુદ્ધ વર્તવાથી મનુષ્ય પોતાના પંથને નુકસાન કરે છે અને બીજા પંથને અપકાર કરે છે. હું મારા ધર્મની કીર્તિ વધારું છું એવું સમજીને, પોતાના ધર્મ ઉપરના અતિશય રાગને લીધે બીજા ધર્મની નિંદા કરીને જે પોતાના ધર્મને માન આપે છે, તે પોતાના આવા વર્તનથી પોતાના ધર્મને ભારે હાનિ પહોંચાડે છે.

માટે આત્મસંયમ^૨ એજ ઉત્તમ છે. એકબીજાના ધર્મની વાતો સાંભળવી અને તે પણ ખુશીથી સાંભળવી.

આ વાસ્તે દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી^૧ મહારાજની ઇચ્છા છે કે, દરેક ધર્મવાળાએ ધર્મનો ધરાધર અભ્યાસ કરવો જોઈએ અને ધર્મમાં નિપુણતા મેળવવી જોઈએ.

જુદા જુદા ધર્મ પાળનારાઓને જણાવવું જોઈએ કે, સર્વ સંપ્રદાયનો યશ વધે તથા તેને માન મળે તે સિવાયના દાન કે માનને દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી રાજા મહસ્વનાં માનતો નથી.

આ કારણથીજ ધર્મમહામાત્રા, સ્ત્રીઓની તપાસ રાખનારા, (સંન્યાસીની) તપાસ રાખનારાઓ અને એવા ખીન્ન અમલદારો કામો લગાડવામાં આવ્યા છે. આમ કરવાનું કૃણ એજ છે કે પોતાના ધર્મની વૃદ્ધિ થાય અને ધર્મમાર્ગની કીર્તિ થાય.

શાસન નં. ૧૩*

ખરે વિજય

દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી રાજાએ પોતાના રાજ્યના નવમા વર્ષમાં કલિંગદેશ જીતી લીધો. એક લાખ અને પચાસ હજાર મનુષ્યોને ણંદીવાન તરીકે પકડી લઈ જવામાં આવ્યા હતા. એક લાખ અને પચાસ હજાર મનુષ્યોની કતલ કરવામાં આવી હતી અને આટલી આટલી ઘણી સંખ્યામાં મનુષ્યો મરી ગયા.

કલિંગદેશ જ્યારથી જોડી દેવામાં આવ્યો, ત્યારથી દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી રાજાએ ઉત્સાહથી ધર્મનું રક્ષણ કર્યું છે, ધર્મમાં શ્રદ્ધાવાન રહ્યો છે અને ધર્મના નિયમોની ઉદ્વેગપણા કરી છે.

કલિંગદેશ ઉપર મેળવેલી જીતથી દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી રાજાને પશ્ચાત્તાપ થાય છે; કારણ કે પ્રથમ નહિ જિતાયેલા દેશ જીતવામાં મનુષ્યોની કતલ, મરણ, કેદ વગેરે કામો અવશ્ય બને છે, જેને વાસ્તે દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી રાજાને અત્યંત શોક તથા ખેદ થાય છે.

આના કરતાં પણ વધારે ખેદ ધરવાનું દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી મહારાજાને કારણ છે. આ દેશોમાં પ્રાદ્યલો, શ્રમલો, જુદા જુદા ધર્મના મનુષ્યો અને ગૃહસ્થો વસે છે, કે જેઓ પોતાના વડીલોની ભક્તિ કરે છે, માતૃપિતાની આજ્ઞા પાળે છે અને ગુરુઓનો વિનય

* આ શિલાલેખ 'ગિરનાર' પર મળતો નથી.

કરે છે; તથા જેઓ મિત્રો, ઝોળખીતાઓ, સોળતીઓ, સ્વજનો, દાસજન અને નોકરો તરફ માયાળુ વર્તણુક ચલાવે છે તથા જેઓ ધર્મ પાળે છે. તે દેશમાં વસનારા આવા લોકોને (લઠાઈથી) જીલમ સહન કરવો પડે છે, તેઓની કતલ થાય છે અને જેમને તેઓ ચઢાતા હોય તેમનાથી વિરોધ થાય છે.

જે લોકોનું રક્ષણ કરવામાં આવ્યું હોય છે, તેઓને પણ સ્વજન આદિ વર્ગ તરફ પુષ્કળ પ્રીતિ હોય છે. તેઓના મિત્રો, ઝોળખીતાઓ, સોળતીઓ અને સ્વજનોનો નાશ થાય છે અને આ પ્રમાણે જાતે હેરાન નહિ થનારા પુરુષો પર પણ જીલમ થાય છે. (અર્થાત્ તેમની લાગણી દુખાય છે.)

આ સઘળા ચારે તરફ વ્યાપતા દુઃખથી દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી મહારાજને અતિશય ખેદ થાય છે. એવો એક પણ દેશ નથી કે જ્યાં ગ્રાહણ-શ્રમણ વગેરે હોય તેવો સમાજ ન માલૂમ પડે અને દેશમાં એવું એક પણ સ્થાન નથી કે જ્યાં લોકો એક યા બીજો ધર્મ પાળતા ન હોય.

જે લોકો કલિંગ દેશમાં કપાયા હતાં, બંદીવાન તરીકે લઇ જવામાં આવ્યા હતા અથવા ગરહન મારવામાં આવ્યા હતા, તેવા લોકોના સોમર્ અથવા હન્ટરમાં ભાગનો નાશ પણ હવે દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી મહારાજને અતિશય ખેદનું કારણ થશે. કોઇ પણ મનુષ્ય નુકસાન કરી જાય; તોપણ દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી મહારાજની એવી માન્યતા છે કે, જ્યાંસુધી તે સહન થઇ શકે ત્યાંસુધી ધીરજથી તે સહન કરવું જોઇએ.

પોતાની જંગલમાં રહેનારી પ્રજા ઉપર પણ દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી મહારાજ દયાની લાગણીથી જીએ છે અને તેઓને ધર્મ-માર્ગ તરફ વાળવા ઇચ્છે છે. કારણ કે દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી મહારાજનું બળ પશ્ચાત્તાપ છે. તેઓને આ પ્રમાણે ચેતવણી આપવામાં

આવે છે કે, “ખોટું કામ કરવાનું છોડી દો કે જેથી તમારો નાશ ન થાય.” કારણ કે દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી રાજા સર્વ જીવોને વાસ્તે સહી-સલામતી, ઇન્દ્રિયોપર કાબૂ, મનની શાંતિ અને મૃદુતા ઇચ્છે છે.

અને દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી રાજાના અભિપ્રાય પ્રમાણે ધર્મથી જ્ય મેળવવો એ મોટામાં મોટો જ્ય છે. દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી મહારાજાએ આ જ્ય પોતાના અને ખાડોશના રાજ્યમાં છેક ૬૦ યોગન સુધી મેળવ્યો છે. (ઉત્તરમાં) જ્યાં ગ્રીકરાજા એન્ડીઓક્સ વસે છે અને તે રાજાની પછુ પેલી પાર જ્યાં ચાર જુદા જુદા રાજાઓ ટોલેમી, એન્ડીગોનસ, મેગસ અને અલેક્ઝાન્ડર વસે છે ત્યાં અને દક્ષિણમાં ચોલદેશ, પાંચદેશ અને છેક લંકા સુધી અને અહીં રાજાના રાજ્યમાં, તેમજ યવનોમાં, કાંગોજમાં, નાલિતીના નાભ-કર્મા, લોજ લોકોમાં અને પિતિનીકમાં, આન્ધ્ર લોકોમાં, પુલીંદ લોકોમાં—દરેક સ્થળે દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી મહારાજાએ જાહેર કરેલો ધર્મનો નિયમ લોકો પાળે છે.

જે દેશોમાં દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી મહારાજાના દૂતો જઈ શકતા નથી, તેવા દેશોમાં પણ મનુષ્યો હાલમાં ધર્મ પાળે છે અને ધર્મ પ્રમાણે પ્રકટ કરેલો મહારાજા પ્રિયદર્શીનો પવિત્ર ઠંઢરો સાંભળશે કે તરતજ તે ધર્મ પ્રમાણે વર્તવાનું ચાલુ રાખશે.

આ પ્રમાણે સર્વ સ્થળે વિજય મેળવવામાં આવેલો છે અને આ રીતે સર્વત્ર મેળવેલો વિજય આનંદની લાગણી ઉત્પન્ન કરે છે. ધર્મથી મેળવેલી જીતમાં આનંદ મળે છે; તોપણ આ આનંદ પણ તુરંત છે, જે પરભવને લગતું હોય તેના જેવું ખીજું એક પણ પ્રિયદર્શી મહારાજા મહત્ત્વનું ગણતા નથી.

અને તેટલાજ કારણથી આ પવિત્ર લેખ લખવામાં આવ્યો છે કે, જેથી મારા પુત્રો અને મારા પોત્રો—તે ગમે તેટલા હોય—નવો જ્ય મેળવવો એ કર્તવ્ય છે એમ ન માને, હથિયારથી જીત

૨૨૦ પ્રતાપી બાહરાજી મહાન અશોકના શિલાલેખો

મેળવવામાં ગૂંથાયેલા હોય ત્યારે પણ દ્વિય અને ત્રીજામાં આ-
નંદ માને અને જે ધર્મથી જીત મેળવવામાં આવી છે તેજ ખરી
જીત છે એમ ગણે. કારણ કે આ જીત આ ભવ તથા પરભવ
ખત્તેમાં લાલકારી છે. જે આ ભવ તથા પરભવમાં લાલકારી થાય
તેવો ઉદ્યોગ કરવામાંજ તેમને આનંદ માનવા દો.

શાસન નં. ૧૪

ઉપસંહાર

ધર્મને લગતા આ શિલાલેખો દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી મહારાજ-
ની આજ્ઞાથી લખવામાં આવ્યા છે. કેટલીક વાર ટુંકાણમાં, કેટ-
લીક વાર મધ્યમ કદમાં તથા કેટલીક વાર વિસ્તારમાં તે લખવામાં
આવ્યા છે; કારણ કે દરેક સ્થળમાં દરેક બાબત યોગ્ય હોતી નથી
અને મારાં રાજ્યો વિશાળ છે.

અગાઉ ઘણું લખાઈ ગયું છે અને ભવિષ્યમાં હું હજી ઘણું
લખાવીશ. આ શિલાલેખોમાંનાં કેટલાંક વાક્યો વિષયની મધુરતાને
લઈને તેમજ લોકો તે પ્રમાણે ચાલી શકે તેવી આશાથી ફરી
ફરીને લખવામાં આવ્યાં છે. કેાઈક બાબત અપૂર્ણ રીતે પણ લ-
ખાઈ હોય, તો તે જગ્યાના અભાવે, અથવા અમુક કારણને
લીધે અથવા કોતરનારની ભૂલને લીધે તેમ થવા પામ્યું હશે.

યુરોપને ચક્રિત કરે તેવો દેશી પ્રયોગ

ઘોળા ખાખરાના મૂળનો અર્ક

જાંખ, છારી, ખીલ, ફૂલાં, પડળ, મોતિયા, કામરવા, રતાં-ધળાપણું, પાણી ઝરવું વગેરે દેહો ચોક્કસ મટે છે. ચરમાં જિતરે છે.

આ ખાખરા ચોટીલાની આજુબાજુ માંડવના પહાડી પ્રદેશમાં ખાખરાના મોટા વનમાં મળી શકે છે અને ખાસ પહાડી પ્રદેશના અનુભવી માણસો મારફત મેળવાય છે. આયુર્વેદમાં ઘોળા ખાખરાનું આંખ માટે વિશેષ મહત્ત્વ છે. આ વૃક્ષનાં ફૂલ, ચર, મૂળ, પાન વગેરે તમામ સદેહ હોય છે.

મોતિયા અને ફૂલાં જેવા દેહો ઓપરેશન વગર ન મટે, તે મર્યાના ઘણા દાખલા મળ્યા છે. થોડા તાજ અભિપ્રાય :—
(૧) આંખનાં અસાધ્ય દેહોમાં આ દવા સફળ નીવડી છે. ડૉ. નૃસિંહપ્રસાદ બક્ષી, આંખના સરજન, રાજકોટ. (૨) ફૂલું મટ્યું છે. વડોદરા સુલેમાન નુરજી, મુ. ચમારા—(વાપા વાસદ). (૩) મોતિયામાં અજ્ઞપ ક્ષયદો છે. પંદર શીશી મોકલો.

ડૉ. અમીનખાન પકાન, મેડિકલ ઓફિસર, જૂનાગઢ. કિં. રૂ. ૧૧

આંખનાં દેહો માટે ખીજી ઉત્તમ દવા

“ નયનામૃત ”

લીમડો, ખાખરો, બાવળ અને કમળના મધના મિશ્રણથી આ દવા બનાવાય છે. આંખનાં ફૂલાં, જાંખ, છારી, સોટસાઈટ, અકાગે આવેલ ચરમા, વગેરે મટાડી આંખ નિર્મળ, સ્વચ્છ, ને રોગરહિત તેજસ્વી બનાવે છે. ગોરખપુરથી ‘કલ્યાણના’ મંત્રી શ્રી. ધનરયામદાસજી જણાવે છે કે :—“ નયનામૃત થોડા દિવસ આંજવાથી આંખનું તેજ ઘણું વધ્યું છે, ખીજી બાર શીશી મોકલો.” કિં. રૂ. ૧૧, ટપાલખર્ચ જુદું. આફ્રિકા માટે અઢી શિલિંગ.

વૈદ્ય બી. રાણપુરી—સુખશાન્તિ ઔષધાલય,
(પત્રિકા મફત મંગાવો) થોટીલા—કાઠ્યાવાડ (India).

ખાખરાના મૂળનો અર્ક

ફાયદા તથા આંજવાની રીત—(૧) આ અર્કની એક શીશી વાપરવાથી અને રોગ વધુ હોય કે જૂનો હોય તો ૨ થી ૬ શીશી વાપરવાથી આંખની આંખ, છારી, ખીલ, પડળ ફૂલું, મોતિયો, ઝામરવા, રતાંધળાપણું, પાણી વહેવું વગેરે દરદો મટે છે; તથા સારી આંખમાં આંજવાથી આંખનું તેજ વધી ઘણાનાં ચશમાં ઊતરી જાય છે.

ખાવાની રીત તથા લાભ—નાગરવેલના પાનમાં કાચો, ચૂનો કે ખીજું કાંઈ નહિ નાખતાં માત્ર અર્કનાં જ ૩ થી ૫ ટીપાં ચોપડવાં અને જમ્યા પછી એ પાન ખાવું. એવળી પાન ગરમ હોઈ કપૂરી પાન ઠીક છે. આ રીતે આ અર્ક ૫-૭ દિવસ ખાવાથી જૂખ વધે, તાકાત આવે, વીર્યસ્ત્રાવ થતો હોય તો મટે; તથા સ્ત્રી-એને પ્રદરરોગમાં ફાયદો કરે છે.

મૂલ્ય ઇત્યાદિ—(૧) નાની દશઆની બારની શીશીનું મૂલ્ય ૦-૧-૬ અને એવી ૮ શીશીઓના રૂ. ૦-૧૦-૦ છે. બહારગામથી મંગાવનારે ટપાલ ખર્ચ સાથે રૂ. ૧-૨-૦ મોકલવા. (૨) બેઠા ઘાટની અઢી તોલા અર્કવાળી શીશીના રૂ. ૦-૫-૦ અને ચાર શીશીના રૂ. ૧-૨-૦ છે; અને બહારગામથી મંગાવનારે ટપાલ ખર્ચ સાથે રૂ. ૧-૧૦-૦ મોકલવા. (૩) ૫૦ તોલા અર્કવાળો શીશો રૂ. ૧-૮-૦ થી મળશે. (૪) રેલવે રસ્તે જોઈએ તો પેકિંગ ઇત્યાદિના રૂ. ૧-૦-૦ અને બેથી વધુ શીશા જોઈએ તો રૂ. ૧-૮-૦ વધુ મોકલવા. રેલવે નૂર ઇત્યાદિ માર્ગખર્ચ થાય તે જુદો બરવાનો રહેશે. (૫) અર્ક હવે સીધી દેખરેખ નીચે સંસ્થામાં જ તૈયાર કરવામાં આવે છે; વળી શીશીઓ ઉપર સંસ્થાના નામવાળી ટિકિટો ચોડાય છે; માટે અર્ક જેમ તેમ ખનાવીને બળતા નામથી વેચનારાઓથી સાવચેત રહેવું જરૂરનું છે.

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

૬. બદ્ર પાસે અમદાવાદ ને કાલજાદેવીરોડ, મુંબઈ-૨

અમારી રબબરની બનાવટો

- ૧ રબબર રોલર્સ
- ૨ એપ્રોનાઈટ રોલર્સ
- ૩ રબબર બુશિંગ્સ
- ૪ રબબર વોશર્સ
- ૫ રબબર વાલ્વઝ
- ૬ " રિંગ્ઝ
- ૭ " હાઈડ્રન્ટ રિંગ્ઝ
- ૮ " ગેજગ્લાસ કોન્સ
- ૯ " એન્ડ લેસ બેલ્ટ્સ

વગેરે ઉત્તમ પૂરવાર થયા છે

“સેન્ટ્રીફ્યુગલિસ કોન્સ સ્થગર ફેક્ટરીઓ” માટેના સ્પેશિયાલીસ્ટ”

અમારી રબબરની ખાસ જરૂરિયાતો માટે હવે
બહાર જવાની જરૂર નથી.

ઓર્ડરો ઉપર પૂરતું ધ્યાન આપવામાં આવે છે.

મળે અગર લખો:—

ધી રબબર પ્રોડક્ટ્સ લિ.

મેનેજિંગ એજન્ટ્સ:— મોહનલાલ ઈ. પંચાલ એન્ડ કં.

ટે. નં. ૨૧૪૯

સોલ સેલિંગ એજન્ટ્સ:—

ઓફિસ } દુધેશ્વરરોડ,
કારખાનું } અમદાવાદ. સર હોમી મહેતા (અમદાવાદ) લિ.

आकर्षक बनिये कलिका के कपडे पहनिये
 महिलों के कपडे पहनिये
 आकर्षक बनिये कलिका के कपडे पहनिये

તમે પરણ્યા હો કે, કુંવારા હો
મુખી હો કે, દુઃખી હો

છતાં પણ જીવનની જરૂરિયાતોમાં તમે કાપડ
વગર ચલાવી શકો નહિ; વળી લગાઈ
જેવા બારીક સમયમાં મોંઘવારીનો હાડ
તમને મૂંઝવી રહ્યો હોય તેવો
વખતે તમને અનુકૂળ થાય તેવું
દરેક પ્રકારનું કાપડ

અસારવા મિલ્સ

પૂરું પાડ્યો: દરેક ઠેકાણે વેચાય છે.

મિલની ખાસ બનાવટો-દરેકના

ખિસ્સાને માફક આવે તેવી

સુંદર સાડીઓ, ઘોતી, દ્વીલ, લોંગ ક્લોથ,
મુશી, હાથરમાલ, મલમલ, પટા શર્ટિંગ,
ચણિયા પાટ, મચ્છરદાની, લોન વગેરે.

સુંદર કાપડની અનેક જાતો માટે

જેવી કે—

શર્ટીંગ

પોપલીન

સાડી

ઘાતી

મલમલ

વોયલ

દારિયા

સુંદર, આકર્ષક તથા ટકાઉ

છેલ્લી લખનુ

સમાજના સઘળા વર્ગોને

પોસાય તેવું

મળવાનું એક જ સ્થળ :—

શ્રી વિવેકાનંદ મિલ્સ લિં

ગોમતીપુર-અમદાવાદ

સમાજના સર્વ વર્ગો માટે

સુંદર સાડી

ટકાઉ ઘોતી

મુલાયમ મલમલ

તરેહવાર દોરિયા

- ★ સુંદર વણાર
- ★ વિધવિધ કિનારો
- ★ આકર્ષક ડિઝાઈનો
- ★ અનેકવિધ રંગો

વિગેર

સુંદર કાપડ મળવાનું એક જ

અનોખું સ્થળ :

શ્રી રામકૃષ્ણ મિલ્સ કં.લિં.

ગોમતીપુર-અમદાવાદ

ધી ન્યુ રાજપુર મિલ્સ

કંપની લિમિટેડ

ગોમતીપુરરોડ-અમદાવાદ

એજન્ડસ:-મેસર્સ લીખાભાઈ જીવાભાઈ એન્ડ કં. લિ.

ગરીબ તેમજ તવંગરવર્ગને પોસાય તેવું અમારી મિલનું કુમાશદાર, ટકાઉ અને આકર્ષક કાપડ જેવું કે, ઘોલી, સાડી, શર્ટીંગ, ડૉયલ, મલમલ દોરિયા, પોપલીન હાંગકલોથ વગેરે વાપરવાનો આગ્રહ રાખો:—

તારનું સરનામું

'JOY'

ટેલીફોન નં.

૫૨૬૭

શ્રી દિનેશ મિલ્સ લિં

પાદરારોડ-વડોદરા

(એજન્ડસ:-મેસર્સ મગનલાલ લીખાભાઈ લિ.)

અમારી મિલમાં શુદ્ધ જીનમાંથી બનેલા બહેરબ્રજને માટે બ્લેન્ડેડ્સ, શાલ, મફલર, લોડી, ડોટિંગ તથા મિલોમાં વપરાતાં ટેક્સટાઈલ ડુલન કલોથ જેવાં કે, સાઈર્ટીંગ ફ્લેનલ, કટ્ટીઅરર કલોથ તથા રૉલર કલોથ બનાવનાર:

તારનું સરનામું:

'DINMILL'

ટેલીફોન નં.

૧૪૬

ચોખ્ખાં અને સફાઈદાર
ઘરગથ્થુ અને ફેન્સી
તમામ જાતનાં

વાસણો

સરકારી કોન્ટ્રોલ નીચે પિત્તળનાં વાસણો
ચોખ્ખી કલાઈ કરેલાં, સસ્તા ભાવથી
ટૂંક મુદતમાં અમારે ત્યાંથી
મળશે.

લલલુભાઈ અમીચંદ

(કે. ૫૫૪-કંસારાચાલ-મુંબઈ ૨)

પ્રોપ્રાઈટર :

ધી ડન એલ્યુમિનિયમ ફેક્ટરી

૧૦૭, તારદેવ રોડ, મુંબઈ-૭

ધી જોમ્બે સ્ટીમ નેવિગેશન કં. લિ.

ધી ઇન્ડિયન કોઓપરેટિવ ને. એન્ડ ટી. કં. લિ.

ધી રત્નાગરસ્ટીમ નેવિગેશન કં. લિ.

ધી ઇસ્ટર્ન સ્ટીમ નેવિગેશન કં. લિ.

ઉતારુ તથા માલ લઈ જવાની સરવીસીઝ

મુંબઈ-ભાવનગર

મુંબઈ-કચ્છ

મુંબઈ-કરાંચી વાયા કચ્છ-માંડવી

કોંકણ લાઈન

મુંબઈ-માલવણ

મુંબઈ, હરનાઈ, ડાલોલ

હારબર સરવીસ (રેવસ, ધરમતર, ઉરણુ,
એલીફન્ટા, નહાવા)

રજીસ્ટ્રેશન નં. ૨૫૩૬૧ — ચાર લાઈન

ક્રેટ શ્રોક્સ:-કાનણ જાદવણ એન્ડ કં.

રજીસ્ટ્રેશન નં. ૨૫૭૪૪

સિંધિયા હાઉસ

બેલાડ એસ્ટેટ, મુંબઈ

ટેલીફોન નંબરો } ૨૨૬૩૬
 } ૨૨૬૩૮ ટેલીગ્રામ 'Vulinco'

ધી વલ્કન ઇન્સ્યુરન્સ કંપની લિમિટેડ

હું ઓફિસ:-ઇન્ડસ્ટ્રીઅલ એસ્યુરન્સ બિલ્ડિંગ,
 કોટ, મુંબઈ

આગ, દરિયાઈ અકસ્માત અને નોંકરોની
 જવાબદારીના વીમાનું કામકાજ
 કરવામાં આવે છે.

જે. સી. સેતલવડ
 જનરલ મેનેજર

કે. સી. દેસાઈ
 મેનેજર

શાખાઓ:—

ધી મોઘ-લાહોર
 શા લાઈન બીચ-મદ્રાસ
 કારંગ બદ્ર, અમદાવાદ

૩૫ રાલેન્ડ રોડ, કલકત્તા
 પો. બો. નં. ૬૦૦, બાંબોરોડ.
 કમ્પાસ (મુગાંડા)
 ૧૭૯ મુધવાર પેઠ, પૂના

એજન્સીઓ હિંદભરમાં છે.

હાજની કટોકટીના સમયમાં

પ્રેસીડેન્સી લાઈફ ઇન્સ્યુરન્સ કં. લિમિટેડની

પોલિસી આપને મદદરૂપ થશે

નિંદગીના વીમા ઉપર

રૂ. ૨૨)

જાનસ

હયાતીના વીમા ઉપર

રૂ. ૧૮)

સાધાર સ્વદેશી વીમા કંપની

હેડ ઓફિસ:-

સર શીરાજશાહ મહેતારાડ,

સુબઈ

આન્ય ઓફિસ:-

૫૭/૩ ગાંધીરાડ,

અમદાવાદ

સ્થિંગો મજબુત, ટકાઉ
અને સ્થિતિસ્થાપક

ટાંગા ગાદી વિગેરે માટે
હંમેશાં મુકન્દની સ્થિંગો વાપરો.

મુકન્દ સ્થિંગ સ્વીલ

(નિર્મિત માત્ર)

મુકન્દ આ પદાર્થને કાચા રબરના પટ્ટાઓથી બનાવેલો છે.

અમદાવાદ ન્યુ ટેકસ્ટાઇલ મિલ્સ

પોસ્ટ બોક્સ નંબર ૩૦, રાયપુર હરવાળા બહાર
અમદાવાદ

ટેલીફોન } ૫૧૦૧
 } ૫૪૧૧

ટેલીગ્રામ : 'ટેકસ્ટાઇલ'

ફેન્સી અને ટકાઉ દરેક જાતનું કાપડ જેવું કે:-

ધોતી

- શરટીંગ -

મલમલ

સાડી

લોંગ ક્લોથ

ફાસ્ટ હુ જ્ઞાતિય કલર્સ પ્રિન્ટેડ વોયલ

અને છીંટ બનાવનાર :

PRINTING IS OUR SPECIALITY

એનન્ડ્સ :

મેસર્સ નારણલાલ જીવણલાલ એન્ડ કં. લિ.

અમદાવાદ

રામતીર્થ આંહી તેલ

સ્પેશ્યલ નં. ૧

મગજના ફાનતંતુઓ બળવાન બને છે,
ધોળા વાળ કાળા પાય છે, ખરેખર અટકે
છે, ટાલમાં વાળ લેગે છે, ખોડા મટે છે,
યાદરાશિ અને આંખોની દૃષ્ટિ વધે છે.
દરેક કસ્ટમર્સ બહેનો, પુરુષો અને બાળકો
માટે મહાન ફાયદો કરનાર છે.

રત્નડી ખાટડીના રૂ. ૩-૮-૦

૮ ઓ'સના રૂ. ૩-૦-૦

બધે મળે છે.

શ્રી રામતીર્થ યોગાશ્રમ, ૪૪૮, સેન્ટ્રલસ્ટ્રીટ રોડ, મુંબઈ-૪.

સેન્સીટીવ ડુપ્લીકેટર

કીમત રૂ. ૮ અને વધારે સાઈઝ મુજબ

ગેરંટી ૩ વરસ

કોઈપણ જાતના ખર્ચ

સ્ટેન્સીલ પેપર

સ્પેશીઅલ કલમ કે કાગળ

સૂર્ય

છાપ

રહિસ્ટર્ડ

ધગ્ગર

સેન્સીટીવ ડુપ્લીકેટ નકલો અનેક રંગોમાં

છાપી શકાય છે.

રોલ પ્રિન્ટિંગ મશીન:- સેનારકા બ્રધર્સ પ્રા. લિ. નં. ૨૭૨ A મુંબઈ-૪

મશીન:- ઓરીજીનલ સ્ટેશનરી માર્ટ ૧૦૬ પાસરી બજાર સ્ટ્રીટ મુંબઈ-૧

THE SPLENDOR OF THE ORIENT

VIKRAM

The greatest name in dyed fabrics

SAREES - VOILES - CHINTZS

IN A MULTITUDE OF COLORFUL DESIGNS

THE VIKRAM MILLS LTD., AHMEDABAD

રાજદંત જેવી શુભતા.

આયોદ્ય

જુનીંગ ના

દર્શિ રુપાલ

વાપરો.

ધા

પ્રભાત

જીવ જિહારીનાં આકર્ષણ અનેરું છે.
જિહારી ખીલના કાપડનાં
આકર્ષણ પણ
એવાંજ છે.

જીવ જિહારી ખીલના

જીવનરસાયનશાસ્ત્ર

કિંમત રૂ. ૨)

લેખક:-પ્રિન્સિપાલ જે. જે. કલ્ચિયા, ખી.એ.

આ બાયોકેમિસ્ટ્રીનો મુંઠર ગ્રંથ છે. એની ગમે તેટલી નકલો થઈ છે પણ એની ખરોખરી એકે ગ્રંથ કરી શક્યો નથી.

જીવનરસાયન દવાઓ: અમારી અમેરિકન બ્યુટીક બેક પોટેન્સીમાંથી, ૨૦૦ મેશીઝ, ખી. પી. મિલ્કરબુગર સાથે બનેલી, અતિ મુશ્કેલીવાળા પમાડેલ અણુઓવાળા દવા ઝડપી કામ કરે છે. તે દર્દીનો સમય ને ખર્ચ બચાવે છે. બાર દવાની પેટી અને એક પુસ્તક દાકતર અને હોસ્પિટલની ગરજ સારે છે. બારે દવા ૧ ઓ'સ (પેટી સાથે) રૂ. ૧૫-૦-૦.

ચંપકલાલ મગનલાલ, બજાર-ભાવનગર

ટેલીગ્રામ: 'નચીકેતા'

ટેલીફોન નંબરો: ૨૫૮૧૧, ૨૬૮૧૧

તુલસીદાસ ખીમજી

કલ્પીબરીંગ, ફોર્વર્ડીંગ, શીપીંગ, ફ્રેઈટ એન્ડ ઇન્સ્યુરન્સ એજન્ટસ.

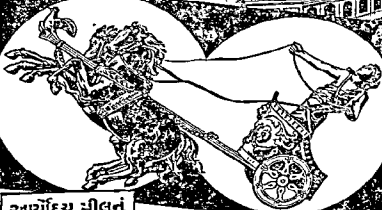
એજન્ટસ ફોર:- એટલાસ ઇન્સ્યુરન્સ કંપની, લિ.

(ઇંગ્લેન્ડમાં રજીસ્ટ્રેડ)

ફાયર, મરીન, મોટર અને એક્સીડન્ટના વીમાઓ

વિગત માટે લખો આ મળો:-

કે. ૪૬, ચર્ચગેટ સ્ટ્રીટ કોલ, મુંબઈ, ૧

આયોદ્ય ચીલનું
ચુંદર ટકાઉ કાપડ
સાડી, ધોતી,
મલમલ, વૉચલ,
શર્ટિંગ, રવિલ,
ફીલ, ટેપેરફી.

આયોદ્ય સ્પીનીંગ
એન્ડ વીવીંગ કં. લી.
અમદાવાદ.

પારવિન્દ

એટલે

અનોખા પરમ માટે

હિંદનું સૌથી વિખ્યાત કાપડ

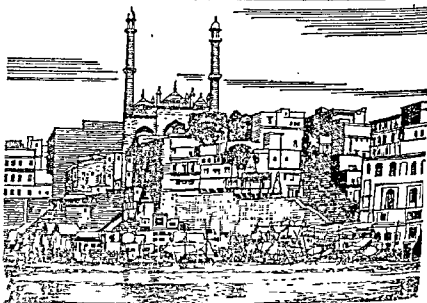
તેમાં કે મુતસાઉ સાડીઓ - પાતળાં - શર્ટીંગ
સ્લીવ - ટેપ - પોપડીન - નેનમુક - દોન - મલમલ
દોરીયા અને વાપલ.

તમે જે
કાપડ ખરીદો

તે ઉપર આ
માર્ક લુઓ.

સારવેન્દ્રી મીડિયમ લીમીટેડ અમદાવાદ

બનારસના નદીકિનારે

આ પુરાતન શહેરની મુલાકાતે રોજ હળદરો યાત્રાળુઓ આવે છે અને પવિત્ર
ગંગાજળમાં સ્નાન કરે છે.

તે જ પ્રમાણે

હળદરો લોકો 'હમામ' નાદવાનો
સાથ રોજ રોજ વાપરે છે,
કારણ

તેમાંથી મનમોહક ને સુવા-
સિત ફીણના ગોટગોટ નીકળે છે
અને શીતળ તાજગી આપે છે.

'હમામ'

તમારા નાદવા માટે મોટી ગોટી

ધી તાતા ગ્રોઈલ ગિલ્સ કંપની લિમિટેડ, તાતાપુરમ અને મુંબઈ

એસ્યુમિનિયમ

અને

પિત્તળનાં વાસણો

વાસણોનો વિચાર આવતાં જ 'ક્રાઉન' માર્કની યાદ તાજ થાય છે. બનાવટની ઉત્તમતા, ઉપયોગિતા માટેનું સંશોધન, બાવેલું વ્યાજબી-પણું અને વ્યવહારની નિયમિતતાનું એ સાચું પરિણામ છે.

જગતમાં ૧૯૧૬ માં ઉત્પન્ન થયું તે કરતાં અનેક ગણું વધારે એસ્યુમિનિયમ હાલ ઉત્પન્ન થઈ રહ્યું છે. હિંદુસ્તાનમાં પણ ૧૯૪૩ થી એસ્યુમિનિયમનું ઉત્પાદન શરૂ થઈ ગયું છે. જૂના ભંગાર ઉપરાંત નવા માલનો પણ વાસણોની બનાવટમાં ઉપયોગ થશે અને વધારે વ્યાજબી બાવે વાસણોની છૂટ વધશે.

વાસણો માટે એસ્યુમિનિયમ જેવી કિંદ્રાયત બાવે મળતી ઉપયોગી બીજી કોઈ ધાતુ નથી. અનેક ઉપયોગી ઉદ્યોગોમાં તે વપરાય છે. પોલાદ કે વીજળીના પંખા, રેલવે કે એરોપ્લેન, મોટર કે સ્ટીમર બધા ઉદ્યોગોમાં તેના વિના ચાલતું નથી.

નવાં પિત્તળનાં પતરાંની પણ હવે છૂટ થશે અને તેનાં વાસણો પણ વધારે કિંદ્રાયત બાવે મળશે. કાર્ક મેળવવાની વ્યવસ્થા પણ થઈ રહી છે.

જીવનલાલ (૧૯૨૯) લિમિટેડ

કલકત્તા, મુંબઈ, મદ્રાસ, રાજમહેન્દ્રી, દિલ્હી,
એડન, રંગુન

ધી

ઇન્ડિયન ગ્લોબલ ઇન્સ્યુરન્સ

કંપની લિમિટેડ

આગ,

અકસ્માત,

જિંદગી,

મોટર,

દરિયાઈ વીમાના કામકાજ માટે

એની સંગીન પ્રગતિનું માપ નીચેના આંકડા દર્શાવે છે:—

ભરપાઈ થયેલી થાપણ રૂ. ૭,૦૦,૧૦૦-૦-૦

પ્રીમિયમ આવક (૧૯૪૧) રૂ. ૧૧,૬૦,૮૬૯-૦-૦

રીઝર્વફંડ (ટોટલ) રૂ. ૮,૮૭,૪૧૧-૦-૦

ટોટલ જિંદગીના વીમા ૧૯૪૧ ના અંત સુધી	}	રૂ. ૫૩,૭૩,૧૪૯-૦-૦

હેડ ઓફિસ:—	}	પ્રોસ્પેક્ટ એન્ડર્સ, ૩૧૫-૨૧, હોર્નબી રોડ, કોટ-મુંબઈ.

શ્રીરામ મિલ્સ લિં

ફેન્સી ટેક્સ્ટાઇલ માલે બનાવનાર

જેવાં કે:-

ઘોતિયાં,

સાડીઓ,

વોયલ્સ,

શર્ટિંગ,

લોંગ કલોથ,

ઓફિસ:-મિલ પ્રીમિસીસ

વરલી-મુંબઈ

ધી

ઇન્ડિયન ગ્લોબ ઇન્સ્યુરન્સ

કંપની લિમિટેડ

આગ,

અકસ્માત,

જિંદગી,

મોટર,

દરિયાઈ વીમાના કામકાજ માટે

એની સંગીત પ્રગતિનું માપ નીચેના આંકડા દર્શાવે :

ભરપાઈ થયેલી થાપણ રૂા. ૭,૦૦,૧૦૦-૦-

પ્રીમિયમ આવક (૧૯૪૧) રૂા. ૧૧,૬૦,૮૬૯-૦-

રીઝર્વફંડ (ટોટલ) રૂા. ૮,૮૭,૪૧૧-૦-

ટોટલ જિંદગીના વીમા
૧૯૪૧ ના અંત સુધી } રૂા. ૫૩,૭૩,૧૪૯-૦-હેડ ઓફિસ:— } પ્રોસેક્યુટ એમ્પ્લસ
૩૧૫-૨૧, હોર્નબી રોડ, કોટ-

શ્રીરામ મિલ્સ લિં

ફેન્સી ટેક્સ્ટાઇલ માલે બનાવનાર

જેવાં કે:-

ઘોતિયાં,

સાડીઓ,

વોયલ્સ,

શર્ટિંગ,

લોંગ ક્લોથ,

ઓફિસ:-મિલ પ્રીમિસીસ

વરલી-મુંબઈ

કાઉન

બ્રાન્ડ

એલ્યુમિનિયમ તથા પિત્તળ

દરેક જાતનાં વાસણો અને સાધનો

ધર ઉપયોગી કે ઓફિસ ઉપયોગી

કારખાના માટે કે રમણાળા માટે

રેલગાડી માટે કે વિમાનો માટે

તમારી દરેક જરૂરિયાત માટે લખો અથવા મળો:-

જીવનલાલ (૧૯૨૯) લિમિટેડ

કલકત્તા, મુંબઈ, મદ્રાસ, રાજમહેન્દ્રી,

દિલ્હી, બનારસ, રંગુન, એડન

ગોરંદી

ગોરંદીવાળા
પાકા રંગની

સુંદર આકર્ષક
ટકાઉ પોતની
લાલ મીલની છીંટ
પ્રખ્યાત છે

અવનવી
અસંખ્ય
ડીઝાઇનો

લાલ મીલ

અમદાવાદ

છેલ્લાં ૩૩ વર્ષથી શિષ્ટ અને ઉપયોગી સાહિત્ય પૂરું પાડી રહેલી

વિવિધ ગ્રંથમાળા

શિક્ષુ અખંડાનંદે સ્થાપેલી

સંવત ૨૦૦૦] વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૬-૪-૦ [વર્ષ ૩૩ મું.
પોસ્ટેજ માફ

વરસે દિવસે ૬૬ ઇંચ પત્રજાનાં પાન ૨૦૦૦ નું
વાચન પટ્ટીવાળાં પૂઠાંમાં બાંધેલાં ૪ થી ૬
પુસ્તકો દ્વારા ઘેર બેઠાં અપાય છે.

આ માળાનું વર્ષ કારતકથી શરૂ થઈ આસોમાં પૂરું
થાય છે. વર્ષની અધવચે ગમે ત્યારે ગ્રાહક થનારને કારતક
માસથી ગ્રાહક ગણીને બહાર પડેલાં પુસ્તકો તરતમાં
અપાય છે, અને બાકીનાં નીકળે તેમ તેમ મોકલી અપાય છે.

વધુ વિગત માટે લખો:—

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

કે. જાડે, નદી જવાને રસ્તે, સેશન્સ કોર્ટ પાસે, અમદાવાદ
અને કાલબાહેલી રોડ, દ્વાથી બિલ્ડિંગ, ત્રીજો માળે, મુંબઈ-૨

ગ્રંથોનું સૂચીપત્ર*

ઉત્તમ ધાર્મિક ગ્રંથો

સંપૂર્ણ મહાભારત દગદાર ૭ અંકોમાં	} ૪૫-૦
કપનિષદો-૧૧૨, બે અંકોમાં	
મહાભારતનું સાંતિપત્ર	૭-૮
માનસ રામાયણ-બે અંકોમાં	૭-૦
ઉવસીકૃત રામાયણ ...	૭-૮
વાલ્મીકિ રામાયણ ...	૧-૮
યોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણ	૧૨-૦
દત્ત-પરશુરામ ...	૨-૦
શ્રીમદ્ભાગવત-બે અંકોમાં	૮-૦
ભગવતી (દેવી) ભાગવત	૧-૦
મનુસ્મૃતિ ...	૩-૦
પાતંજલ યોગસૂત્ર ...	૧-૦
જ્ઞાનયોગ ...	૦-૧૨
આખ્યાનભાષા-બે અંકોમાં	૧-૦
વેદિક વિનય ...	૩-૧૨
મહાભારત મંજરી ...	૩-૦
ઈં કોણુ ? ...	૨-૦
અણ્ણવક્રીતા ...	૦-૮
આત્મરામાયણ ...	૦-૧૨
જીવન-મુક્તિવિવેક ...	૧-૪
ઉપદેશસારસંગ્રહ ...	૧-૮
સુબોધરત્નાકર ...	૧-૮
હૃદયતરંગ ને બ્રહ્મણી ગી	૧-૦
આર્ચનનીતિ અને	} ૦-૮
ચાલુક્યનીતિસાર	
વિશુની વાટે ને	} ૦-૪
રામાયણની રત્નપ્રતા	
વિષ્ણુસદસનામાવલિ દર્શન	૦-૧

વિષ્ણુસદસનામા ...	૦-૨
શ્રીજ્ઞાનેશ્વરી ભગવદ્ગીતા	૪-૦
શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા-નીલકંઠી	૧-૧૦
શ્રીભગવદ્ગીતા-આ. ૧૮ મી	૦-૮
શ્રીભગવદ્ગીતા-આ. ૧૯ મી	૦-૭
શ્રીભગવદ્ગીતા-આ. ૨૦ મી	૦-૪
શ્રીપંચરત્નગીતા-(શ્રીધરી)	૧-૧૦

સંત વાણી તથા ઉપદેશો

પરમહંસજી યવાના ઉપાય	૧-૪
અખાની વાણી ...	૩-૦
દીવાને સાગર ...	૪-૮
સંત કબીર-આધ્યાત્મિક પદો	૧-૮
પ્રીતમદાસની વાણી ...	૨-૮
ભજનસાગર ...	૨-૮
ગુજરાતની ગરબો ...	૧-૦
તુકારામ આચાર્ય-બે અંકોમાં	૧-૦
દાસબોધ ...	૨-૮
સ્વામી રામનીર્ષના ઉપદેશો	૨-૮
” ” સદુપદેશો ૬૦	૨-૮
રામકૃષ્ણકથામૃત ...	૫-૦
સ્વામી વિવેકાનંદના ઉપદેશો	૨-૪
” ” ભક્તિયોગ	૧-૮
પાતંજલ યોગ ને જ્ઞાનયોગ	૨-૦
તુકારામજી:- ...	૦-૫

બાળોપયોગી

બારીય નીતિકથાઓ...	૦-૮
સુબોધક નીતિકથા ...	૦-૮
સદ્ગુણી બાળકો ...	૦-૪
બાળસદ્બોધ ..	૦-૪
બાળકોની વાતો-ભાગ ૧, ૨	૦-૧૧

